

KISDI KLÁRA

Egy tizenkét darabos PAZL Varjú Elemér hagyatékából

Lambachi kódextörödékek az OSZK-ban*

I.

Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratgyűjteményének legbecsesebb darabjai, Mátyás király korvináit és a magyar nyelvemlékeket jól ismeri a tudományos világ. Saját honlapjukon tanulmányozhatók,¹ nagyszabású kiállítások,² csodálatos hasonmás kiadványok, részletes tanulmányok³ irányítják rájuk a figyelmet. Nem minden kódexnek jutott azonban ilyen szerencsés sors; a szétesett vagy szándékosan szétszabdalt, lapjaira szedve kötőanyagként felhasznált pergamenekből sokszor csupán egyetlen csonka levél maradt meg. Ezekből a középkori kódextörödékekből a nemzeti könyvtárban szintén figyelemreméltó mennyiség, több ezer darab található, lefejtve, illetve „in situ”, a nyomtatott könyveken. Kodikológiai, zenetörténeti és művészettörténeti szempontok alapján történő vizsgálatuk elsősorban a magyar művelődéstörténet forrásanyagát hivatott gazdagítani, ám olykor nemzetközi érdeklődésre számot tartó érdekességek is előbukkannak közöttük.

A Mezey László által 1974-ben alapított, ma a Res Libraria Hungariae nevet viselő kutatócsoport Fragmenta Codicum műhelyének elsődleges feladata⁴ ennek az óriási forrásanyagának a rendszerezése, azonosítása, leírása, végül nyomtatott

---

* A szerző az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport tagja.

¹ <https://corvina.hu/hu/cimlap/>; <http://nyelvemlekek.oszk.hu/tud/nyelvemlekek>

² Nagyszabású kiállítás volt látható például nemrég az OSZK-ban, A Corvina könyvtár budai műhelye címmel, 2018. november 6. és 2019. február 10. között, Zsupán Edina kurátorsága mellett.

³ A legutóbbi idők jelentős felfedezése a Váci Egyházmegyei Könyvtár egyedülálló Centiloquium-törödéke, ld. LAUF Judit, *Pseudo Ptolemaeus Centiloquiuma Vácott*, Néhány jelentős kódextörödékek a Váci Egyházmegyei Könyvtárban = *Litteris vincimur*, I. Scriptorium konferencia Vác, 2017. május 11–12, szerk. Boros István, Takács László, Bp., Szent István Társulat, 2018 (Scriptorium), 187–196; LAUF Judit, SARBAK GÁBOR, *Kódextörödékek Vácott = Hármas törekvés*, A váci katolikus papság és értelmiség identitáskeresése a 18–19. században, szerk. Boros István, Bp., Szent István Társulat, 2018, 31–53.

⁴ A törödéke-kutatás történetét tárgyaló dolgozatok a kutatócsoport tagjainak, egykori ill. mostani vezetőinek tollából: MEZEY László, *Fragmenta codicum*, Egy új forrásterület feltárása, Bp., Akadémiai, 1978 (MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 30), 65–90; SARBAK GÁBOR, *A magyarországi kódextörödékek kutatása = Iskolakultúra*, 7(1997), 5, 10–16; MADAS Edit, *Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae*, Egy középkori forrásterület rendszeres feltárásáról = *Aetas*, 23(2008), 1, 101–115.

katalógusokban, illetve adatbázisban történő hozzáférhetővé tétele, fényképes mellékletek segítségével. A töredékekről készített fotók rendezése során figyeltünk fel egy tucatnyi olyan, különböző korokból származó, változatos tartalmú és méretű pergamenlevélre, amelyek mindegyikén a következő, rejtélyes felirat volt olvasható: „PAZL 1671”. Az internet kora előtt egy ilyen rövidítés megfejtéséhez legalább annyi szerencse kellett volna, mint tapasztalat, most azonban a keresés gyors találatot eredményezett, egyúttal a kutatás irányát is kijelölve számunkra: a monogram, melynek feloldása *Placidus Abt zu Lambach*, *Placidus Hieber lambachi apát* (1640–1678) superexlibrisének bizonyult. Egy további töredéken (OSZK Fragm. D 50) pedig egy, szintén a *PAZL* monogramot tartalmazó apáti pecsétet találtunk, rajta a főpapi jelvényekkel, amelyek viselésére *Placidus Hieber Abbas infulatusként* jogosult lehetett.

A szálak tehát Felső-Ausztriába, a Linz és Salzburg között félúton, a Traun folyó bal partján elhelyezkedő bencés kolostorba vezettek. Lambach kelta–római eredetű település, a 11. században a Wels–Lambachi grófok székhelye volt. Az első szerzetesközösséget Arnold gróf alapította itt 1050 körül, egy közelebről nem ismert katasztrófában elhunyt családtagjainak állítva emléket általa. Egyetlen életben maradt fia, Adalbero már korábban egyházi pályára lépett, és fényes karriert futott be: 1045-ben Würzburg püspökévé nevezték ki. 1056-ban az apja által alapított, ágostonos regulát követő világi kanonok-közösséget bencés kolostorrá alakította át, biztonságos megmaradásuk reményében. Münsterschwarzachból költöztetett át hozzájuk további szerzeteseket, élükre pedig Ekkebert apátot, a gorzei reform⁵ követőjét állította. Az első három apát (Ekkebert, Pezemann és Sigibold) alatt a békés növekedés volt jellemző a kolostorra, ám Sigibold halála (1116) után pártoskodás ütötte fel a fejét soraik között, s a szerzetesek egy része Göttweigbe menekült. Wigand apát működése alatt, a 12. század közepe táján a tudományos élet új erőre kapott, majd követői, Bernhard és Pabo apátok alatt még inkább kiteljesedett.⁶

Az apátság életéhez természetesen a könyvtár is hozzátartozott, amelynek magját a templomban elhelyezett, liturgikus célokat szolgáló köteteken túl az Adalbero és családja, valamint a testvérek által Dél-Németországból, Salzburgból és Lotaringiából hozott könyvek alkották. A 11. század közepe táján a könyvállomány gyarapítása végett már kifejezetten az apátság számára is rendeltek könyveket. Minden bizonnyal ebbe a csoportba tartozott az a *Troparium–Prosa-*

⁵ Ez a 10–12. századi bencés mozgalom Lotaringiából indult útjára a clunyi reformmal nagyjából egyidőben, célja hasonlóképp a benedeki regulához való visszatérés volt, az egyes kolostorok függetlenségének megőrzése mellett. A szerzetesi fegyelem helyreállításán túl a liturgiára és az iskolázatásra is nagyobb figyelmet fordítottak abban a nagyjából 70 német-római apátságban, ahol meghonosodott. Ld. NIGHTINGALE, John, *Monasteries and Patrons in the Gorze Reform, Lotharingia c. 850–1000*, Oxford University Press, 2001.

⁶ A lambachi kolostor és könyvtár részletes történetét ld. BABCOCK, Robert G., *Reconstructing a Medieval Library, Fragments from Lambach*, New Haven, 1993.

rium, amely a jelenleg sajnos már csak töredék formában⁷ megőrzött lambachi Háromkirály-játékot⁸ is tartalmazta. Elmondhatjuk, hogy ezek a liturgikus, sokszor kottás kéziratok nagy gonddal és művészi igényességgel készültek, eredetüket tekintve pedig a dél-német, svájci, osztrák területekről érkeztek Lambachba: Fuldából, Reichenauból, Sankt Gallenből, Augsburgból. Bár valószínűleg már korábban is másoltak Lambachban kéziratokat, csak a 12. századtól van biztos tudomásunk az itteni szkriptóriumról, amely virágkorát a század második felében élte. A Göttweigbe menekült, majd onnan visszatért testvérek a Fruttuaria⁹ mozgalom nézeteit tették magukévá, a reformok pedig új liturgikus könyveket igényeltek. De nem csupán liturgikus köteteket állítottak elő nagy számban, hanem szorgalmasan másolták az iskolai használatra szánt, valamint a teológiai témájú irodalmat, köztük kortárs műveket is¹⁰. Az itt elkészült kéziratok tartósak és jól olvashatók voltak, az írnokok még ebben az időben is a karoling minuszkulát használták, bár Európa más részein már a pregótikus írástípus is megjelent. Díszítésük a ciszterci modellnek megfelelően egyszerű, ellentétben például a salzburgi bencések könyveivel. Az iskolai kéziratok terén szintén jellemző volt Lambachra a kortárs művek gyűjtése, a klasszikusok és a nyelvtani munkák mellett a korabeli költemények és drámák is helyet kaptak a könyvtárban. A teológiai témájú művek közül sok megmaradt, általában ezek voltak a legkisebb igénybevételnek kitéve még úgy is, hogy a testvéreknek használniuk kellett őket teológiai stúdiumaik során, melyeket helyben is folytathattak.

A 13–14. században hanyatlásnak indult a kolostor és vele együtt a könyvtár is, a szkriptórium egy 1233-as katasztrófa következtében elpusztult, és bár a korábbi kéziratok jórészt megmaradtak, újak nemigen készültek, vagy csak igen silány minőségben. A beszerzések azért ebben a korban is folytatódtak, skolasztikus teológiai művek, bibliák, kommentárok érkeztek Lambachba, sokszor francia vagy olasz importból. A 14. századból származó források megemlítik a helyi apátok igénytelenségét, zsugoriságát, valamint a testvérek fényűző életmódját. A mélypont után a 15. században újabb fellendülés következett, az anyagi jólét, az erőskezü vezetés, valamint a szerzetesi fegyelem újbóli megerősödése ismét előtérbe helyezte a szellemi értékeket, s a humanista kapcsolatok révén újra méltó helyére került a tudomány. A melki reform a 15. század elején komoly vál-

⁷ A jelenleg is Lambachban őrzött, 1. és 4. jelzetű töredékek.

⁸ A „Ludus trium magorum”-ról ld. Dr. KARSAI Géza, *Középkori vízkeresztii játékok*, A győri «Tractus Stellae» és rokonai = *A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola évkönyve az 1942/1943–I tanévre*, szerk. Dr. Kocsis Lénárd, Pannonhalma, 1943, 7–312. A lambachi vízkeresztii játék részletes leírását ld. 200–205, a szöveget Konrad Schiffmannak a Heinrich Anz monográfiájáról írott bírálata alapján közli, ld. SCHIFFMANN, Konrad, *Anz: Die lateinischen Magierspiele = Anzeiger für deutsche Altertum und deutsche Litteratur*, 31(1907), 12–17 [15–17].

⁹ Itáliai, Torino környéki kolostor, a 11. században a Clunyhez hasonló reformok kiindulópontja volt. A reformról ld. DAVIS, Lisa Fagin, *The Gottschalk antiphonary*, Music and liturgy in twelfth-century Lambach, Cambridge–New York, 2000, 11–12.

¹⁰ Ld. OSZK Fragm. D 28-as töredék, amely a 12. században élt Honorius Augustudonensis zsolnárkomentárjainak kortárs kéziratából való.

tozásokat hozott a bencés apátságok felbomlásnak indult rendjében, a kolostorok egységes arculatát ekkortól a helyi püspök felügyelte. Johannes von Dachsberg, majd Thomas Messerer apátok idején, a század későbbi éveiben ismét több száz kézirattal gyarapodott a könyvtár, újra működött a szkriptórium, helyben másolták, kötötték a kódexeket (jellemzően vaknyomásos bőrkötésbe), és természetesen nyomtatott könyveket is beszerettek. Sokat segíthet az egykori lambachi könyvtár képzeletbeli helyreállításában az antikvárius Ernst Philip Goldschmidt 1916-ban készített katalógusa az ausztriai kolostorok könyvtárainak ősnymtatványairól¹¹, még úgy is, hogy a 15. században beszerzett kötetek jó részét 1920 után eladogatták. Jelentősen hozzájárult ezen felül az állomány növekedéséhez az adományozás, és természetesen az új belépők magánkönyvtárai is a kolostort gyarapították.

A 16. század ismét hanyatlást hozott, a lutheranizmus erősödése szinte kiürítette a kolostort, majd a válságot a 17. században újbóli felemelkedés követte mind a kolostori élet, mind a könyvtár és a könyvkötő műhely működése terén. Az előljárók könyvgyűjtő szenvedélyéről árulkodik Placidus Hieber apát számos könyv kötésén megtalálható monogramja, amely bennünket is nyomra vezetett a töredékek azonosítása során, de említhetjük Maximilian apát (1705–1725) pecsétjét is. Többek között ezek segíthetnek hozzá a Lambachból származó könyvek és töredékek azonosításához. 1784-ben a II. József császár-féle feloszlatást az apátság épphogy csak elkerülte, majd a rákövetkező években, a háború és a nehézségek idején is csak nagy erőfeszítések árán tudták biztosítani a kolostor fennmaradását. A két világháború és a gazdasági nehézségek idejét követően ma Lambach biztonságos gazdagságot élvez. Az itt élő bencés közösség arra törekszik, hogy tovább vigye Szent Adalbero alapítói akaratát, vagyis Isten folytonos dicsőítését, ahogy jelmondatuk is szól: *Dass hier immerfort Gott verherrlicht werde.*

Üstökösként ívelő pályája és kiemelkedő egyénisége nem engedi, hogy Placidus apátról, a lambachi kolostor „második alapítójáról” csak ilyen röviden tegyünk említést. Érdemes róla könyvgyűjtő szenvedélyén túl is megemlékeznünk, úgy is, mint töredékeink őrzőkönyveinek egykori possesszoráról.

Placidus Hieber von Greifenfels¹² 1615. október 22-én született a mai Bajországi területén található Füssenben. 1631-ben lépett be a lambachi kolostorba, Johannes apát idejében, aki az 1632-es helyi parasztlázadást követően lemondott tisztségéről. Őt a Kremsmünsterből érkező Philipp Nagl követte, aki az ifjú Placidust igen megkedvelte, és Grazban, majd Salzburgban folytatott teológiai tanulmányainak elvégzése után 1638-ban, még csak diakónusként, perjellé nevezte ki. Egy évvel később, 1639 decemberében szentelték pappá, majd 1640 májusában, alig 25 évesen máris apáttá választották. Ifjú kora ellenére a konventben a legtöbb szavazat rá esett, tudásának, kiforrott jellemének és közvetlenségének köszönhetően. Az apáti címet szerénysége és fiatal kora miatt vonakodott elfogadni,

¹¹ GOLDSCHMIDT, Ernst, *Inkunabel-Reisen in Österreich*, Leipzig, Bibliogr. Inst., 1916, 353–368.

¹² Életről lásd SCHÖBER-AWECKER, Hertha, *Placidus Hieber, Abt von Lambach = Mühlviertler Heimatblätter* 7(1967), 5/6, 88–98.

inkább továbbra is régi cellájában lakott a testvérek mellett. Túlságosan gyors előrehaladása irigységet keltett egyes rendtársaiban, akik külföldi származását sem nézték jó szemmel, ám több mint harminc éven át tartó későbbi működése igazolta megválasztását. Nevéhez nagyszabású építkezések fűződtek, kerteket és kényelmes kertészlakot, pihenőt, löteret, halastavat alakított ki a Traun folyó mellett, díszes vendégszobákat épített, ahol olyan előkelő vendégek szálltak meg, mint maga Habsburg Zsigmond Ferenc főherceg. 1652-ben kezdett bele fő vállalkozásába, az apátsági templom újjáépítésébe: a düledező gótikus templomot alapjáig lerombolta, csak a román kori Westwerket őrizte meg belőle, csodálatos freskóival együtt.¹³ Az új templom alig három év alatt elkészült, és az apátság alapításának 600. évfordulójával egybekötött ünnepségen, 1656. szeptember 24-én szentelték fel, igen magas rangú vendégek és több ezer főnyi lelkes tömeg jelenlétében. A neves alkalom tiszteletére diadalívet emeltek, ezüst emlékérmeket verettek, ünnepséget és különféle versenyeket rendeztek.¹⁴

A templombelső díszítésére az apát a kor legjelesebb művészeit kérte fel; a főoltár Mária mennybevételének ábrázolása Joachim von Sandrart¹⁵ alkotása, a hat mellékoltárt szintén az ő képei díszítik. A rózsafüzéroltáron maga Placidus Hieber alakja is megjelenik. Az orgonát Christoph Egedacher mester¹⁶ építette. A templom után a konvent épületét is felújította, valamint kibővítette a gazdasági épületeket és a személyzet lakóházait is. Placidus komoly erőfeszítéseket tett a monostor alapítójának, Adalberónak szentté avatása érdekében is, akinek nyughelyén márvány mauzóleumot emeltetett. Végül be kellett érnie a boldoggá avatással, mert a már szent Adalbero sértetlenül megőrzött testére egykori püspöki székhelye, Würzburg is igényt tartott volna. A kanonizálásra majd csak jóval később, Johannes Lasser apát idejében, 1883-ban került sor.

Placidus apát kolostora és házanépe jogait minden szinten igyekezett képviselni, megmentette őket a katonaság bekvártélyozásának terhétől, az éhezéstől, és megóvta az erőszaktól. A kolostor személyi állományát folyamatosan bővítette, a tudományt és a művészetet támogatta, a tehetséges szerzeteseket kiváló iskolákba küldte, előmenetelüket biztosította. A szegény gyermekek tanulmányainak támogatására alapítványokat hozott létre, a kolostorban pedig iskolát nyitott. Kiváló diplomáciai érzékének és békeszerető természetének köszönhetően többször is képviselte tartománya főpapi méltóságait mint követ, és ebben a minőségében 1658-ban sikerült kieszközölnie az udvarnál, hogy a felső-ausztriai tartományoknak a magyarországi csapatok élelmezésére az előírt összegnek kevesebb mint a felét kelljen csupán letenniük. Elérte azt is, hogy visszavonják a rendeletet,

---

¹³ A lambachi kolostor művészettörténeti vonatkozásairól ld. *Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Oberösterreich*, 5. Auflage. Wien, Verlag Anton Schroll & Co, 1971, 148 sk.

¹⁴ A koronglövő versenyt például a subeni apát nyerte.

¹⁵ Német festő és rézmetsző (1606–1688).

¹⁶ Nevezetes orgonaépítő mester, 1641 és 1706 között élt, működési területe Salzburg és Bajorország volt.

miszerint minden apátság bevételének egyharmadát a török elleni háború céljaira köteles beszolgáltatni. 1664-ben ezért apostoli nunciussá nevezték ki.

Hivatali ideje alatt Lambachot barokk vendégszeretet és a nemességgel ápoltság baráti viszony jellemezte. Gyakran vendégeskedett itt a császár, a császárné, az uralkodóház további tagjai, valamint számos egyéb egyházi és világi méltóság. Mivel a kolostor a Felső-Ausztrián át vezető főút mentén feküdt, örömmel fogadták a szívélyes természetű apát meghívását, így maga Lipót császár is, amidőn 1658. szeptember 9-én Frankfurtról, a koronázásáról tartott hazafelé Bécsbe. Ha épp nem érkezett látogató, az apát két-két rendtársát hívta meg asztalához. Azt szokta mondogatni, hogy minél több a vendég, annál nagyobb az áldás Istentől, és mondásának igazát bizonyította a jólét, ami ebben az időben az apátságot jellemezte, a borral és gabonával teli pincék és magtárak. Annál is büszkébb lehetett a szilárd gazdasági helyzetre, mivel a kolostort elődjétől tartozásokkal terheltten vette át, amelyek kiegyenlítése nem kis terhet rótt a fiatal apátra.

1678. szeptember 9-én, pénteken szokás szerint néhány rendtársával ebédelt együtt, majd ezt követően mindannyian heves gyomorfájdalmakra kezdtek panaszkodni. Az orvos mérgezésre gyanakodott, és bár a többi testvér pár nap múlva jobban lett, az apát a rákövetkező hétfőn, 1678. szeptember 12-én elhunyt. Testét az apátsági templomban ravatalozták fel, ahol gyászolók tömege rótt le előtte tiszteletét. A gyilkosság felderítése végett a passzai püspök követséget küldött Lambachba, a gyanú pedig rövid nyomozás után Ernest Fischer atyára, a kolostor konyhafőnökére terelődött, aki később bűnösnek vallotta magát, a rendből kizáratott, és a világi bíróság által halálra ítéltetett. A gyilkosság valódi oka soha nem derült ki. Placidus követője az apáti székben Severin Blaß volt, a filozófia professzora, a tudományok és a színház támogatója, akinek évei alatt az építkezések folytatódtak, a könyvtár pedig tovább bővült.

Lambachban ma is áll a bencés kolostor, gimnáziuma jelenleg is működik, és a könyvtár is látogatható, bár régi fényének már csak halvány árnyéka vetül az impozáns épületre. A történelem viharai, a háborúk és tűzvészek, majd az apátság anyagi nehézségei együttesen vezettek odáig, hogy a könyvek tetemes része elpusztult, sokat közülük pedig el kellett adniuk, így megmaradt anyagának mondhatni nagyobb része található ma a kolostor falain kívül, mint azokon belül. A 20. század folyamán a lambachi könyvtár kincsei a könyvkereskedők révén Európa számos pontjára, sőt a tengerentúlra is eljutottak. A luzerni Franz Josef Zinniker¹⁷ gyűjteményéből Hans Peter Kraus¹⁸ közreműködésével tekintélyes mennyiség jutott belőlük az amerikai Yale Egyetem, a Beinecke Rare Book and Manuscript Library birtokába. Az anyag provenienciája nem volt ismert, míg a katalógizálás munkálatai során Robert G. Babcock és tanítványa, Lisa Fagin Davis fel nem figyeltek arra, hogy számos kódextöredék azonos kéziratokból

¹⁷ Franz Josef Zinniker (1919–1989) svájci pap, neves könyvgyűjtő.

¹⁸ H. P. Kraus, vagy HPK, a kalandos életű könyvkereskedő és gyűjtő önéletrajzában bőségesen kitér az ausztriai könyvtárak két világháború közötti állapotára. Ld. KRAUS, H. P., *A Rare Book Saga*, New York, G.P. Putnam's Sons, 1978.

származik, amelyek lambachi eredete külső és belső érvek alapján megállapítható¹⁹. Érdeklődésük középpontjába ekkor került a lambachi könyvtár története, amelyről R. G. Babcock 1993-ban képekkel bőségesen illusztrált monográfiát adott ki.²⁰ A kötet végén (123–124) felsorolja az általa felhasznált lambachi kéziratok őrzőhelyeit, szám szerint húszat. Erre a listára így, huszonöt esztendővel később, immár az Országos Széchényi Könyvtár is feliratkozik az alább ismertető tizenkét töredéssel, melyek száma nagy valószínűséggel tovább növekszik majd a gyűjtemény további feldolgozása során.

De vajon milyen úton jutottak el a töredékek Lambachból Budapestre? A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára Kézirattárának tulajdonosi pecsétje mindegyiken ott szerepel, azonos szám alatt: *M. N. Múzeum Könyvtára Kéziratt. Növedéknapló 1899. év 12. sz.* A Növedéknapló bejegyzésének szövege így szól: *Varjú Elemér ajándéka. Paleográfiai lapok gyűjteménye. 114 db különféle korból származó s különböző nyelven írt papír és pergamen lapok, paleográfiai szempontból gyűjtve. 114 db kézirat egy csomagban.*²¹ A könyvtárba tehát a fiatal segédkönyvtárosként éppen itt szolgálatot teljesítő Varjú Elemér,²² a majdani akadémikus, kiváló tudós és gyűjtő adománya révén kerültek a 19. század legvégén. A 114 darabos gyűjtemény²³ előéletéről többet nem tudunk, az egykori őrzőkönyveket nem ismerjük, és arra vonatkozólag is legfeljebb csak sejtéseink lehetnek, hogyan kerülhettek Varjú tulajdonába. Czagány Zsuzsának, a szintén ebbe a csoportba tartozó, OSZK Fragm. E 76 jelzetű Graduále-töredékről írt tanulmányában megfogalmazott feltételezését²⁴ elfogadva valószínűsíthetjük, hogy Varjú Elemér a gyulafehérvári Batthyány Könyvtárban bukkant a kéziratokra, könyvkötésként vagy már lefejtett állapotban, amikor pályája kezdetén, 1898-ban feladatául kapta a könyvtár anyagának felmérését és katalogizálását. Batthyány Ignác hatalmas gyűjteményének származási helye igen változatos: kisebb része érkezett csupán Erdélyből, ismeretes viszont, hogy az egyházi pályára lépő fiatal grófnak már vatikáni tanulói alatt lehetősége nyílt könyvgyűjtemények vásárlására, amit egri prépostsága idején, 1773 után is folytatott. Könyvbeszerző utakat tett a Felvi-

¹⁹ A legteljesebben helyreállított, 12. századi antifonáléről monográfia is született, ld. DAVIS 2000.

²⁰ BABCOCK 1993.

²¹ A növedéknapló bejegyzés dátuma: 1899. április 19.

²² Varjú Elemér (Felsőudány, 1873. október 14 – Bp., 1945. január vége) művelődéstörténész, az MTA levelező tagja (1915). Egyetemi tanulmányainak elvégzése után 1898-ban az Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában dolgozott, 1908-ban Kassára került, a Felső-Magyarországi Múzeum igazgatója lett. 1913-ban visszatért Budapestre az MNM érem- és régiségtárának élére. 1915 után az *Archaeológiai Értesítő*t szerkesztette. 1920–33-ban az Magyar Nemzeti Múzeum képviselőjeként az Ausztriától visszaigényelt magyar műkincsekről tárgyaló bizottság tagja. Egyik szerkesztője volt az ötkötetes *Magyar Művelődéstörténet*nek. 1927-től haláláig a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság másodelnöke. 1934-ben vonult nyugalomba.

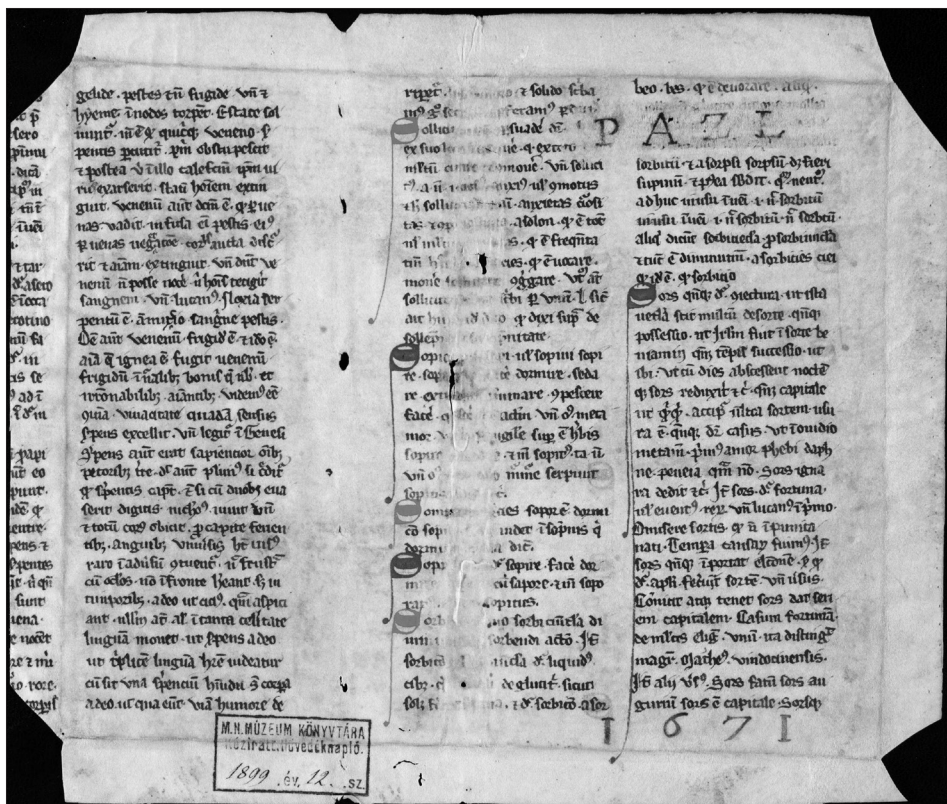
²³ A csomag többi, superexlibriszel meg nem jelölt darabjának esetleges lambachi eredete további vizsgálat tárgyát fogja képezni.

²⁴ CZAGÁNY Zsuzsa, *Egy 13. századi graduále két töredéke = Magyar Könyvszemle*, 112(1996), 1–4, 145–155.

dékre (vásárolt könyveket a lőcsei, bártfai plébániától, a szepesi prépostságtól, a kassai domonkosoktól), 1786-ban pedig megvette Migazzi Kristóf bécsi érsek és váci püspök könyvtárát,²⁵ amely nagy valószínűséggel ausztriai anyagot is tartalmazott: talán nem járunk messze a valóságtól, ha megkockáztatjuk a feltételezést, hogy köztük a lambachi töredékeket is.

A „paleográfiai lapok” jelenlegi állapota, a hajtások, kopás, ragasztó nyomai, a superexlibris jelenléte, illetve némelyik darab esetében az egészben megmaradt könyvborító-forma alapján biztonsággal következtethetünk arra, hogy az egykori kódexlapok többsége könyvkötőanyagként került felhasználásra, s hogy nagy valószínűséggel a 17. században, helyben (de legalábbis német területen) kötötték őket, Placidus apát könyvtára számára.

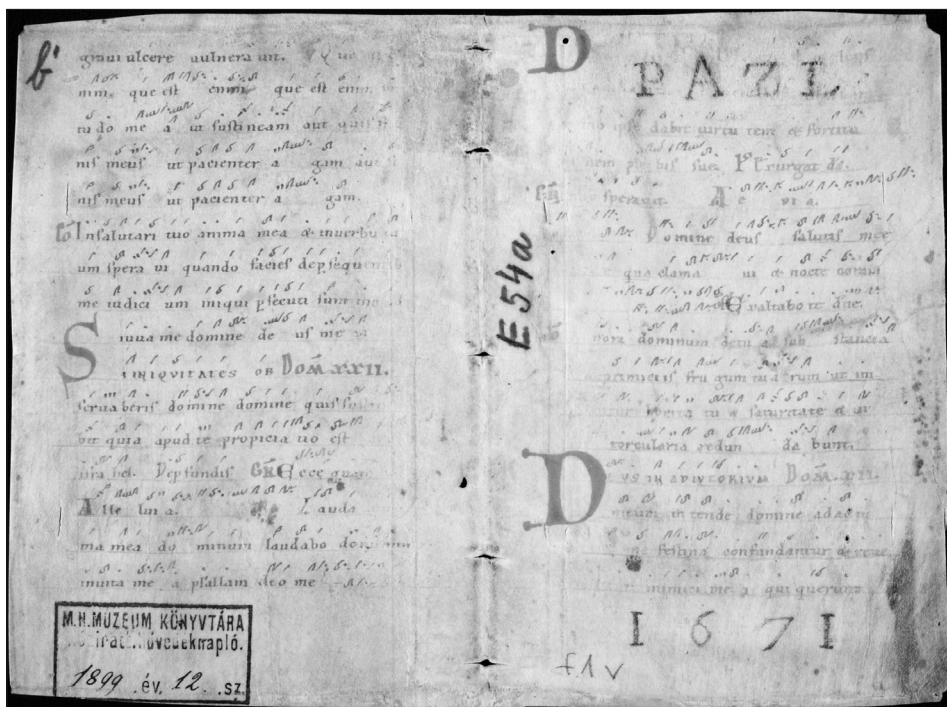
Erre enged következtetni két, szintén a „PAZL 1671” superexlibrisszel megjelölt, egy-egy OSZK-s töredékkel minden bizonnyal azonos kódexből származó,

1. kép: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fragm. D 34

²⁵ Batthyány Ignác erdélyi püspök életéről és munkásságáról lásd: VARJÚ Elemér, *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár = Magyar Könyvszemle*, 7(1899), 2, 134–175, itt: 160.

2. kép: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fragm. E 54

de másutt őrzött, a kötéstábláról le nem fejtett kézirat-töredék, amelyek őrzőkönyve ismert. Az első Torontóban található, a St. Michael's College John M. Kelly Libraryben, egy 1659-ben, Münchenben nyomtatott őrzőkönyvön. Ez az OSZK Fragm. D 34 jelzetű darabjának (1. kép) párja, tartalmuk (*Summa Britonis*) megegyezik. A második töredéket a Yale Egyetemen őrzik, 2012-ben vásárolták meg a Beinecke-gyűjtemény számára Armin Jedlitschka antikváriumából, az Edwin J. Beinecke Book Fund támogatásával. Ez a kisméretű Graduále-töredék egy szintén Münchenben, 1622-ben nyomtatott őrzőkönyvről lett leválasztva, de a kötéstábláról nincs lefejtve, ezért a duplalevélnék csak az egyik oldala látható. A kötéstábla belső oldalán makulatúra található, amelynek pontos nyomtatási helye nem ismert, de szintén német nyelvterületről származik. Mind a töredék tartalma, mind a neuma-alapkészlet, mind az íráshagyomány egyezést mutat az OSZK Fragm. E 54 jelzetű Graduále-töredékével (2. kép), és a méretük is hasonló. A rubrikátor viszont egyértelműen különböző, talán ez az oka annak, hogy a melizmáknál a Yale Egyetem töredékén van, a budapestin pedig nincs elválasztó vonal. A notátor és a szkriptor személye, ha nem is ugyanaz – ez pusztán a fotó alapján nem jelenthető ki teljes bizonyossággal –, de kétségtelenül egyazon műhelyben kellett dolgozniuk.

<i>Őrzési hely, jelzet</i>	<i>Őrzőkönyv</i>	<i>Makulatúra</i>	<i>Tartalom</i>
Toronto, St. Michael's College – John M. Kelly Library PA257.G72 1659 SMRa ²⁶	GRETSER, Jakob, <i>Rudimenta linguae graecae,</i> Monachii – Apud Ioannem Iaecklinum, sumptibus Matthiae Piscatoris, 1659.	a kötés nincs megbontva	<i>Summa Britonis Structio – Tempus</i> (a két levél között két bifolio hiányzik; a töredéknek csupán az egyik oldala látható)
OSZK Fragm. D 34	ismeretlen	nincs	<i>Summa Britonis Sequester – Spera</i> (a két levél között két bifolio hiányzik) (részletes leírását ld. a mellékletben)

<i>Őrzési hely, jelzet</i>	<i>Őrzőkönyv</i>	<i>Makulatúra</i>	<i>Tartalom</i>
Beinecke Rare Book and Manuscript Library MS 1159 ²⁷	<i>Acta apostolorum Græce et Latine,</i> Monachii, 1622.	<i>Holländische Bundsverwandnus: Das ist: Handlung, Bericht, und Gutachten was gestalt Pfalz Heidelberg mit den Staaden in Hollandein- allianz...</i> (s. l.) 1624, 29.	Graduale fol. 1 ^r Commune martyrum. <i>Inveni David servum meum...</i> (CantusID g02350); <i>Elegit te Dominus sibi...</i> (CantusID g02352); <i>Iuravit Dominus et non penitebit...</i> (CantusID g01341); <i>Adducentur regi virgines...</i> (CantusID g01383) fol. 2 ^v <i>Eia recolamus</i> (AH 53,23).
OSZK Fragm. E 54	ismeretlen	nincs	Graduale Dcae post Pent. 11-12, 21-22. (részletes leírását ld. a mellékletben)

²⁶ Fotó: <https://www.flickr.com/photos/kellysmc/14690255293/in/photostream/>. (Letöltve: 2018. 12. 14.)

²⁷ Fotó és leírás: <https://brbl-dl.library.yale.edu/vufind/Record/3878460>. (Letöltve: 2018. 12. 14.)

Még egy olyan töredékcsoportot találtunk a Beinecke-gyűjteményben (Beinecke MS 481.25),²⁸ amely erős hasonlóságot mutat az OSZK Fragm. D 26 jelzet alá tartozó, 4 levélből álló monasztikus breviárium-töredékével. A Beinecke MS 481.25 22 levélből áll, de valószínűleg nem mind a 22 ugyanazon kéz írása. Mivel a sorok száma nem egyezik, nem tételezhetjük fel, hogy ugyanabból a kódexből származnak, de íráskéjük és díszítésük erős hasonlóságot mutat, és a sortávolság is megegyezik, így elképzelhető, hogy legalábbis egyazon szkriptóriumban írták őket. Német neumaírása mindkettőnek szentgalleni típusú. BABCOCK idézett művében (95, 99; figs. 23, 52) még Sankt Gallen-i provenienciájának tartotta a breviáriumot, de nézetét utóbb Hartmut Hoffmann levélben kifejtett véleményének hatására revideálta, ld. a Beinecke katalógus leírásában²⁹. Az írás stílusa eszerint a regensburgi St. Emmerami Otloh köréhez köthető, tehát a töredék keletkezési helye Tegernsee vagy Regensburg lehetett.

A következőkben részletesen ismertetjük az OSZK Kézirattárának azt a tizenkét kódextöredékét, amelyek tehát biztosan a lambachi bencés apátságból származnak. A formai és tartalmi leírásnál a *Fragmenta et codices in Bibliothecis Hungariae* sorozat gyakorlatát követjük. A töredékek notációjának meghatározását Szendrei Jankának köszönhetjük,³⁰ aki A magyar középkor hangjegyes forrásai³¹ című összefoglaló munkájának jegyzékében közli a teljes, a Magyar Zenetörténet³² középkori fejezeteihez felhasznált hangjegyes forrásállomány rövid elemzését.³³

A kilenc jelzet alatt található tizenkét kódextöredék legtöbbször liturgikus használatból, monasztikus, pontosabban bencés környezetből származik. Tartalmilag átfedést figyelhetünk meg Boden-tó környéki: einsiedelni, Sankt Gallen-i forrásokkal. A vizsgált anyagban feltűnő a passauai egyházmegye ususából átvett egyes elemek jelenléte, amelyek mellett természetesen az alapító kolostor, Müns-ter-schwarzach hatása is megfogható³⁴. A töredékekből kiolvasható liturgikus

²⁸ <https://brbl-dl.library.yale.edu/vufind/Record/3432951>. (Letöltve: 2019. 03. 7.)

²⁹ „According to Prof. Hartmut Hoffmann, the script is similar to the style of Otloh of St. Emmeram and was perhaps written in Tegernsee or Regensburg (letter of 7 October 1993), perhaps in the circle of Otloh. Hoffmann further reports (letter of 8 November 1996) that there is a bifolium from the same manuscript among Bernhard Bischoff's papers now in Leipzig, Universitaetsbibliothek, Nachlass Bischoff, s.n., and that Bischoff had also drawn a connection between the manuscript and Otloh. According to David Brafman of H. P. Kraus, Inc., the bifolium in Bischoff's collection was given to him by H. P. Kraus at the time that he wrote the expertise of the Zinniker collection, so it has the same provenance as the leaves now at Yale.” <https://pre1600ms.beinecke.library.yale.edu/docs/ms481.25.pdf> itt: 17–18. (Letöltve: 2019. 03. 7.)

³⁰ A továbbiakban: SZENDREI.

³¹ Bp., MTA ZTI, 1981.

³² DOBSZAY László, *Magyar zenetörténet*, Bp., Gondolat, 1984.

³³ Külön köszönetet szeretnék mondani Gilányi Gabriellának, az MTA Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztály tudományos főmunkatársának a kottás töredékek korának és keletkezési helyének pontosabb meghatározásában nyújtott értékes segítségéért.

³⁴ A lambachi rítus müns-ter-schwarzachi előzményeiről értekezik tanulmányában HOCHHOLZER,

adatok mennyisége és minősége természetesen nem teszi lehetővé egy biztosan lambachinak mondható usus elkülönítését a környező, dél-német bencés kolostorok liturgikus szokásaitól, de a saját lambachi liturgikus gyakorlat (amennyiben tényleg volt ilyen) jellemző pontjainak meghatározásához újabb adalékkal szolgálnak. Mivel a javarészt nagy valószínűséggel a lambachi bencés apátság saját könyvtárából származó, a liturgia változásával időközben elavult kéziratokat a 17. században saját könyvkötő műhelyükben bonthatták szét és használhatták fel könyvkötésre, a könyvtár hajdani gazdag anyagát illusztrálja a kortárs teológiai mű, valamint a valószínűleg iskolai használatból származó klasszikus auktor jelenléte a maroknyi gyűjteményben, amely talán a világi szerzők arányát is érzékelteti az egykori kolostori könyvtár kötetei között.

OSZK Fragm. D 25	Breviarium notatum monasticum OSB	11. sz.
OSZK Fragm. D 26	Breviarium notatum monasticum OSB	11. sz.
OSZK Fragm. D 28	Honorius Augustudonensis	12. sz. 2. fele
OSZK Fragm. D 34	Summa Britonis	13. sz. 2. fele
OSZK Fragm. D 50	Missale Pataviense	14. sz.
OSZK Fragm. E 15	Breviarium Claustroneoburgensi proximum	15. sz.
OSZK Fragm. E 35	Antiphonale Franco-Romanum incerti ritus	14. sz.
OSZK Fragm. E 54	Graduale monasticum OSB	11. sz. vége
OSZK Fragm. E 81	Iuvenalis	11. sz.

II.

OSZK Fragm. D 25

BREVIARIUM NOTATUM MONASTICUM OSB

11. század – 1 levélpár és 3 fragmentulum

Középvastag, megsárgult, egykor könyvkötésre használt, és ennek során a szélein és a sarkain levágott pergamen levélpár, mérete: 180×228 mm. Az f. 1 levél fele függőlegesen levágva. Az f. 2^v-n felragasztott makulatúra maradványa látható (német nyelvű nyomtatvány); a belső margókon két fragmentulum lenyomata. Három háromszög alakú, beírt pergamen fragmentulum ugyanebből a kódexből. – Egyhasábos írástükör: 170×110 mm, 26 sor, vakvonalazás nyomai. – Írás:

Elmar, *Ein Lambacher Kalendar-Nekrologfragment (11. Jahrhundert) aus Münsterschwarzach? Untersuchung zur Datierung und Entstehung von Lambach Fr. 4. = Frühmittelalterliche Studien*, 29(1995), 226–272.

11. századi karoling minuszkula, e-caudata. – Notáció: szentgalleni típusú német neumairás, ld. SZENDREI F 270. – Díszítés: egyszerű, vörös iniciálék, rubrikák.

Őrzőkönyv: ismeretlen. – A töredéken, f. 2^r-n: 1. superexlibris: PAZL 1671; 2. a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára Kézirattárának tulajdonosi pecsétje: M. N. Múzeum Könyvtára Kéziratt. Növedéknapló 1899. év 12. sz.

Eredet – használat: A töredéket tartalmazó kódex egy felső-ausztriai bencés kolostor, talán maga Lambach számára készülhetett, a rajta szereplő ünnepek ugyanazok, az énekelt részek szövege pedig szintén egészében megfelel a Linz, Oberösterreichische Landesbibliothek, Hs. 290 jelzetű, kremsmünster–lambachi eredetűnek tartott, 12. századi breviáriuma, valamint a Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Musiksammlung, 1890 jelzetű, 13. századi kézírata tartalmának, utóbbi származási helye Ausztria – Dél-Németország, közelebbről meg nem határozva. Az olvasmányok nem egyeznek meg a töredéken szereplőkkel. Szent Gál officiuma esetében teljes azonosság áll fenn egy szintén lambachi használatból származó, 22 levélből álló breviárium notátum töredékkel a 11. század második feléből (Beinecke MS 481.25, itt: f. 19^v–20^v, ld. I. rész), a többi ünnephez tartozó olvasmányok esetében nincs egyezés. Énekrendje átfedést mutat az Einsiedeln, Stiftsbibliothek, Codex 611(89) jelzetű, szintén bencés antifonáléval is, de nem ugyanazokat az ünnepeket tartalmazzák. Az eredeti kéziratnak a lambachi bencés kolostorban való használatára következtethetünk abból, hogy a Lambachban nagy tiszteletnek örvendő Szent Maximilianus (sokszor Maximianusként szerepel) püspök és hitvalló ünnepét utólag illesztették be okt. 12-re, Gereon és társai (okt. 10.) valamint Callixtus pápa (okt. 14.) ünnepe közé. Maximilianus ünnepe Sankt Gallen környékén nem volt része a kalendáriumnak, Passauban és Salzburgban viszont okt. 12-én ünnepelték. Maximilianus egy lambachi kalendárium-töredéken (Lambach, Stiftsarchiv, Fragm. 6, f. 1^v) szintén szerepel ennél a dátumnál. Az eredeti kódexet Lambachban bonthatták szét és használták fel könyvkötésre, a superexlibris, Placidus Hieber lambachi apát monogramja a könyv egykori tulajdonosára utal.

BREVIARIUM NOTATUM MONASTICUM OSB. Liber Regum, Dominica II post Pent., Michaelis arch., Dionysii et sociorum, Gereonis et sociorum, Maximiliani ep., Callixti papae, Galli conf., Martini ep. (jelentős szöveghiány)

f. 1^v S. Michaelis III Noct. Ev. [In illa hora accesserunt discipuli ...] *Et advocans Iesus parvulum ...* (Mt 18,[1] 2–10); Lect. 9. *Si diligenter auditis ...*; R. 9. *Numquid scis quare venerim ...*; V. [Daniel vir desideriorum ...] *verba que loquor ad te ...*; Lect. 10. *Ait Dominus percunctantibus discipulis ...*; R. 10. *Docebo te que* [ventura sunt ...]; V. *Ex dí[e, qua posuisti ...]*; Lect. 11. [Quisquis] *ergo cupit divinitatis tenere ...* (ibid.); R. 11. *In tempore illo consurget Michael ...*; V. *In tempore illo* [salvabitur populus tuus ...]; Lect. 12. *Si enim te non lesit frater ...* (Lectt 9–11: Maximus Taurinensis, *Homilia LXXXV, Admonitio* = Pat-

rologia Latina 57, ed. J.-P. MIGNE [a továbbiakban PL], Paris, 1862, 447A–B); R. 12. [Fidelis sermo] *et omni acceptione dignus Mi[chael ...]*

Egy levélpár hiányzik.

f. 2^{r-v} Dionysii et sociorum ad Laud. A. [Eligunt tetris] *Sequane profundisque gurgitibus martyrum corpora ...; (In Ev.) Bn A. Adest namque beati Dyonisii ...* (a margón betoldás korabeli kéztől: *accipere*) *meruit de manu Domini; ad VI Or. Annuā Domine sanctorum martyrum; ad VIII. Or. Deus qui presentem diem; (ad II. Vesp.) Mg A. Et facta est comes ... – Gereonis et sociorum. ad Vesp. Mg A. Isti sunt sancti; Or. Concede; ad Matut. R. 1. Absterget Deus; R. 2. Viri sancti; R. 3. Tradiderunt corpora; ad Laud. A. Omnes sancti; (In Ev.) Bn. A. Sancti per fidem. – (A lap széléhez ragasztott pergamen fülön korabeli kéztől beszúrva: De sancto Maximia[no com]plentur ut de uno e[piscopo.] – De Sancto Kalixto. ad Vesp. Mg A. Beatus Calistus dedit orationem dicens ...; Or. Deus qui [nos] conspicis; ad Matut. R. 1. Iste cognovit; R. 2. Stola iocunditatis; R. 3. Coronam auream; ad Laud. A. Qui me confessus; (In Ev.) Bn. A. Qui dum esset. – De Sancto Gallo ad Vesp. R. Beatus Gallus; H. Vita sanctorum (Analecta Hymnica Medii Aevi [a továbbiakban AH] 51, ed. Cl. BLUME, Leipzig, Reiland, 1908, 90); (Ev.) Mg A. Venerabilis Gallus diaconum ...; Or. Deus qui nos annua; ad Matut. Invit. Regem confessorum; H. Confessor Dei (AH 52, ed. Cl. BLUME, Leipzig, Reiland, 1909, 286); I Noct. A. 1. Parentes vero beati Galli ...; A. 2. Cumque bone indolis vir caro ...; A. 3. Cum proficiscendi tempus instaret ...; A. 4. Pedibus vero sui advolutus ... A. 5. O febrem omni ...; A. 6. Pro nobis Gallus ...; Lect. 1. Cum preclara sanctissimi viri Columbanii ...; R. 1. Parentes vero beati Galli ...; V. Erant enim religiosi atque nobiles ...; Lect. 2. Parentes vero beati Galli ...; R. 2. Beatus Gallus zelo pietatis ...; V. In conspectu omnium ...; Lect. 3. Cumque bone indolis vir caro nutriretur ... (Lectt 1–3: Walahfrid Strabo, De vita Sancti Galli confessoris = PL 114, Paris, 1852, 979A; Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis = Subsidia Hagiographica 6, ed. Société des Bollandistes, Bruxelles, Société des Bollandistes, 1898–1901, [a továbbiakban: BHL] 3247); R. 3. Columbanus itaque beato Gallo id iniunxit ...; V. Cum ad horam orationis veniret ... ostendere.*

Fragmentulumok:

f. 3^r Liber Regum ad Matut. II Noct. R. 6. [Factum est dum tolleret Dominus] *Heliam per turbinem [...]*

f. 3^v Dom. II post Pent. AA [Homo quidam erat dives ...] *Lazarus ... saturati ... [il]i dabat sed ... eius alleluia; [Factum est autem ...] portaretur ab a[n]gelis; [3. Elevans autem] dives oculos suos c[um ...]*

f. 4^r Martini ep. ad Matut. III Noct. R. 12. [O quantus erat luctus omnium ...] *Martinum ...; V. Beati viri corpus usque* [ad locum ... hymnis ca]nora celestibus turba [prosequitur ...]; f. 4^v lekopott

f. 5^{r-v} nem tartalmaz olvasható szöveget.

OSZK Fragm. D 26

BREVIARIUM NOTATUM MONASTICUM OSB

11. század – 4 csonka levélpár

Négy megsárgult, a hajtásoknál megbarnult, az egykori gerinc helyén lekopott, vastag, néhol lyukas pergamen levélpár, melyeket egykor könyvkötésre használtak: egyik tagjuk függőlegesen félbevágva, f. 3–6 esetében alul is hiányzik egy sor, sarkaik és széleik levágva. Méretük: f. 1–2 180×235 mm; f. 3–6 165×210 mm; f. 4–5 180×240 mm; f. 7–8 180×235 mm. Restaurálva az OSZK Restauráló Műhelyében, 1999. május 18-án. – Egyhasábos írástükör: *160×110 mm, 26 (f. 3–6 esetében megmaradt 25) sor, punktórium és vakvonalazás nyomai. – Írás: 11. századi karoling minuszkula, e-caudata. – Notáció: német neumairás, szentgalleni típus. Ld. f. 3–6: SZENDREI F 95.; f. 1–2, f. 4–5, f. 7–8: SZENDREI F 272. A négy levélpár ugyanabból a kódexből származik, azonban a jelzetek időközben összekeveredtek. Az f. 3–6 levélpár mindvégig a D 26 alatt szerepelt, míg az f. 1–2 a D 29C, az f. 4–5 a D 29B, az f. 7–8 pedig a D 29A jelzetet kapta. Szendrei Janka e jelzetek alatt dolgozta fel őket, és így is hivatkozik rájuk, mint OSZK Fragm. D 26 és OSZK Fragm. D 29 töredékre, az A, B és C elemek elhagyásával. Mivel azonban a D 29 jelzet alatt egy másik, a breviáriumtól független töredék található, ezért a D 29A, D 29B és D 29C névvel jelölt három csonka levélpárt újra a D 26 jelzet alá soroltuk, az eredeti, Hajdú Helga és kollégái által adott jelzeteket visszaállítva. – Díszítés: egyszerű, kétsoros vörös iniciálék, vörös majuszkulák és rubrikák.

Őrzőkönyv: ismeretlen. – A töredéken: 1. f. 6^v–3^r levélpáron, az egykori gerinc helyén az őrzőkönyv német címének átnyomata és egy olvashatatlaná vált bejegyzés; 2. f. 5^v–4^r levélpáron, az egykori gerinc helyén az őrzőkönyv címének átnyomata, alig olvasható (*Formalitas* [?] ...ste); 3. az egykori kötéstáblák külső oldalán superexlibris: *PAZZL 1671*; a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára Kézirattárának tulajdonosi pecsétje: *M. N. Múzeum Könyvtára Kéziratt. Növedéknapló 1899. év 12. sz.*, valamint olvashatatlaná vált bejegyzések.

Eredet – használat: A D 25 töredékhez hasonlóan ezen töredék anyakódexe is egy felső-ausztriai bencés kolostor, talán maga Lambach számára készülhetett, a rajta szereplő ünnepek ugyanazok, az énekek rendje nagyjából megfelel a Linz, Oberösterreichische Landesbibliothek, Hs. 290 jelzetű, kremsmünster–lambachi

eredetűnek tartott, 12. századi breviáriuma tartalmának (kivéve a Liber Regum esetében, ahol csak az *Exaudisti, Domine...* kezdetű rezponzórium közös, valamint a szanktorále esetében is vannak kisebb eltérések), de az olvasmányok nem egyeznek meg a töredéken szereplőkkel. A töredék írásképe és díszítése erős hasonlóságot mutat egy szintén lambachi használatból származó, a 11. század második felében készült, 22 levélből álló breviárium-töredékkel, amely jelenleg a Beinecke-gyűjtemény birtokában van (Beinecke MS 481.25), ld. I. rész. Az énekelt részeknél tartalmi azonosság is megfigyelhető (az *Exaltatio crucis* ünnepénél, 17^{r-v}), az olvasmányok esetében Máté apostol ünnepénél (17^v–18^r) van egyezés. Az *Exaltatio crucis* ünnepének énekei szintén ugyanebben a sorrendben szerepelnek a szintén lambachi provenienciájúnak tartott, csak töredékesen megmaradt ún. Gottschalk-Antifonále 102^v levelén (ld. DAVIS 2000, 198, kép: 304). Énekrendje átfedést mutat az Einsiedeln, Stiftsbibliothek, Codex 611(89) jelzetű, szintén bencés antifonáléval is, de nem ugyanazokat az ünnepeket tartalmazzák. A folyamatosan a lambachi bencés apátságban őrzött kódexet Placidus Hieber apát utasítására, helyben használták fel könyvkötésre, ld. *superexlibris*.

BREVIARIUM NOTATUM MONASTICUM OSB. Liber Regum, Dominicæ VI–IX post Pentecosten, Exaltatio crucis, Nicomedis mart., Eufemie virg., Lucia et Geminiანი, Lamperti, Matthaei ap. (jelentős szöveghiány)

Négy csonka levélpár 3 különböző ívfüzetből. Az f. 1–2 valószínűleg egy ívfüzet külső levélpárja volt. Az f. 3–6 és az f. 4–5 a következő ívfüzet legbelső, majd egy kimaradó levélpár után következő 3. levélpárja lehettek. Az f. 7–8 ugyanazon kódex egy, az előző kettőtől távoli ívfüzet legbelső levélpárja volt.

f. 1^{r-v} De libro I Regum Lect. [Mutavit ergo habitum ...] *et duo viri cum eo ...* (I Sm 28,8–10); R. *Quis Deus ...*; Lect. *Dixitque ei mulier ...* (I Sm 28,11–14); R. *D...*; Lect. [Et intellex]it Saul ... (I Sm 28,14–15); R. *Exaudisti, Domine ...*; Lect. *Et ait Samuhel ... non comedam.* (I Sm 28,16–23); R. *Honor, virtus ...*; Lect. *Coegerunt autem eum servi sui et mulier ... [et viri] eius erant in [novissimo agmine]* (I Sm 28,23–29,2).

Több levél hiányzik.

f. 2^{r-v} De libro III Regum Lect. [... cognovit] *eam. Adonias autem filius Agith elevabatur dicens ... Vocate ad me Betsabee* (III Rg 1,4–28).

Több levél hiányzik.

f. 3^{r-v} Dca VI pt Pent. Lect. [Et ingressus est Adonias ...] *matrem Salomonis ... interfecit, sepultusque [est in domo sua in deserto]* (III Rg 2,12–34); Dca VII (kiegészítés korabeli kéztől) pt Pent. Ev. *Secundum Marcum [In diebus illis iterum cum t]urba multa esset cum Iesu [...] Misereor super [turbam]* (Mc 8,1–2).

Egy levél hiányzik.

f. 4^r-5^v Dca VIII pt Pent. AA (ad Mg et Bn) *Misereor super turbam...; Precepit Iesus turbe...; Accipiens Dominus septem panes...; Erant autem qui manducaverant...; Lect. Confirmatum est igitur regnum ... × ... ad faciendum iudicium* (III Rg 3,1–28); Ev. *Secundum Matheum. Attendite a falsis prophetis ... intrabit in regnum celorum* (Mt 7,15–21). *Omilia.*

Egy levél hiányzik.

f. 6^{r-v} Dom. VIII pt Pent. AA (ad Mg et Bn) ... [Non omnis qui dicit mihi ...] *in regnum celorum. Alleluia. Lect. Salomon autem erat in dicione sua ... × ... dabo pro te super solium tuum, ipse edificabit* [domum nomini meo] (III Rg 4,21–5,5).

Több ívfüzet hiányzik.

f. 7^r-8^v Exaltatio crucis. Ad Matut. III Noct. Lect. 12. [Recte enim] *per serpentes peccata ... peccando mortales effecti* (Beda Venerabilis, *In Ev. S. Ioannis, Expositio* c. 3. = PL 92, Paris, 1862, 671C); R. 12. *O crux gloriosa ...; V. Michi* [autem absit] ...; ad Laud. AA. *O magnum pietatis opus ...; Salva nos Christe, Salvator ...; [O crux admira]bilis evacuatio ...; [Nos autem glo]riari oportet in cruce ...; [Cruce benedicta] nitet Dominus ...; R. breve Michi autem ...; (In. Ev.) Bn A. [Super omnia ligna] cedrorum ...; Post ben. de S[ancto Nicomede?] A. *Iustum deduxit ...; Astiterunt iusti; ad Laud. Pss. Dixit Dominus; Credidi propter; In convertendo Dominus; E*[ripe me]; ad II Vesp. Mg A. *O crux splendidior cunctis ... – Nicomedis A. Beatus vir qui suffert; [ad Matut. RR]; R. 3. Coronam auream; ad Laud. A. ...; Bn A. [Si quis per] me ... – Eufemie virginis. H. Virginis p[roles]* (AH 51, ed. Cl. BLUME, Leipzig, Reisland, 1908, 137); A. *Simile est regnum... – [De S. Lucia] et Geminiano. Mg A. Absterget Deus ...; [Invit. ...]; ad Matut. R. 1. [Veni] sponsa ...; R. 2. Concupivit; R. 3. Propter veritatem; Bn A. Veni sponsa; De Sanctis ... – In nat. Sancti Lamperti episcopi et martyris. Invit. Regem martyrum. Cetera sic de uno martyre; Lect. [Igitur gloriosus martyr L]anpertus et eterni regis sacerdos ... × ... vivere felicius inciperet mansuris bonis* (Stephanus Leodiensis, *Vita S. Lamberti*, 1,5–6 = PL 132, Paris, 1880, 645B–646C); ad Laud. A. *Qui me confessus; Bn. A. Qui vult venire post me... – In nat. Sancti Matthei R. ...; H. E*[xultet] (AH 51, ed. Cl. BLUME, Leipzig, Reisland, 1908, 125); Mg A. ...; Invit. *Regem apostolorum. Cetera ut de apostolis; Lect. Erant duo magi Zaroes et Arfaxat ... × ... Quia respexit Deus civitatem istam, ut liberaret eam de manu [duorum magorum] ...* (Passio S. Matthæi, in: Johann Albert Fabricius: *Codex apocryphus Novi testamenti*, Hamburg, 1719², 639skk; BHL 5690.)*

OSZK Fragm. D 28**HONORIUS AUGUSTUDONENSIS**

12. század 2. fele – 1 levél

Középvastag, megsárgult, helyenként kifakult, szélein és sarkain levágott pergamen levél. Könyvkötésre használták, hajtások nyomai, az egykori gerinc helye lekopva, a bal oldali és az alsó margó levágva, alul legalább három sor hiányzik. Mérete: 230×185 mm. – Egyhasábos írástükör: *210×140 mm, *29 (eredetileg 32–33) sor, vakvonalazás. – Írás: 12. századi karoling minuszkula, e-caudata. – A rektó oldal margóján használói kéz glosszái: *Ex pelago inimicorum (?)* és *Cas-siod.*; a verzón *NT* ligatúra (*Nota*). – Díszítetlen.

Őrzőkönyv: ismeretlen. – A töredéken: 1. a rektó oldal felső részén, a hajdani kötéstábla tetején superexlibris: *PAZL 1671*; 2. alább a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára Kézirattárának tulajdonosi pecsétje: *M. N. Múzeum Könyvtára Kéziratt. Növedéknapló 1899. év 12. sz. – Makulatúra*: 1. 3 db. vastag, beíratlan, egy oldalon vörös festéssel jelölt pergamenfragmentulum, méretük max. 30×35 mm; 2. 235×190 mm méretű papírlap, német nyelvű kézirat periratfogalmazvány a 17. század második feléből, egy meg nem nevezett személy öngyilkosságát említve: *Leibs und lebens benommen und er sich eines mutwilligen menschen...* A töredék mellett, azonos jelzet alatt őrzött makulatúra jelenléte arra utal, hogy könyvborító formában kerülhetett a Könyvtár birtokába, amit a restaurálás során itt bonthattak szét.

Eredet – használat: A 12. század első felében, Regensburg környékén alkotó Honorius Augustodunensis zsoldárkommentárját feltehetőleg német területen másolták, majd a kódex a lambachi bencés apátságba került, és itt használták fel könyvkötésre, ld. Placidus Hieber lambachi apát monogramja.

HONORIUS AUGUSTUDONENSIS: *Expositio in Psalmos, Prologus in Psalmum L, 15–21* (szövegghiány).

f. 1^{r-v} [Docebo iniquos vias tuas, hoc est, alios peccatores verbo et exemplo misericordiam et] *iustitiam tuam instruam ... ×... Aliter: Modo in presenti acceptas sacrificium pro iniquitate spiritum contribulatum; in futuro ...*

Kiadás: PL 172, Paris, 1854, 287C–289B

OSZK Fragm. D 34

SUMMA BRITONIS

13. század 2. fele – csonka levélpár (ugyanabból a kódexből, mint a Toronto, St. Michael's College – John M. Kelly Library PA257.G72 1659 SMRa jelzet alatt található töredéke)

Közepesen vastag, megsárgult, lyukacsos, az egykori kötés gerincénél lekopott, ázás nyomait viselő pergamen levélpár, mérete: 185×220 mm. Könyvborító volt, az f. 1 levél fele függőlegesen levágva, szélein és sarkain levágva, hajtások nyomai. – Kéthasábos írástükör: 150×48+5+48 mm, 33 sor, vakvonalazás, punktórium nyomai. – Írása gótikus könyvírás a 13. század második feléből, kurzív elemekkel. – Egysoros, kék és vörös lombard iniciálék váltakozva, a szöveghasáb mellett lefutó egyszerű, azonos színű tollrajzdíszítéssel.

Őrzőkönyv: ismeretlen. – A töredéken: 1. f. 2^r-n superexlibris: PAZL 1671; 2. f. 1^v alján a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára Kézirattárának tulajdonosi pecsétje: M. N. Múzeum Könyvtára Kéziratt. Növedéknapló 1899. év 12. sz.

Eredet – használat: A kódextöredék keletkezési helye nem határozható meg. Könyvkötésként valószínűleg helyben, de minden bizonnyal német területen használták fel a 17. században, ld. az I. részben említett, azonos kódexből származó, Torontóban található párját, amely jelenleg is az 1659-ben, Münchenben nyomtatott őrzőkönyvén látható, szintén Placidus Hieber lambachi apát monogramjával díszítve.

SUMMA BRITONIS SIVE GUILLELMI BRITONIS EXPOSITIONES VOCABULORUM BIBLIE. Sequester–Spera (jelentős szöveghiány)

f. 1^{r-v} [Sequester ... qui apud Grecos o mesos dicitur apud] *quem pignora deponi solent* ... [Serpens ...] *adeo ut qua eunt viam humore de[signent ...]*

Négy levél hiányzik.

f. 2^{r-v} [Sollempnis ... putari quod ubique cor] *riperetur, sicut in soleo et solido ... Spera est manente diametro continua* [circa ipsum semicirculi circumdatio.]

Kiadás: *Summa Britonis sive Guillelmi Britonis Expositiones vocabulorum Biblie*, edd. Lloyd W. DALY – Bernardine A. DALY, Padova, 1975 (Thesaurus Mundi, 15, 16), II, 710,5–714,34; 736,12–740,2.

OSZK Fragm. D 50

MISSALE PATAVIENSE

14. század – 1 levél

Közepesen vastag, megsárgult, foltokban megbarnult, sarkain és az alján levágott pergamen levél (kb. 11–12 sor hiányzik), mérete: 195×265 mm. Könyvkötés volt, az egykori gerinc helyén ragasztás nyomai, az írás helyenként kopott. Restaurálva az OSZK-ban, 1999. máj. 18-án. – Kéthasábos írástükör: *160×90+12+85 mm, *22 (eredetileg 33–34) sor, vonalazás tintával. – 14. századi gótikus könyvírás. – Egyszerű, kétsoros, kék és vörös lombard iniciálék váltakozva, valamint kék és vörös majuszkulák váltakozva. Rubrikák. Egykorú levélszámozás, *CCXII*, vörössel írva.

Őrzőkönyv: ismeretlen. – A töredéken: 1. az egykori kötéstábla külső oldalán apáti pecsét *PAZL* monogrammal (vö. *BABCOCK* 1993, 41. ábra); 2. a rektó oldal tetején a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára Kézirattárának tulajdonosi pecsétje: *M. N. Múzeum Könyvtára Kéziratt. Növedéknapló 1899. év 12. sz.*

Eredet – használat: Az eredeti kódex a passauai egyházmegyében keletkezhetett, annak rítusát követi, vö. *Missale Pataviense*, Augsburg, 1494 (GW M24617), ld. különösen is a *Translatio sancti Stephani protomartyris* ünnepét május 7-én. A lambachi bencés apátságbeli használatot bizonyítja Placidus Hieber apát pecsétje.

MISSALE PATAVIENSE. Iohannis ante portam Latinam, Translatio sancti Stephani protomart., Gordiani et Epimachi mart., Nerei et Achillei et Pancratii mart., Servatii ep. (jelentős szöveghiány)

f. 1^{r-v} Iohannis ante portam Latinam Sequ. [Verbum Dei Deo natum ...] *Celum transiit veri rotam solis vidit ...* (AH 55, ed. Cl. BLUME, Leipzig, Reisland, 1922, 212); *Secr. Muneribus nostris quesumus Domine precibusque susceptis ...; Compl. Refecti Domine pane celesti ... – In translacione sancti Stephani.* Intr. (*Officium*) *Etenim sederunt principes. Per totum. Vel Protexisti me Deus. Per totum. Sequ. O dulcedo [peccatorum]* (Ch 12931) [Require ...] *XXIII*; *Coll. Concede quesumus omnipotens deus, ut qui hodierna die corpoream ...; Secr. Munera tibi Domine oblata sanctifica ...; Compl. Sup[lices ...] – Gordiani et Epimachi martyrum. [...]* *Secr. Hostias tibi Domine beatorum martyrum tuorum ...; Compl. Quesumus omnipotens Deus, ut qui celestia ... – Nerei et Achillei et Pangracii martyrum.* Intr. (*Officium*) *Ecce oculi Domini super timentes eum ...; Ps. Exsultate iusti ...; Coll. 1. Presta, quesumus, omnipotens Deus, ut qui beati Pangracii martyris ...; Coll. 2. Semper nos Domine martyrum tuorum [Nerei et Achillei ...]; ...; Secr. 2. [Sanctorum tuorum] Domine Nerei et Achillei tibi grata confessio et munera ...; Comm. Gaudete iusti; Compl. 1. Sancti Pangracii*

martyris tui Domine intercessione placatus ...; Compl. 2. Quesumus Domine ut beatorum martyrum tuorum Nerei et Achillei deprecacionibus ... – Servacii episcopi. Intr. (Officium) Protexisti me; Coll. Deus qui beato Servacio ...; Epla. Ecce sacerdos magnus, qui [in] vita sua ... (Sir 50,1); All. V. Ecce sacerdos magnus, qui quasi sol ...; All. V. Surrexit pastor; Sequ. Lux preclara, lux solemnis ... (AH 55, ed. Cl. BLUME, Leipzig, Reisland, 1922, 332).

OSZK Fragm. E 15

BREVIARIUM CLAUSTRONEOBURGENSE PROXIMUM

14/15. század – 1 levélpár

Megsárgult, a hajtásoknál megbarnult, középvastag, egykor könyvkötésre használt, szúrágta csonka pergamen levélpár, mérete: 145×185 mm. Az f. 2 levél fele függőlegesen levágva, sarkai levágva. – Egyhasábos írástükör: 115×75 mm, 29 sor, vakvonalazás nyomai. – Basztarda írás a 14–15. század fordulójáról. – Díszítés: háromsoros, egyszerű vörös és kék iniciálék, valamint vörös és kék majuszkulák váltakozva. Az f. 2^v-n díszesebb, vörös színű *A* iniciálé, azonos színű tollrajzdíszítéssel. Rubrikák. Eredeti fóliószámozás az f. 2^f felső margóján vörössel: 310.

Őrzőkönyv: Üres könyvborítóként került a könyvtár birtokába, a Res Libraria Hungariae Kutatócsoport 2016-ban restauráltatta, amelynek során szét lett bontva. Az egykori gerincre ragasztott, a restaurálás során leválasztott etiketten az őrzőkönyv címe, valamint korabeli jelzet vagy polcszám olvasható: *SCHO | lia in con | sultatio. | Scioppii. | 474*. Az egykori lambachi kötésben található mű beazonosítható: INCHOFER, Melchior S. J.: *Grammaticus paedicus sive puerilis, hoc est, in paediam divinarum humanarumque literarum Gasparis Scioppii Patavii editam scholia et notationes* (h. n., 1638) és INCHOFER, Melchior S. J.: *Grammaticus Palaephatius sive nugivendus, hoc est, in tres consultationes Gasparis Scioppii De ratione studiorum scholia et notationes* (h. n., 1639); az OSZK-ban található példány (RMK III 1544a és RMK III 1552b kolligátum) mérete (125×75 mm) alapján ugyanez a kiadás lehetett, ugyanis a töredék mérete a kötésben 120×158 mm volt. – A töredéken: 1. a f. 2^r-n superexlibris: *PAZL 1671*; 2. a középső margón a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára Kézirattárának tulajdonosi pecsétje: *M. N. Múzeum Könyvtára Kéziratt. Növedéknapló 1899. év 12. sz. – Makulatúra*: 1. Három papírdarab, méretük 120×70 mm, kettő beíratlan, a harmadikon 17. századi, francia nyelvű nyomtatvány a *Les oeuvres de Maynard* (Ed. GOMBERVILLE, M. Leroy, Paris, Augustin Courbé, 1646) c. kiadvány számozatlan lapja; 2. apró pergamendarabok és az őrzőkönyv etikettjének darabjai, lásd fentebb.

Eredet – használat: Eredete ismeretlen, a passauai egyházmegyére, azon belül is Klosterneuburgra utalnak az Assumptio ünnepének olvasmányai és antifónái

(vö. Klosterneuburg, Augustiner-Chorherrenstift-Bibliothek, 1018). A 17. századi superexlibris a lambachi bencés apátságbeli használatot bizonyítja. A makulátúra párizsi nyomdából származik, az őrzőkönyvet ennek ellenére feltehetőleg német területen kötötték.

BREVIARIUM CLAUSTRONEOBURGENSEI PROXIMUM. *Infra Octavam Laurentii, Infra Octavam Assumptionis BMV* (jelentős szöveghiány)

f. 1^{r-v} *Infra octavam Laurentii. Prima die. Lect. 2. [Quem venerabilis Syxtus ... com]pellasse narratur. Noli fili [mestus esse] ... post triduum me sequeris. Lect. 3. Unde a[pparet, carissimi, beatum Lauren]cium non de sacerdotis sui ... privabit. (Lectt 2–3: Maximus Taurinensis, *Homilia LXXIV, In natali S. Laurentii* = PL 57, Paris, 1862, 409A–409B); *Secunda die. S[ermo ...] Lect. 1. Cum omnes beatos mar[tyres quos nobis tradit] antiquitas ...; Lect. 2. [Maiorem ergo affectum ...]; Lect. 3. S[upradictum igitur] virum tota ... consorcio martyres existere mererentur. (Lectt 1–3: Maximus Taurinensis, *Sermo LXXXI, De sanctis martyribus* = PL 57, Paris, 1862, 695B–695C); *Tertia die. Lect. 1. Beatissimi Laurencii, f[ratres carissimi,] annua semperque nova ... devocionis ardore ... non moveat; Lect. 2. [Ideo et fortissimum martyrem] incumbencium tormenta ... Lect. 3. De hoc [validissimo Christi milite] ... illud credendum est ... illuminatus effulsit (Lectt 1–3: Maximus Taurinensis, *Homilia LXXVI, De s. Laurentii natali* = PL 57, Paris, 1862, 413B–413C); [Dca infra Octava?] *m sancti Laurencii fiunt omnia sicut ... ymnus non iunguntur. Sermo sancti Augustini. Lect. 1. [Quam gloriosa enim ...] et quanta virtutum multitudine ...; Lect. 2. In comparacione [fervoris] ...; Lect. 3. Et quis nobis nocere potest ... tormenta nocuerunt ... (Lectt 1–3: Augustinus, *Sermo CCCIV, In solemnitate Laurentii martyris* = PL 38, Paris, 1865, 1395, 1397. szövegvariánssal; a variáns megtalálható itt: Sancti Aurelii AUGUSTINI, *Milleloquium Veritatis I, Brixiae, 1734, 1150.*)****

Több levél hiányzik. Egy ívfűzet külső levélpárja lehetett.

f. 2^{r-v} *Infra Octavam Assumptionis BMV Ad. Matut. AA [Insignes preconiis alme tue nobilitatis ...] concivis et martyrum coheres Sancta Maria intercede pro nostra omniumque salute; Ista est speciosa [inter filias ...]; O florens [rosa Domini mater speciosa ...]; Speciosa facta es et suavis ...; Gaudendum nobis est quod Christus ...; Prima die ex sermone sancti Ieronymi presbiteri Lect. 1. Legimus enim quam sepe ad funera et ad sepulturas ... Lect. 2. Quod si ac recreandam spem ...; Lect. 3. Nulli dubium omnem ... (Lectt 1–3: Hieronymus, *Epist. 9,8.* = PL 30, Paris, 1865, 130B–130D); *Secunda die. Ex predicto sermone b. Ieronymi. Lect. 1. Amor Christi virgine matre desiderium pariebat ...; Lect. 2. Hinc est Carissime quod omnes sancti ...; Lect. 3. Et ideo hodie dilectissime ... (Lectt 1–3: Ibid. 137A–137C); Tertia die infra octavam. Sermo S. Augustini episcopi Lect. 1. De sanctissimo corpore perpetue Virginis Marie ... quantum Dominus donaverit ... (Incertus, *De assumptione BMV* = PL 40, Paris, 1865, 1142).**

OSZK Fragm. E 35

ANTIPHONALE FRANCO-ROMANUM INCERTI RITUS

14. század vége – 1 csonka levél

Megsárgult, a hajtásoknál megbarnult, középvastag, egykor könyvkötésre használt, szúrágta csonka pergamenlevél egynegyede, mérete: 222×158 mm. – Egyhasábos írástükör: *170×100 mm, 7,5 kottasor, 7 szövegsor, vonalazás ónnal. – Írása 14. századi gótikus könyvírás. – Az f. 1^r-n egy kottaszisztéma magasságú, egyszerű, vörös I iniciálé. Fekete majuszkulák vörös megerősítővonalakkal. Rubrikák. – Metzigtót notáció négy vörös vonalon, c és f kulcsok a vonalrendszeren, ld. SZENDREI F 202. A notáció vonalrendszerének magassága a szövegsorral együtt: 20 mm.

Őrzőkönyv: ismeretlen. Üres könyvborítóként került a könyvtár birtokába, mérete a kötésben 130×180 mm volt. A Res Libraria Hungariae Kutatócsoport 2016-ban restauráltatta, amelynek során szét lett bontva. Az egykori kötés gerincén nem volt utalás az őrzőkönyvre. – A töredéken: 1. az egykori kötéstábla külső oldalán superexlibris: PAZZL és 1671; 2. Tulajdonosi bejegyzés az f. 1^v bal margójának felső részén: *M. N. Múzeum Könyvtára Kéziratt. Növedéknapló 1899. év 12. sz.* – *Makulatúra*: 1. Egy csonka nyomdai ív, mérete 230×160 mm. *Catholischer Veyelgarten*. Voller andächtiger Gebett, in welchem alle Ständt wolriechende Blumlein, zu ihrem Seelen heyl, finden. München, Henricus, ca. 1637; 657–660, 669–672; 2. Egy felszabdalt nyomdai ív hat, kb. 80×130 mm nagyságú darabja, a kiadás ismeretlen. Tartalma: „S. Augustini Gebet zu Maria der heyligsten Mutter Gottes. Sermone 2. de Assumptione Beatae Mariae”; 3. Hat papírtöredék, méretük 80×130 mm: *Comedi vom Alten und Jungen Tobia*, Georg Gotthart könyvéből (Ein Schöne Lehrrüche Histori, vnd Comoedia, von dem Läben dess frommen vnnnd Göttfürchtigen Tobiae. Lucern, Hederlin, 1619: *Dedicatio* 3–4, *Die Personen und Actores*, és részletek a darab szövegéből: 15–16, 33–34, 47–48, 63–64).

Eredet – használat: A kézirat keletkezési helye ismeretlen, a notáció délnémet területre utal, a dallamformálás Klosterneuburgot idézi, vö. Klosterneuburg, Augustiner-Chorherrenstift, Cod. 1018. A 17. század első feléből származó makulatúra alapján feltételezhető, hogy ekkoriban került felhasználásra a könyvkötéshez, a makulatúra müncheni, illetve luzerni nyomdákban való, a felhasználás helye szintén ebbe a térségbe illeszthető. A lambachi használatot Placidus Hieber apát monogramja is bizonyítja.

ANTIPHONALE FRANCO-ROMANUM INCERTI RITUS. Commune unius Confessoris f. 1^{r-v} I Noct. A. 1. [Beatus vir qui in lege ...] *Evovae*; *Ps.* [Beatus vir.]; A. 2. [Beatus iste san]ctus, qui confisus est in [Domino ...]; *Ps.* *Quare fre*[muerunt ...]; A. 3. [Tu es gloria mea, tu es su]sceptor meus ...; [Ps. Domine, quid;] *Vers. Glo-*

ria et honore; R. 1. [...]; R. 2. [Ecce sacerdos] magnus qui in die[bus ...]; V. [Benedictionem omni]um gencium dedit ill[i ...]; R. 3. Iuravit Dominus et [non penitebit eum ...]

OSZK Fragm. E 54

GRADUALE MONASTICUM OSB

11. század 3. harmada – egy levélpár (ugyanabból a kódexből, mint a Beinecke Rare Book and Manuscript Library MS 1159 jelzetű töredéke)

Kisalakú, középvastag, foltos, megsárgult, ledörzsölt, helyenként megbarnult pergamen levélpár. Az f. 1^v–2^r oldalon jellegzetes barna foltok, festék nyomai. Mérete 128×172 mm. Könyvkötésre használták, szélei körben levágva, szöveghiány nincs. Az f. 1^v oldal alján 19. századi kéz restaurálási kísérletre utaló bejegyzése: *Kénhidrátos ammoniákkal kezelve. 1896. dec. 18.* – Egyhasábos írástükör: 102×62 mm, 16 sor, vakvonalazás nyomai. – A 11. század végéről származó karoling minuszkulírás. – Német neumaírás, ld. SZENDREI F 200. – Díszítés: két soros, egyszerű vörös iniciálék. Rubrikák.

Őrzőkönyv: ismeretlen. – A töredéken: 1. az egykori kötéstábla külső oldalán superexlibris: PAZL 1671; 2. f. 2^v alján tulajdonosi pecsét: *M. N. Múzeum Könyvtára Kéziratt. Növedéknapló 1899. év 12. sz.*

Eredet – használat: Valószínűleg a Boden-tó vidékén keletkezett, ld. az azonos kódexből származó, a Yale Egyetem Beinecke-gyűjteményében őrzött párjának (Beinecke MS 1159) proveniencia-meghatározását a gyűjtemény katalógusában. Tartalmilag átfedést mutat az Einsiedeln 121-es jelzetű, 10. századi Graduáléval (Einsiedeln, Stiftsbibliothek, Codex 121[1151]), amelynek második fele Notker szekvenciáit tartalmazza (vö. Beinecke MS 1159-es töredék), valamint a szintén 10. századi ún. Sankt Gallen-i Kantatóriummal (St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 359, f. 141–142, 144). Könyvkötésként valószínűleg Lambachban, de (a Beinecke MS 1159-hoz hasonlóan, ld. I. rész) minden bizonnyal német területen használták fel a 17. században, mindkét töredéket Placidus Hieber lambachi apát monogramja díszíti.

GRADUALE MONASTICUM OSB. Dominicae XI–XII et XXI–XXII post Pentecosten

f. 1^{r-v} [Dom. XI Intr. Deus in loco sancto suo ... in do]mo ipse dabit ...; Ps. *Exsurgat Deus* [et dissipentur ...]; Gr. *In Deo speravit* ...; All. V. *Domine Deus salutis mee* ...; Off. *Exaltabo te, Domine* ...; Comm. *Honora Dominum de tua substancia* ... – Dom. XII Intr. *Deus, in adiutorium meum intende* ...; Ps. *Avertantur* [retrosum.]; Gr. *Benedicam Domino in omni tempore* ...; V. *In Domino laudabitur* ...;

All. V. Domine refugium factus es ...; Off. Precatus est Moyses ...; Comm. De fructu operum tuorum ...

Több levél hiányzik.

f. 2^{r-v} Dom. XXI *Gr. Domine, refugium factus es ...; V. Priusquam montes fierent ...; All. V. De profundis clamavi ad te ...; Off. Vir erat in terra, nomine Iob ...; V. Que est enim, que est enim, que est enim fortitudo mea ...; Comm. In salutari tuo anima mea ... – Dom. XXII Intr. Si iniquitates observaveris Domine ...; Ps. De profundis [clamavi]; Gr. Ecce quam [bonum ...]; All. V. Lauda anima mea Dominum ...*

E 81

IUVENALIS

11. század eleje – 1 levél

Megsárgult, foltokban megbarnult pergamen levél, könyvkötés volt, a hajtások és a gerinc helyén ragasztás nyomaival, sarkai levágva, mérete: 198×152 mm. – Egyhasábos írástükör: 155×105 mm, 25 sor, punktórium nyomai, vakvonalazás nyomai. – 11. század eleji karoling minuszkulírás, e-caudata. – Díszítetlen.

Őrzőkönyv: ismeretlen. – A töredéken: f. 1^{r-n} a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára Kézirattárának tulajdonosi pecsétje: *M. N. Múzeum Könyvtára Kéziratt. Növedéknapló 1899. év 12. sz.*, és a könyvtári ovális, lila tulajdonosi pecsét: *A M. N. Múzeum Könyvtára*; f. 1^v margóinak felső részén, az egykori kötés külső oldalán superexlibris: *PAZL és 1671*.

Eredet – használat: A kódextöredék keletkezési helye nem határozható meg. A superexlibris alapján feltételezhető őrzési hely a lambachi bencés apátság.

D. IUNIUS IUVENALIS: *Satirae* II,8–33 et 34–58.

f. 1^{r-v} *Frontis nulla fides ... × ... tabulas impleverit Hyster.* (Betoldások korabeli kéztől az f. 1^r felső margóján: *Quis tulerit Gracchos de seditione querentes* (Iuv. Sat. II,24), interlineáris glosszák: *marisce – ficus in aqua?*; *Peribomius – incutitor?*; *ultima – maiora.*)

Kiadás: IUVENALIS, D. Iunii, *Saturae Sedecim*, ed. James A. Willis, Stuttgart – Leipzig, Teubner, 1997, 11–14.

Irodalom: LEHMANN, Paul, *Mitteilungen aus Handschriften 6* = Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Abteilung, München, 1939/4, 15: „Ich beschränke mich vorerst darauf, drei Fragmente der Landes-

bibliothek des Nationalmuseums Budapest zu bestimmen, die ich mir im Herbst 1938 von vielen losen Blättern ausgesucht habe. Das eine ist ein Pergamentblatt (15,2×20 cm), Minuskel saec. XI in, das 25 Zeilen auf der Seite hat, mit Juvenalis Sat. II 8–58.”

KISDI, KLÁRA

The Puzzle of PAZL

Codex Fragments from Lambach in the National Széchényi Library

The author, a member of the HAS–NSZL Res Libraria Hungariae Research Group, while working on the database of codex fragments, which is being prepared for the Manuscripts Collection of the National Széchényi Library, became aware of a dozen parchment leaves of different ages, content and size. These all had been marked with a mysterious inscription: “PAZL 1671”, an abbreviation for Placidus Abt zu Lambach, Placidus Hieber, Abbot of Lambach (1640–1678).

The library of the Benedictine Abbey in Lambach was enriched with books and manuscripts over the centuries. However, by the 20th century, the troubled historical circumstances and the financial difficulties of the Abbey had made it necessary for them to sell the majority of their books. A significant amount of these was acquired by the Beinecke Rare Book and Manuscript Library of Yale University, where they came to be studied by Robert G. Babcock and Lisa Fagin Davis and became the subject of two monographs. A dozen Lambach fragments were brought to Budapest at the end of the 19th century as items in Elemér Varjú’s 114-pieces large palaeographical collection. He had probably found the manuscripts in the Batthyaneum Library in Gyulaféhevár (today: Alba Iulia, Romania). Most codex leaves were used as binding material for the books of Abbot Placidus’ library probably in Lambach in the 17th century. This is proven by two fragments, which originate from the same codices as some pieces in the NSZL, and whose host books, in the binding of which they have been preserved, are known. One of them is preserved in Toronto, the other at Yale University. Both were printed in Munich in the 17th century.

The second half of the paper consists of the description of the twelve manuscript fragments, most of which originate from liturgical books from a monastic milieu. Nevertheless, some folia from theological works and classical authors make the collection more varied.

Keywords: Medieval manuscript fragments, Benedictine liturgy, Lambach Abbey, National Széchényi Library, Elemér Varjú, Placidus Hieber Abbot of Lambach, Juvenalis.

JUHÁSZ CSABA

Zágrábi arengák és narratiók a 13. század első feléből

Zágrábban a püspöki oklevéladás kezdetei István nevű püspökökhöz kötődnek. I. István nevéhez (1215–1224) egy keltezetlen oklevél fűződik, melyet Bertold kalocsai érsek írt át, II. Istvánnak (1225–1247) tizenegy teljes szövegű és egy csonka oklevelet tulajdonítanak. Néhány oklevél hitelességét a kutatás azonban megkérdőjelezi. Összesen hat arengás oklevéllel számolhatunk. A mindenkori püspök közvetlen tanácsadói testülete, a káptalan, az oklevéladásban és az íróműhely munkájában működött közre. A kanonoki testület jelentőségét mutatja annak létszáma. Pontos adatunk a század elejéről nincs, egyetlen viszonyítási alapot a zágrábi káptalani statutumok jelentenek. A 14. században ez a létszám 32 fő volt.¹ Az oklevélkiadásért felelős személy, a kancellár vagy nótárius a székesegyház kanonokja volt. Nevük nem mindig maradt fenn, az oklevelek véletlenszerűen említik meg.² Az íróműhely vezetője 1227-ben András mester, 1246-ban Péter, kemléki főesperes volt.

II. István zágrábi püspök idején 1220-tól 1235-ig működött Mátyás zágrábi prépost IV. Béla királyfi kancellárjaként. Ő felelt az ifjabb király által kiadott oklevelekért (*datum per manus Mathie prepositus Zagrabienensis et au. n. cancellari*). Felvetődik a kérdés, vajon lehet-e valamilyen szerepe Mátyás prépostnak a püspöki oklevelek fogalmazásában? Dolgozatom végén röviden összefoglalom IV. Béla királyfi egyes arengáinak kifejezéseit, és összevetem a püspöki arengákkal. Szóba kerülhet még természetesen a püspök személye is. Meg kell vizsgálni az ő szerepét is az oklevelek fogalmazásában.

Dolgozatom célja, hogy az oklevelek tükrében pontos képet alkossak a zágrábi püspöki íróműhely munkájáról a 13. század első felében. I. és II. István okleveleinek az arengáit és narratióit fogom elemezni és azok kapcsolatát vizsgálni. Célszerűnek látszik a két oklevélrészlet együtt vizsgálni, mert arengaszerű részek előfordulnak narratiókban, és narratív részek szerepelnek arengákban. Először

---

¹ MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp., Műszaki Könyvkiadó, 2007, 112.

² *Veszprém város okmánytára*, Pótkötet (1000–1526), Összeállította Érszegi Géza, Solymosi László, Veszprém, 2010 (= VOP), 77. „magistro Andrea cancellario nostro” (1227); *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae* (Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacija i Slavonije.) Ed. T. Smičiklas II–XV. Zagrabiae, 1904–1934. (= SMIČIKLAS) IV. 309. „Datum per manus magistri Petri, archidiaconi de Kemluk” (1246).

megnevezem a fontosabb káptalani tagokat, majd időrendi sorrendben tárgyalom az okleveleket, arengákat és narratiókat külön kiemelve.

A zágrábi székeskáptalan méltóságviselő kanonokjai a 13. század első felében:

prépost: Jakab (1200–1202),³ Ciriacus (1217⁴–1221⁵); Primogenitus (1223),⁶ Mátyás (1224–1236),⁷ Füle⁸ (Fila) (1236⁹–1252¹⁰);

olvasókanonok: János (1228–1236),¹¹ Baran (1242–1244),¹² Mihály (1247–1265),¹³

éneklőkanonok: Pongrác (1228),¹⁴ Pugrin talán Ugrin? (1230),¹⁵ Pongrác (1234–1236),¹⁶ Péter (1242–1247),¹⁷ András (1249),¹⁸

örkanonok: György (1228),¹⁹ Gábor (1230),²⁰ György (1234²¹–1249²²).

³ ZSOLDOS Attila, *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*, Bp., MTA BTK, 2011, 118. Jakab (zágrábi?) prépost András szlavóniai herceg kancellárja „prepositi magistri nostri et cancellarii” (1200–1202).

⁴ SMIČIKLAS III, 150.

⁵ *Uo.* 202.

⁶ *Uo.* 228.

⁷ *Esztergomi érsekek 1001–2003*, szerk. Beke Margit, Bp., Szent István Társulat, 2003, 104–105. – Mátyás Rátót nemzetségből való hercegi kancellár (1224–1233), zágrábi prépost (1224–1236), királyi kancellár (1235–1242), váci püspök (1238–1240), esztergomi érsek (1239–1241), elesett a muhi csatában 1241. április 11-én.

⁸ ZSOLDOS 2011, i. m. 118. Miskolc nembéli Füle Kálmán szlavóniai herceg kancellárja volt 1237–1240 között.

⁹ SMIČIKLAS IV, 19.

¹⁰ *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica* I–II/1–4, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, Ed. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp., MTA, 1923–1987 (= RA), 981; *Codex diplomaticus patrius, Hazai okmánytár*, I–VIII, szerk. Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Paúr Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső, Győr–Bp., 1865–1891 (= HO), VI, 63. (IV. Béla 1252. november 10.)

¹¹ BÉKEFI Remig, *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*, Bp., MTA, 1910, 184.

¹² *Uo.* 184.

¹³ *Uo.* 184.

¹⁴ *Uo.* 187.

¹⁵ *Uo.* 187. 6. jegyzetben Békefi felveti a lehetőséget, hogy Pugrin és Pongrác egyazon személy is lehetett. Ezzel szemben felvethető, hogy miért használnák két változatát a névnek. Logikusnak tűnik megvizsgálni az örkanonokok és az éneklőkanonokok listáját. Ebből kiderül, hogy 1228-ban, valamint 1234-ben ugyanaz a két személy viseli az éneklő-, illetve örkanonoki méltóságot. A köztes időben, 1230-ban Györgyöt Gábor, Pongrácot pedig Pugrin váltotta. Pongrác és Pugrin tulajdonneveket minden bizonnyal két különböző személyt jelölnek.

¹⁶ *Uo.* 187.

¹⁷ *Uo.* 187.

¹⁸ *Uo.* 187.

¹⁹ SMIČIKLAS III, 285.

²⁰ *Uo.* 336.

²¹ *Uo.* 424.

²² SMIČIKLAS IV, 414.

Tisztséget viselő kanonokok:

főesperes: Simon és Briccius (Bereck) (1228),²³ Pongrác (1234),²⁴ Péter, kerület: Kemléc (1246²⁵–1249²⁶), Albert (1248),²⁷ Péter (1249),²⁸ Kornél (1249)²⁹ kerület: Dobicah (Dubica); Pál (1249)³⁰ kerület: (Guerche) Guercse vagy Gorica.

Dékán: Baran (1200³¹–1217³²), Simeon (1230),³³ Kornél (1234),³⁴ Péter (1236),³⁵ Kornél (1242³⁶–1243³⁷), Péter (1244),³⁸ László (1247).³⁹

I. István zágrábi püspök (1215–1224)⁴⁰ nevéhez egyetlen oklevél fűződik, amelyet Bertold kalocsai érsek írt át.⁴¹ A részlegesen átírt adománylevélben István püspök a kanonokokat birtokadományokkal látta el (*usu fructu naturalem, civilem possessionem*). István elődje, Prodanus püspök 1185-ben két birtokot adományoz a kanonokok részére (*in usus canonicorum perpetuo habendum*).⁴² A két idézett oklevél a zágrábi székeskáptalan és püspöki javak elkülönülésének igen korai dokumentumai.⁴³

Az oklevél intitulációja a kegyességi formulával és promulgációja (*Ego Stephanus Dei gracia Zagrabiensis episcopus notum facio*) királyi, püspöki oklevelek mintáját követi.⁴⁴ Az oklevél narratiója egy arengaszerű mondattal kezdődik, amely elvi indoklást ad a püspöki adomány szükségességéről (*quod pietate motus, fratrum nostrorum iustis petitionibus, et potissime paupertate eorum circumspec-*

²³ SMIČIKLAS III, 284.

²⁴ Uo. 424.

²⁵ SMIČIKLAS IV, 309.

²⁶ Uo. 414.

²⁷ Uo. 364.

²⁸ Uo. 414

²⁹ Uo. 414.

³⁰ Uo. 414.

³¹ SMIČIKLAS II, 354.

³² SMIČIKLAS III, 150.

³³ Uo. 336.

³⁴ Uo. 423.

³⁵ SMIČIKLAS IV, 21.

³⁶ Uo. 178.

³⁷ Uo. 210.

³⁸ Uo. 261–262.

³⁹ Uo. 325.

⁴⁰ ZSOLDOS 2011, i. m. 309.

⁴¹ SMIČIKLAS III, 138–139.

⁴² RA 140; SMIČIKLAS II, 139. (III. Béla, 1185)

⁴³ KARLINSZKY Balázs, *A veszprémi székeskáptalan 1082. évi birtokösszeírását tartalmazó hamis oklevél keltetése = FONS Forráskutatás és Történeti Segédudományok*, 23(2016), 1, 68–85, itt: 67.

⁴⁴ RA 136; *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* I–II, Ed. Richard Marsina, Bratislava, 1971–1987 (= Marsina), I, 90. „Ego Bela tertius, Dei gracia, Hungariae, Dalmatiae, Croatiae Ramaeque rex, notum facio cunctis” (III. Béla 1183); SMIČIKLAS III, 185. „Ego Martinus Dei gracia Corbaviensis episcopus notum facio tam presentibus quam futuris” (1220).

ta). A kanonokok (*fratres*) szegénységükre hivatkozva kérték a püspököt, hogy adjon nekik földbirtokot. II. András herceg Domonkos zágrábi püspöknek 1201-ben írt adománylevele hasonló megfogalmazást látunk.⁴⁵ A kanonokok szegénységére való hivatkozás visszatérő eleme az adományleveleknek.⁴⁶ Az oklevélben szereplő (*paupertate circumspecta*) kifejezés III. Béla fentebb idézett oklevelének (*veritate undique circumspecta*) szókapcsolatával állítható párhuzamba.

A püspök kötelességének érezve meghallgatta kérésüket, és négy birtokot adott tulajdonukba, melyeket eredetileg Imre királytól kapott. *Hec predia, videlicet Sciteh et Odra, Pribisseu et Drencina, sicut in magno privilegio regis Haimerici habebatur; hoc tamen non obstante, quod predia in iam predicto privilegio Haimerici regis inter bona episcopalia computantur contuli et donavi...*

A dispositio bizonyos elbeszélő elemekkel egészül ki, a narratio formailag nem különül el a dispositiótól. Az adománylevél négy birtokot nevez meg, amelyek a zágrábi egyházhoz tartoznak: Sciteh (Scitech, Zitech), Odra (Hodera, Odera), Pribisseu (Pribiševo) és Drenčina.⁴⁷ Imre királyi összeíró oklevelében az egyház birtokai között a Pribisseu és Drenčina nevű birtokok nem szerepelnek.⁴⁸ Bár dokumentummal nem igazolható, vélhetően 1201 után kerülhetett a püspöki birtokok közé a két nevezett prédió. II. András 1217. évi oklevele a négy nevezett birtokot már az egyház birtokai között sorolja fel, melyeket István püspök adományozott a zágrábi egyháznak.⁴⁹ II. András privilégiumát 1227. július 9-én IX. Gergely pápa átírta, és megerősítette.

István oklevele kétszer hivatkozik Imre király privilégiumára, a birtok eredetét, Pribisseu és Drenčina tekintetében azonban nem tisztázza. Feltűnő a római jogi fogalmak halmozása.⁵⁰ A jogi műszavak korrekt, klasszikus jelentésüknek megfelelő használata jogi jártasságra utal.⁵¹ Jóllehet a jog ilyen precíz ismerete főként a 13. század második felében kiadott kancelláriai oklevelekre jellemző,⁵² ennek korai példáját mutatja I. István püspök átírásban fennmaradt oklevele.

⁴⁵ RA 193; SMIČIKLAS III, 7. „Nos igitur dicte **devocionis consideracione commoti, ad fratris nostri** domini Henrici illustrissimi Hungarorum regis ammonicionem et **iustam petitionem**” (András herceg, 1201).

⁴⁶ RA 131; SMIČIKLAS II, 176. (III. Béla, 1185) „Zagrabienses canonici de sua inopia et iniuriis”.

⁴⁷ DOBRONIĆ, Lelja, *Topografija zemljisnih posjeda zagrebackih biskupa prmea ispravi kralja Emerika iz god. 1201 = RAD*, Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 283(1951), 278–280. Zitech vagy Sciteh (TKALČIĆ szerint Sziszek), Imre király privilégiumában Ziseria néven, a másik birtok (Odra) II. András 1217. évi oklevelében (RA 325) Odera néven szerepel.

⁴⁸ RA 193; SMIČIKLAS III, 7–13. (Imre király, 1201).

⁴⁹ RA 325; SMIČIKLAS III, 154. „Stephanus, Zagrabienensis ecclesiae Episcopus, quasdam terras, Pribiseu, Drencina, Odra, et Scithic, eidem contulit ecclesiae” (II. András, 1217).

⁵⁰ TAKÁCS György, *A joggyakorlat latin kifejezéseinek fogalomtára és magyarázata*, Bp., GTE Műszaki Szolgáltató Iroda, 1989, 286. (proprietas), 275. (naturalis possessio), 355–356. (usus fructus), 108. (dominium), 19. (actio), 118. (exceptio), 33. (allegatio) továbbá consuetudo (szokásjog).

⁵¹ Proprietas és possessio megkülönböztetése (tulajdon és birtok), proprietas és dominium szinonimák használata, actio és exceptio szembeállítása.

⁵² BÓNIS György, *Középkori jogunk elemei*, Bp., Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1972, 88–89.

A záradék mondata visszautal Imre király privilégiumára, amelyben a birtokhatárokat tanúk igazolták. A tanúk neveit nem említi. Az oklevélből hiányzik a corroboratio és a datum.

Az oklevél szövege stilisztikai elemekben igen gazdag:

alliteráció és rímek: *constitutis vel constituendis*;

alliteráció: *possidenda perpetuo promittensque*;

szinonímák és rímek: *actionibus et exceptionibus et allegationibus*;

keretes szerkesztés: *irrepetendo... veniendo*;

párhuzamos szerkesztés: (*perturbare-defensare, concluduntur-continetur*).

Bertold oklevelét, valamint az átírt oklevelet alapos elemzésnek vetette alá Zlatko Tanodi, aki mindkét oklevél eredetiségét kétségbe vonta. Állítása szerint mivel a nevezett birtokokra egyedül II. András 1217. évi privilégiuma hivatkozik, amely maga is gyanús oklevél, ezért I. István oklevele sem tartható feltétlenül hitelesnek.⁵³

Elemzésünkéből világosan látszik, hogy István átírt oklevelének legfőbb forrásai között a zágrábi káptalanban őrzött okleveleket találjuk. A fogalmazó alapos jogi és stilisztikai ismeretekkel rendelkezett. Imre király privilégiumában és a püspöki kiadványban szereplő birtoknevek közötti eltérések önmagukban még nem jelentik a hamisítás tényét. Az oklevelet emiatt nem kell feltétlenül hamisnak tekinteni.

I. István utódja, a szintén István nevű püspök, korának egyik legjelentősebb főpapja volt. Életében két egyházat is alapított (Új Csázma, Ivanics).⁵⁴ Püspöki hivatalt majdnem harminc évig viselt. Ezen idő alatt összesen tizenegy oklevelet adott ki.⁵⁵ Kortárs főpapok közül egyedül Bertalan veszprémi püspök közelíti meg ezt a számot, aki saját személyében kilenc, más személyekkel együtt három oklevelet adott ki.⁵⁶

István tanultságát jelzi magisteri fokozata. Királyi oklevelekben kancellárként mindig szerepel *magisteri* címe.⁵⁷ Ezt a címet elődei közül csak Tamás⁵⁸ és Ugryn⁵⁹ kancellárok viselték. A horvát szakirodalom N. Klaić óta úgy tartja, hogy István Párizsban tanult teológiát mintegy tizenkét évig.⁶⁰ Az alábbi lábjegyzetben

⁵³ TANODI, Zlatko, *Izprave zagrebačkih biskupa Stjepana I. i Stjepana II = Kulturno poviestni Zbornik zagrebačke nadbiskupije I*, Zagreb, 1944, 317–338, 324–326.

⁵⁴ SMIČIKLAS III, 370. „construximus ecclesiam in honore eiusdem Spiritus Sancti .in Novo Chasma”; SMIČIKLAS IV, 308. „ecclesiam in honore sancte Marie in villa Ivanch construxissemus”.

⁵⁵ SOLYMOSI László, *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*, 2006, i. m. 182–183, Érseki és püspöki kiadványok jegyzéke (1183–1250).

⁵⁶ *Uo.* 182–183.

⁵⁷ RA 408, 409, 410, 411, 420, 422, 426.

⁵⁸ RA 270. CD III/1. 124. (II. András, 1212)

⁵⁹ RA 315 átírta IV. Béla ifjabb király 1230-ban MNL-OL DL 79. SOKOL, Mirjana Matijević, *Prozopografska critica o zagrebačkom biskupu Stjepanu II. (1225–1247) = Iskra Iveljić*. Zagreb, Zbornik Nikše Stančića Red. 2011.

⁶⁰ *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum Thomae archidiaconi Spalatenensis*,

idézett rész azonban nem István zágrábi püspökre, hanem Ugrin spalatói érsekre vonatkozik,⁶¹ aki rokona volt Ugrin kalocsai érseknek. A hibát elsőként M. Sokol vette észre, aki II. István püspökről írt részletes tanulmányt. Sokol felveti továbbá annak lehetőségét is, hogy a püspök – miként Bernát spalatói érsek⁶² – nem Párizsban, hanem Bolognában tanulhatott.⁶³ A bolognai egyetemen a diákok jogot tanultak. Ennek a jogi tudásnak a kamatoztatását láthatjuk, amikor a püspök megalapítja a császári társaskáptalant, az ivanicsi kolostort újraalapítja, vagy amikor a zágrábi káptalan hiteleshellyé válik. István püspök idején az írásbeli kultúra korábban nem tapasztalt szintre emelkedett. Meg kell említeni még Rómát, ahol a püspök a pápai udvarban működött, és ezt megelőzően magasabb tanulmányokat folytathatott. István kancellárként mindig megjegyzi – és ebben egyedülálló a királyi kancellárok között –, hogy *domini pape subdiaconus*, azaz pápai alszerpap. Ezt a címet III. Honorius pápától kaphatta, akinek idején, valamikor 1220 körül a pápai udvarban tartózkodhatott. Hivatalának feladatát pontosan nehéz meghatározni. A 12. századtól kezdve a *subdiaconus papae* és a *capellanus papae* mintegy szinoním fogalmak szerepelnek. A pápai alszerpap a pápa bizalmi embere volt, a pápai udvarban teljesített szolgálatot, jogilag közvetlenül a pápa alá tartozott. Pápai ceremóniákon részt vett, pápai kancellárián dolgozott.⁶⁴

II. István püspök teljes szövegű oklevelei közül két alapítólevél,⁶⁵ két végrendelet,⁶⁶ hat adománylevél⁶⁷ maradt fenn, valamint egy oklevél, amely a császári kanonokok végrendelkezési jogát biztosítja.⁶⁸ A tizenegy oklevél közül hat okle-

---

Eds. Damir Karbić, Mirjana Matijević Sokol, James Ross Sweeney, Latin text Olga Perić. Bp., New York, 2006, 356. „Fuerat enim vir litteratus et naturalis facundia peditus et maxime in divina pagina eruditus. Studuerat enim apud Parisios annis fere duodecim in theologia facultate sub ministrante sibi scolasticos sumptus Hugrino Colocensi archiepiscopo, patruo suo.”

⁶¹ 1245. szeptember 5. dátummal egy pápai oklevélben H. (ugrinus)? császári prépost szerepel, akit spalatói érsekké választottak (SMIČIKLAS IV, 282). IV. Ince pápa 1246. július 7-i okiratában Ugrinus választott spalatói érseki kinevezését megerősíti (SMIČIKLAS IV, 295). A két személyt az oklevelek alapján azonosnak tekinthetjük.

⁶² Uo. 152. „Fuit autem Bernardus vir scolasticus, triginta annis et eo amplius Bononie in scientiarum studiis fuerat commoratus.”

⁶³ SOKOL, Matijević, Mirjana, *Prozopografska critica o zagrebačkom biskupu Stjepanu II. (1225–1247)* = *Zbornik Nikše Stančića, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Odsjek za povijest i Zavod za hrvatsku povijest*, Zagreb, 2011, 55–64, 63.

⁶⁴ *The History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law*, Eds Wilfrid Hartmann, Kenneth Pennington, Washington DC, Catholic University of America Press, 2016, 175.

⁶⁵ SMIČIKLAS III, 369–375; a (1232) császári káptalan alapítása, SMIČIKLAS IV, 308–309; (1246) ivanicsi zárda alapítása.

⁶⁶ VOP 76–79; (Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (=MNL-OL DL) 133. (1227. Sol comes végrendelete); Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (=MNL-OL DF) 200 626. (1227) Sol comes végrendelete a veszprémi egyház javára.

⁶⁷ SMIČIKLAS III, 262 (1226); SMIČIKLAS III, 270. (1227); SMIČIKLAS III, 448 (1235); SMIČIKLAS III, 449 (1235); SMIČIKLAS IV, 42 (1237); SMIČIKLAS IV, 263 (1244).

⁶⁸ SMIČIKLAS IV, 287 (1245).

vél tartalmaz arengát.⁶⁹ Ezen kívül egy nem teljes szövegű oklevelet is a püspökök tulajdonítanak.⁷⁰ Az alábbiakban az arengák elemzését végzem el.

II. István püspök 1226-ban egy falu tizedeit adja a Szent Sír keresztesei számára.⁷¹ Az oklevél arengát nem tartalmaz. Narratiója arengaszerű módon fogalmaz.⁷²

quod cum ad quemlibet manum largitatis porrigere debeamus, ad illos tamen uberius quos maxime episcopi vestigia sequi videmus ob gratuita eorum bonitate et religione circumspecta

’Mindenki felé adakozó kezet kell nyújtani. Mégis jobban kell támogatnunk azokat, akikről úgy látjuk, hogy önzetlen jóságukkal és vallási szokásaikat szem előtt tartva a püspök nyomdokait követik.’

Kiemelem az ’arenga’ fontosabb szókapcsolatait.

1. *Manum largitatis porrigere*

Királyi adománylevelek jellemző toposza.⁷³ A király méltóságához tartozik alattvalóinak megjutalmazása. Különösen is érvényes ez azokra, akik a királyt hűséggel szolgálják.

2. *Episcopi vestigia sequi*

Irodalmi vonatkozását Beda egyik írásában találjuk (*Domini vestigia sequi*).⁷⁴

III. Honorius II. Andrásához írt egyik oklevelében találunk hasonló megfogalmazást.⁷⁵ A toposz a hűséges szolgálat képi megfogalmazása. Királyi oklevelek arengái az uralkodó hűséges követésére buzdítják az alattvalókat.

⁶⁹ TANODI 1944, i. m. 328. – *A szerző tanulmányában* II. Istvántól összesen tíz oklevelet említ, melyek közül öt tartalmaz arengát. István püspök azonban 1227-ben három oklevelet is kiadott. Ezek közül Tanodi kettőt nem említ: MNL-OL DL 133, valamint DF 200 626. Kiadásuk: VOP 76–79.

⁷⁰ SMIČIKLAS IV, 262 (1244).

⁷¹ KOSZTA László, *Szent-Sír kanonokrend = KMTL 635*. – A Szent Sír kanonokrend legfőbb tevékenysége a keresztes hadjáratok eszméinek terjesztése, szentföldi zarándokok támogatása és a betegápolás volt. Rendházaik jobbára a Dráván túlon voltak, pl. Glogonca, Thenő (Verőce vm.).

⁷² SMIČIKLAS III, 262.

⁷³ RA 255; *Mosonymegye monographiája*, Írta és szerkesztette Major Pál, M.-Óvár, Moson megye Közönsége, 1878, 162–163. „Regie Celsitudinis interest eciam non promerentibus **manum largitatis copiose porrigere**; multo habundancius eximia fidelium suorum servicia possessionum distribucione tenetur compensare.” (II. András, 1210); RA 289; SMIČIKLAS III, 129. „Regia benignitas circa sibi benemeritos consuevit congrue **manum largitatis ampliare**, pro quibus intercedit longanimis servicii fidelitas, et pro quibus morum probitas dignoscitur efficaciter allegare. (II. András, 1214).

⁷⁴ *Beda Venerabilis, Opera = Lucae evangelium expositio*, Cura et studio, D. Hurst, Corpus Christianorum Series Latina, Turnholti, (1953–) (= CCSL) 120, 335. „se ipsum abnegare et eius qui necdum videatur **Domini vestigia sequi** concupiscere”.

⁷⁵ *Vetera monumenta historica, Hungariam sacram illustrantia*, Ed. Theiner Augustinus, I–II, Romae, 1859–1860 (= Theiner), I, 38. Licet igitur te credimus praedictorum **regum velle sequi vestigia** (III. Honorius, 1223).

3. Az arengaszerű mondat záró sora úgynevezett chiasmussal végződik (*gratuita bonitate et religione circumspecta*). A *religione circumspecta* kapcsolódik I. István okleveléhez, ahol *paupertate circumspecta* változatban szerepel. *Ob gratuita bonitate* kifejezés az oklevelekben inkább *gratuita voluntate* alakban szerepel.⁷⁶

A prózaritmus használata emelkedett stílust kölcsönöz a szövegnek (cursus velox: *porrigere debeamus*; cursus planus: *sequi videmus*; cursus tardus: *eorum bonitate, religione circumspecta*).

Az arengaszerű mondat II. András királyi adományleveleinek formuláival sok közös vonást mutat, közülük egyetlen oklevelet kell kiemelni, amely a fentebb említett szófordulatokat tartalmazza.⁷⁷ *Inter regalis excellentie insignia, quibus recolenda memoria antecessorum nostrorum insignitur, illud excellentius et commendabilius pre ceteris invenitur, commendandis hospitibus largioris hospitalitatis dexteram porrigere; quorum conversatio et utilis regno dignoscitur, et Deo esse commendabilis reperitur. Hinc est, quod pie recordationis parentum nostrorum vestigia pio desiderio amplectentes ...*

1. *largioris hospitalitatis dexteram porrigere* (segítségadás toposza: kéznnyújtás), a püspöki arengában *manum largitatis porrigere*

2. *parentum nostrorum vestigia* (hűség), a püspöki arengában *episcopi vestigia sequi*

3. *excellentie insignia... insignitur, illud excellentius* (stilisztika: chiazmus)

Feltételezhető, hogy a püspöki oklevelet a királyi oklevél ismeretében fogalmazhatták, minden bizonnyal egy formuláskönyv segítségével.

István püspök (1224–1247) Atyusz nembéli Sol (Sal) ispán végrendeletéről 1227-ben két oklevelet is kiadott, mindkettőt nagy valószínűség szerint egy időben fogalmazták.⁷⁸ Az ispán ezt megelőzően is végrendelkezett, melyet II. András 1221-ben kiadott oklevelével erősített meg.⁷⁹ A királyi oklevelet azonban a királyi kancellárián őrizték, Zágrábban azt nem használhatták fel.

A püspök arengás oklevele, a középkori végrendeletek mintája szerint, invocációval kezdődik (*In nomine Sanctae Trinitatis et individuae Unitatis*).⁸⁰ Szokás volt, hogy *Dei gratia* alázatossági formula található az oklevél intitlatiójában (*Stephanus, Dei gratia, Zagrabiensis episcopus*). Az oklevél pecsétje elveszett. A benne szereplő körmondat teljes szövegét Pray György, korábban Péterfy Károly közléséből ismerjük: *sigillum Stephani soli Dei gracia Zagrabiensis episco-*

⁷⁶ SMIČIKLAS III, 130; *Uo.* 260; *Uo.* 316.

⁷⁷ RA 391; THEINER I, 95. Átírta IX. Gergely 1231. április 26-án. (II. András, 1222 körül).

⁷⁸ MNL-OL DL 133, ill. MNL-OL DF 200 626. Kiadásuk: VOP 76–79.

⁷⁹ RA 371; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér*, I–XI. Budaë, 1829–1844 (= CD), III/1, 325–328 (II. András, 1221).

⁸⁰ *Codex diplomaticus Arpadiensis continuatus, Árpád-kori új okmánytár*; szerk. Wenzel Gusztáv, I–XII, Bp., 1860–1873 (= ÁÜO), VI, 85. (Gaudius spalatói érsek végrendelete, 1150 körül); SMIČIKLAS III, 398. „In nomine sanctae et individuae Trinitatis” (1234. február 18.) Desse Luce végrendelete.

pi = 'István zágrábi püspök egyedül Isten kegyelméből'.⁸¹ A latin nyelvű körirat a tulajdonos nevét és címét nevezi meg. Az uralkodók, püspökök pecsétjein szokásos *formula devotionis, Dei gratia* szerepel,⁸² II. István esetében egyedülálló módon *solus* jelzővel. A *Dei gracia* formula azt a hatalmat jelenti, mellyel a püspök rendelkezik, és amelyet szentelése során elnyert az isteni kegyelem által. Tágabb értelemben utal a pápai hatalomra is, amely megerősíti, és védi a püspököt hivatalában.⁸³

Az arena szövege:

Cum nos ex iniuncto teneamur officio pie petentibus occurrere, et si possumus, succurrere his, qui ex divinae providentiae consilio, per carnis solutionem vocandi deputantur. Maxime illis nos, si possumus, debemus adesse, quibus in hoc seculo linea consanguinitatis sumus obligati.

'Hivatali kötelességünknek tartjuk, hogy kegyes módon álljunk a kérelmezők mellé, és ha lehet, segítségére siessünk azoknak, akik az isteni gondviselés rendelete szerint testük megváltására várnak. Ha tehetjük, leginkább azokat kell segíteni, akikkel ebben a világban vérségi kötelék kapcsol össze.'

Az arena két részre osztható. Alapvetően a rászorulókat megsegítéséről szól. Első részében ennek elvi, második részében konkrét megfogalmazása olvasható. Az arena kezdő sorában az (*ex iniuncto officio teneamur*)⁸⁴, valamint a (*pie petentibus occurrere*)⁸⁵ szókapcsolatok pápai okleveles hatást mutatnak. A bevezető mondat után az arena elbeszélő stílusra vált át. Ezt jelzi a többes szám első személyű igealakja is (*si possumus succurrere*).

Az (*ex divinae providentiae consilio*) kifejezés okleveles példáját II. András Honorius pápához írt oklevelében,⁸⁶ irodalmi vonatkozását Nagy Szent Gergely-nél találjuk. Az egyházatyá a szenvedő Jób sorsát átérezve ír a szenvedésről.⁸⁷

⁸¹ PÉTERFY Károly, *Sacra concilia*, I, Posonii 1741, 162; PRAY György, *Specimen hierarchiae Hungaricae: complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae cum rudi dioecesium delineatione adiectis, si quae sunt peculiares, praerogativis, ut plurimum ex diplomatibus congestum*, I–II, Posoniae et Cassoviae, 1776–1779, I, 63. *Stephanum hunc, Zagrabienis praesulem, sigillo cum hac inscriptione: Sigillum Stephani Soli Dei Gracia Zagrabienis Episcopi.*

⁸² BODOR Imre, FÜGEDI Erik, TAKÁCS Imre, *A középkori Magyarország főpapi pecsétjei az MTA művészettörténeti kutatócsoport pecsétmásolat gyűjteménye alapján*, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Kutató Csoportja kiadványai, 1984, 10.

⁸³ SZÁNTÓ Sámuel, *Az aranybulla keletkezése, összehasonlítva az angol magna chartával = Erdélyi Múzeum*, 8(1881), 129–159, 149.

⁸⁴ VATTASSO, Marcus, *Initia patrum aliorumque scriptorum ecclesiasticorum latinorum ex Migne Patrologia et ex compluribus aliis libris*, I–II, Conlegit ac litterarum ordine disposuit Marcus Vattasso. *Studi et testi*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Roma, 1906–1908, I, 626. „Licet ex iniuncto nobis apostolatus officio cunctorum teneamur.”

⁸⁵ RA 325; SMIČIKLAS III, 148. „Nos igitur eorum **iustus petitionibus** inclinati grato volentes **occurrere...**” (II. András, 1217).

⁸⁶ THEINER I, 21. „occultum divinae providentiae consilium” (II. András, 1219).

⁸⁷ MAGNUS, Gregorius, *Moralia in Job. Patrologiae cursus completus*, Series Latina, Ed. Mig-

A halált megelőző szenvedés az örök ítélet közeledtét jelzi.⁸⁸ István püspök a szenvedők mellé állva, a haldokló megsegítésére siet, akihez rokoni szálak fűzik. A (*carnis solutio*) kifejezésére egyedül Nagy Szent Gergely írásaiban találunk példát.⁸⁹ A segítségnyújtás gyakorlati oldalát jelzi a haldoklók megsegítése, kérésük meghallgatása, különösképpen azok esetében, akikkel rokonságban állunk. Erre az esetre utal az arenga záró sora, melynek részletesebb kifejtését taglalja a narratio.

Narratio:

Hinc est, quod cum dilectus consanguineus noster comes Sol valida laboraret, aegritudine ad nos mittens diligenter et humiliter supplicans. Nos ipsum personaliter in suis angustiis laborantem, visitaremus et quaecunque agenda fieri deberent, in dandis consiliis, et in suis testamentis conficiendis, quoad animae suae salute consulere procuraremus integraliter. Nos autem intuitu precum suarum ad ipsum accedentes, eumque quasi in extremis laborare videntes, consuluimus eidem, ut omnia, quae ad salutem animae suae essent agenda, quam citius posset, Dominum prae oculis habens, ad effectum perducere festinaret.

A narratio egyenes folytatása az arenga elbeszélő részének. Megnevezi *consanguineus*-át,⁹⁰ Sol ispánt, aki igen súlyos állapotban fekszik betegségán. Az ispán magához hivatja a püspököt, aki személyesen keresi fel őt, és hasznos tanácsal látja el, mely lelki üdvösségét leginkább szolgálja.

Amint az arengában, úgy a narratióban is pápai formulákat fedezhetünk fel. A fogalmazó a narratiót két pápai formulával zárja le (*Dominum prae oculis habens*⁹¹, *ad effectum perducere festinaret*)⁹²

Az arengát és narratiót stilisztikai elemek gazdagítják. Az arengában szinonimák (*occurrere, succurrere, adesse*), ismétlés (*si possumus*), fokozás (*vocandi deputantur, debemus adesse, obligati sumus*), alliteráció (*pie petentibus*), prózaritmusok: *cursus velox (vocandi deputantur)*, *cursus planus (debemus adesse)*, *cursus tardus (sumus obligati)*, a narratióban *cursus velox (perducere festinaret)*, a narratióban ismétlések: (***laboraret aegritudine, angustiis laborantem, laborare***)

---

ne, Jacques-Paul, I–CCXXI, Paris, 1844–1864 (= PL), LXXV, 515. „Et fortasse **hoc divinae providentiae consilium fuit**, ut percussum Iob percussus exponerem, et flagellati mentem melius per flagella sentirem.”

⁸⁸ MAGNUS, Gregorius, *Moralia in Iob. Cura et studio M. Adriaen*, CCSL 143/B, 1212. „cum **per solutionem carnem** aeterno propinquamus iudicio.”

⁸⁹ *Uo.* 1212.

⁹⁰ *Lexicon Latinitas Medii Aevi Hungariae, A magyarországi középkori latinság szótára*, I–V, Ad edendum praeparaverunt Iván Boronkai, Ibolya Bellus, Kornél Szovák, Bp., Argumentum, 1983–1999 (= LexLat), II, 911.

⁹¹ G. DALLA TORRE, C. GULLO, G. BENI, *Veritas non auctoritas facit legem, Studi di diritto matrimoniale in onore di Piero Antonio Bonet = Studi giuridici*, XCIX, Città del Vaticano, 2012, 363–374.

⁹² MONTINI, Gian Paolo, *Veritas non auctoritas*; SOLYMOSI 2006, i. m. 188, 23. jegyzet. „Cum a nobis petitur etc. **perducatur effectum.**”

videntes), (*in dandis consiliis, consulere procurarermus, consuluimus eidem*) találhatóak.

Az arenga és narratio szoros egységét formai és tartalmi elemek mutatják. Az arenga elejét és a narratio végét pápai formulák keretezik. Az arenga narratív részeket, a narratio arengaszerű formulákat tartalmaz. Az oklevél pápai, és királyi okleveles hatást mutat. Az arenga és narratio stílusjegyeit tekintve több szempontból hasonlít az egy évvel korábban kiadott püspöki kiadvány arengaszerű mondatára. Az oklevelek fogalmazóit ezért egyetlen személynek gondolhatjuk.

Sol ispán a másik végrendeletben csak a veszprémi székesegyház javára rendelkezik.⁹³ Invocatiót és kegyességi formulát nem tartalmaz az oklevél. Az oklevélben arenga nincs, a narratio viszont arengához hasonló mondatot tartalmaz.

In hoc fragili seculo non diu posse perseverare sed potius tamquam flores agri cito decidere.

A szövegrész egy oblivio memoria típusú arengára hasonlít.⁹⁴ Az elmúlás gondolatát biblikus módon értelmezi. A latin Vulgata szövege szerint *Homo, sicut foenum dies eius, tamquam flos agri, sic effloret.*⁹⁵ Szent Ágoston hasonló értelemben beszél a testi valóságról, amelynek el kell múlnia, mivelhogy romlásnak indult.⁹⁶ Némi lexikai azonosság fedezhető fel a két végrendeleti oklevél fogalmazásában.⁹⁷

István püspök harmadik, 1227-ben kiadott oklevelének⁹⁸ intituliójában (*Stephanus, divina providentia, Zagradiensis episcopus*) alázatossági formula (*divina providentia*)⁹⁹ szerepel. Püspöki kiadványokban az alázatosság legelterjedtebb formulája a *Dei gratia*. A *divina providentia* előfordulására nincs példa,¹⁰⁰ köz-

⁹³ DL 133 VOP 76–79.

⁹⁴ FICHTEAU, Heinrich, *Arenga, Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln*, Graz-Köln, Verlag Hermann Böhlau Nachf., 1957, 126–127; KURCZ Ágnes, *Arenga und Narratio ungarischer Urkunden des 13. Jahrhunderts = Mitteilug des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (MIÖG), 70(1962), 323–354, 327.

⁹⁵ Ps 102, 15. továbbá Is 40, 6 „Omnis caro foenum, et omnis gloria eius quasi flos agri.”

⁹⁶ HIPONENSIS, Augustinus, *In evangelium Ioannis tractatus*, CCSL 36, 210. „Cogita corpus; mortale est, terrenum est, fragile est, corruptibile est: abice.”

⁹⁷ VOP 76 „quibus in hoc seculo linea consanguinitatis sumus **obligati**”; VOP 77 „quod in hoc fragili seculo non diu posse perseverare”, uo. „servitutis vinculo fuerant **obligati**”.

⁹⁸ SMIČIKLAS III, 270.

⁹⁹ FONT Márta, BARABÁS Gábor, *Kálmán (1208–1241) Halics királya Szlavónia hercege*, Bp., Kronosz, 2017, 99. Barabás II. István zágrábi püspök oklevelére hivatkozik egy helyen ÁÚO VII, 74. Az oklevél intituliója: „Nos Stephanus **Divina providencia** Episcopus Zagradiensis et Regni Sclavonie Vicarius Generalis” A megnevezés azonban nem II. István zágrábi püspökre vonatkozik, hanem a 14. században élt ugyancsak István nevű püspökre, aki az oklevelet 1363-ban adta ki. Az észrevételezést Solymosi László tette meg, a hibát ezúton javítom.

¹⁰⁰ BARABÁS Gábor, *A pápaság és Magyarország a 13. század első felében*, Pécs, Pécsi Történettudományért, 2015, 102. A 13. század elején egyes püspöki okleveleinek intituliói egyértelműen pápai hatást tükröznek. A szerző két rendhagyó esetet említ (humilis minister ill. divina providentia).

vetlen forrása minden bizonnyal István püspök végrendeleti arengája lehetett (*ex divinae providentiae consilio*). IX. Gergely pápa 1227. július 9-én átírta az oklevelet. A püspöki oklevél július 9-e előtt íródott, püspökségének második évében. Az oklevél a zágrábi káptalannak nyújtott adományok felsorolását foglalja írásba.¹⁰¹

Arengájának szövege:

Cum cunctis constare debeat, quod opus caritatis eterne retributionis conferat premium iuxta illud. Quoniam qui in benedictionibus seminant, in benedictionibus et metent.

‘Mindenki előtt bizonyosnak kell lennie, hogy a szeretet gyakorlása az örök visszafizetés jutalmát szerzi meg, oly módon, hogy aki áldásban vet, áldásban is arat.’

Az arenga kezdő szavai emelkedett stílusban (alliteratio), ünnepélyesen vezeti be a tanítást (*cum cunctis constare debeat*).¹⁰²

Az arenga a szeretet gyakorlására buzdít (*opus caritatis*). Ennek jutalma az örök élet lesz. Nagy Szent Gergely a halál és a feltámadás biblikus gondolkörét idézve beszél az örök jutalom örömről (*eterne retributionis gaudia*),¹⁰³ melyet azoknak ígér, akik közeli halálukra (*ab carnis solutione*) várnak. Testüinktől való megválás pedig előkészíti számunkra az örök jutalom elnyerését. Ezt az igazságot erősíti meg az arenga utolsó sora, amely egy pápai formula része.¹⁰⁴ Alapja egy szentírási idézet: *aki áldásban vet, áldásban arat*.¹⁰⁵ A pápai arenga teljes mondatát Cassiodorus írására vezethetjük vissza.¹⁰⁶ A tanítás az utolsó ítéletről szól, ahol Krisztus ítélőszéke előtt állva mindenkinek számot kell adnia cselekedeteiről, hogy jót, vagy rosszat tett. E szerint nyerjük el örök büntetésünket,

¹⁰¹ BÉKEFI 1910, i. m. 22.

¹⁰² RA 371; CD III/325. „Quoniam ea, quae regia confirmat auctoritas, perpetua firmitate **constare in posterum debent**.” (II. András, 1221)

¹⁰³ MAGNUS 1844–1864, i. m. CSSL 143/B, 1213. „Cum enim iusti... eterne retributionis gaudia iam ab ipsa carnis solutione percipiunt.”

¹⁰⁴ *Die Originale der Papsturkunden in Baden-Württemberg, Index actorum Romanorum pontificum ab Innocentio III ad Martinum V. electum*, 1198–1417, I–VI, Ed. Tilmann Schmidt, Citta del Vaticano, 1993, V, 426–427. „Quoniam, ut ait Apostolos, omnes stabimus ante tribunal Christi, recepturi, prout in corpore gessimus, sive bonum fuerit, sive malum: oportet nos diem messonis extremæ **miseri cordiae operibus** praevenire, ac aeternorum intuitu seminare in terris; quod redente Domino cum multiplicato fructu recolligere debeamus in coelis; firmam spem fiduciamque tenentes, quoniam qui parce seminat, parce et metet, et **qui seminat in benedictionibus, de benedictionibus et metet** vitam aeternam.”

¹⁰⁵ II Kor 9,6 „Hoc autem dico: qui parce seminat, parce et metet: et **qui seminat in benedictionibus, de benedictionibus et metent**.”

¹⁰⁶ CASSIODORUS, *Expositio Psalmorum*, CSSL 97, 563. „Sic enim de illo iudicio dicit Apostolus: Omnes enim stabimus ante tribunal Christi, ut recipiat unusquisque propria corporis prout gessit, sive bonum, sive malum. Hic enim carnem, non solum sanctos, sed omnem hominem debemus advertere: quia omnes ad eum constat esse venturos, sive damnandos, sive in aeternam requiem collocandos.”

avagy örök jutalmunkat. Szükséges tehát, hogy az irgalmasság gyakorlásának jó cselekedeteivel (*miseri cordiae operibus*) készüljünk az ítélet napjára.

Ugyanezt a gondolatsort fogalmazza meg egy királyi arenga is. II. András 1210-ben Csépan nádor végrendeletét erősítette meg.¹⁰⁷ A királyi oklevélben az arenga oblivio memoria részét egy biblikus tanítás követi, mely az utolsó ítéletre készít fel: az irgalmasság cselekedeteivel gazdagon nyugodtan várhatjuk az utolsó napot. Megemlítendő II. András fentebb idézett oklevelének narratiója, melyben az örök élet jutalmát ígéri szem előtt tartva a szeretet gyakorlását (*caritatis intuitu et eterne vite premium, cum eis post presentis vite cursum apprehendere cupientes*).¹⁰⁸

Az arenga prózaritmus: *cursus velox (premium iuxta illud)*, a mondatvégei alliterálnak egymással: (*iuxta illud – in benedictionem seminant/ in benedictionem et metent*).

A dispositiót elbeszélő részek tagolják, amelyek indokolják az adományozás szükségességét, és megnevezik azokat a jócselekedeteket (*opus caritatis*), amelyekről az arenga elvi megfogalmazást ad.

István püspök a kanonokok ellátásáról és közös lakhatásáról gondoskodik.

1. *nos sobrie operari desiderantes, salubriter attendendo eterna pro temporalibus adipisci.*

A narratio röviden összefoglalja az arenga szentírási gondolatát. A szeretet gyakorlása itt a földön az örök javak birtoklását jelenti.¹⁰⁹

2. *considerantes etiam insufficientiam et defectum cotidianorum victuum eorum, ne propter mendicata suffragia cogerentur aliquid de divinis omittere...*

A szent officium végzése (papi zsolozsma) minden más földi szükségletnél fontosabb. A püspök anyagilag támogatja a káptalant, hogy a káptalan tagjait a saját megélhetésükről való gondoskodás nehogy a zsolozsma végzésének elhanyagolására készítse.

3. *Amplius cum in domo domini servientibus salubri solacio debeamus subvenire, ipsorum inopiam in melius emendando, eo quod non habuerint habitacula communia, in qua convenientes ad divina officia in domo domini expeditius possint concurrere.*

¹⁰⁷ RA 253; SMIČIKLAS III, 97. „Quum dies hominis breves sunt et ipsius brevitatis terminus ignoratur, expedit universis supremum diem iudicii operibus misericordie prevenire, ut in futuro metere valeant, quod in presenti seculo seminarunt.” (II. András, 1210)

¹⁰⁸ RA 380; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Von Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Konrad G. Gündisch, Gernot Nussbächer, Bd. I–VII. Hermannstadt, 1892–1991, I, 18. Szentpétery az oklevelet nem tartja feltétlenül hitelesnek.

¹⁰⁹ RA 152; PRT I, 614–615. „Quoniam divine miserationis operatur effectus, ut **pro temporalibus eterna**, pro terrenis celestia, pro casuris perhenniter mansura valeant comparari...” (III. Béla, 1192.); RA 324; SMIČIKLAS III, 146. „temporali commercio uolentes eterna metere” (II. András, 1217); RA 329; THEINER I, 18. „immo pro temporalibus eterna volentes metere, et transitoria celestibus commutare” Átírta III. Honorius pápa 1218. június 25-én.

A szent zsolozsma elvégzése közös imádságot jelent, ezért a püspök külön helyiséget biztosít a kanonokoknak, hogy azt megfelelő módon tudják végezni.

A csázmái társaskáptalan 1232. évi alapítólevelének arengája az Árpád-kor egyik csúcsteljesítménye. Az arenga elemzését korábbi cikkem tartalmazza.¹¹⁰ Az arenga összetett alkotás. A korban egyedülálló módon kapcsolódik össze a tanítói rész az úgynevezett oblivio memoria típusú szövegrésszel. Röviden összefoglalva az arenga tanítói részét, ő és újszövetségi idézetek alkotják, melyekhez Nagy Szent Gergely homília magyarázatai kapcsolódnak. Az oblivio memoria típusú rész szintén összetett. Figyelmeztet a világ mulandóságára és az idő rövidségére.

Tanítása arra buzdít, hogy az örök javak megszerzésére törekedjünk. Ebben megegyezik az 1227. július 9-én átírt oklevél arengájával, amely szentírási, patrisztikus idézeteket tartalmaz. Tanításában az örök értékekre irányítja figyelmünket.

Az oklevél narratiója szintén nagyon gazdag utalásokban. A csázmái egyházat a Szentlélek tiszteletére szentelték. Az elbeszélő részben gyakran történik utalás a Szentlélekre (*opitulante siquidem gratia Spiritus Sancti*), (*in honore eiusdem Spiritus Sancti*), (*divina favente gratia, divinum coadiutorium*).¹¹¹

Az arenga stílusjegyei, tartalmi vonatkozásai sok tekintetben megegyeznek a korábbi kiadványok arengáival, illetve narratióival, ezért az oklevelek fogalmazását ugyanazon személynek tulajdoníthatjuk.

István püspök 1235-ben újabb adománylevelet adott ki, melyben jövedelmeket, tizedeket ad a káptalan részére.¹¹²

Quoniam Dominus auget semper et multiplicat bona ex quibus aliquid pro eius nomine erogatur.

‘Az Úr mindig megnöveli és megsokasítja a javakat, ha az ő nevében bármilyen adományt is teszünk.’

Az oklevél arengája tartalmilag szorosan kapcsolódik István püspök hivatalának második évében kiadott adománylevelének arengájához.¹¹³ A Szentírás tanítása szerint, aki szűken vet, szűken is arat.¹¹⁴ Az 1235-ös arenga háttérében ugyanez a szentírási szakasz áll. Annak folytatásában olvassuk, hogy Isten az, aki képes megsokasítani a vetéseket, és megszorítani a jótékonyság gyümölcsét.¹¹⁵ Aki magot ad a magvetőnek, és kenyeret az éhezőnek, az bőséges áldásban részesül. Az ajándékozás alapja ugyanis Isten gazdagsága, akitől minden jó adomány származik.¹¹⁶ A püspöki arengával formai és tartalmi azonosságot mutat

¹¹⁰ JUHÁSZ Csaba, *A csázmái társaskáptalan 1232. évi alapítólevelének arengája = Magyar Könyvszemle*, 133(2017), 1, 1–12.

¹¹¹ SMIČIKLAS, III, 370.

¹¹² BÉKEFI 1910, i. m. 26.

¹¹³ SMIČIKLAS III, 270.

¹¹⁴ II Kor 9, 6

¹¹⁵ II Kor 9,10b „**multiplicabit** semen vestrum, et **augebit** incrementa frugum iustitiae vestrae”.

¹¹⁶ II. Kor 9, 11 „ut in omnibus locupletati abundetis in omnem simplicitatem”.

egy 11. századi királyi oklevél arenga.¹¹⁷ Közvetlen forrásnak mégsem gondolható. Sokkal inkább gondolhatunk egy II. András által kiadott adománylevelének arengájára.¹¹⁸ *Attestante divina scriptura credimus et fatemur quod elemosinarum largicione redimuntur peccata et in retribucione iustorum conferetur gloria in futuro dum videlicet ecclesis vel personis ecclesiasticis caritative **propter Deum aliquid quod** ad eorum qu(otidianam) sustentacionem spectare dinoscitur vite presentis **erogatur**...* Az arenga szintén egy bibliai szövegrészt magyaráz (Dan 4,24) majdnem ugyanazokkal a fogalmakkal. Az arenga mindenképpen forrásértékűnek számít.

Az arenga prózaritmusai: *cursus velox (nomine erogatur)*, narratióban: *cursus velox: (nimiam paupertatem, gratiam habundaret)*, *cursus planus: (posset habere, nobis collatis)*, *cursus tardus: (paupertate sublevanda)*.

Narratio:

eapropter considerantes diligenter nostri capituli nimiam paupertatem et inopiam, videlicet quod unusquisque fratrum in reditibus non posset habere plus in anno nisi valens marcam et dimidiam, et nos immo episcopatus noster per omnipotentis Dei gratiam habundaret in omnibus bonis, de eiusdem bonis a Deo nobis collatis...

Az oklevél narratív része elbeszéli az adományozás okát, melyben a káptalan szegénységére hivatkozik. Mivel a püspök Isten kegyelméből javakban bővelkedik, most a rászoruló testvérek segítségére siet. Az oklevél további részéből megtudjuk, hogy a püspök Rómában pereskedett saját káptalanjának érdekében a pannonhalmi apáttal szemben. István püspök anyagi javakkal akarta támogatni káptalanját. A kérdéses falvak tizedeire azonban Uros apát és konventje is igényt tartott. A Szentszékkal folytatott vita bizonyos somogyi tizedekről még jóval II. István püspöksége előtt kezdődött.¹¹⁹ 1221. január 2-án III. Honorius pápa vizsgálatot tartott az ügyben. A pereskedés elhúzódását látjuk, amikor IX. Gergely pápa 1227. augusztus 28-án kelt levelében II. István püspök kiváltságleveleit úgy erősítette meg, hogy a szentmártoni apátságna ebből semmi kára ne származzon.¹²⁰ Az egyezés megkötéséről egy későbbi pápai oklevél tájékoztat. Ebből megtudhatjuk, hogy a megállapodás valamikor 1232. július 22-e előtt már megszületett.¹²¹

A narratio utolsó mondata visszaul az arenga tanítására. Formailag ezáltal az arenga és narratio keretes szerkezetet mutat, amint az 1227-es végrendeleti arenga és narratio. Stílusértékét gazdagítja a narratióban található chiazmus (*per omnipotentis Dei... in omnibus **bonis** habundaret, de eiusdem **bonis** a **Deo** collatis*).

¹¹⁷ *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae = Diplomatski zbornik kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom*, I–II, Ed. Ivan Kukuljević Sakcinski, Zagreb, 1874–1875, I, 182. „**et quidquid Dei causa erogatur id auctius fieri, ac melius iuxta illud Apostoli effatum: Seminatur in corruptione, surget in incorruptione**” (1089. II. István horvát és dalmát király).

¹¹⁸ RA 337; HO V, 7. (II. András, 1217)

¹¹⁹ PRT I, 648–649.

¹²⁰ PRT I, 685.

¹²¹ PRT I, 712–713.

István püspök 1235-ben kiadott másik oklevele Pongrác éneklőkánonok és a püspök között létrejött megállapodást foglalja írásba.¹²² Az oklevélnek nincs arengája, narratiója viszont terjedelmes.

Narratio:

Magister Pancracius, cantor Zagrabiensis, curam gerens anime sue, utpote vir spiritualis et homo tocius religionis ac honestatis, quandam terram in Zagrabiensi sitam territorio que ad nostra aratra pertinebat, nobis quidem non necessariam propter amplitudinem possessionum et copiam aratorum, que in locis plurimis et diversis divino adiutorio acquisivimus, ordinavimus, multiplicavimus habundanter; capitulo vero Zagrabiensi per utilem et valde commodam, tamquam iuxta ipsos existentem et eos nimis angustantem, et quia ipsi plurimum indigebant et de qua guerra frequentissima et discordia oriebatur inter nostram familiam et capituli supradicti.

Elsőként Pongrác jellemrajzát ábrázolja, aki lelkiismeretes, becsületes, buzgó követője az Úrnak. A narratióból kiderül továbbá, hogy az eladásra kijelölt föld a püspök tulajdonát képezi. Pongrác magiszter azzal a feltétellel veszi meg a püspöktől a földet, hogy azt a káptalannak azonnal átadhassa. Mivel a birtokon lakó népek és a káptalan között már eddig is sok vita támadt, ezért a püspök jónak látta, hogy földjétől megváljon. A püspök kész a befolyt összeget teljes egészében a zágrábi püspökség javára fordítani.

A narratio stilisztikai elemei:

fokozás: *acquisivimus, ordinavimus, multiplicavimus*;

rokon értelmű: (*spiritualis, religionis, honestatis*), *guerra-discordia*;

ellentétes értelmű szavak: (*existentem-angustantem*), (*emptam-possidendam*);

alliteratio: (*diversis divino adiutorio*), (*nobis quidem non necessariam*);

prózaritmusok: *cursus velox (religionis et honestatis, multiplicavimus habundanter, plurimum indigebant, capituli supradicti, perpetuo possidendam)*, *cursus tardus (aratra pertinebat, nimis angustantem, vendi postulavit)*, *cursus planus (propriatatem transferret)*;

lexika: *erogo*¹²³ ige az 1235-ben kiadott oklevelekben (*erogantur, erogantes*).¹²⁴

István püspök 1237. évi oklevelében¹²⁵ a zágrábi káptalan javára rendelkezik.

Arengája:

Quum restituere usurpata ac nolle concupiscere aliena iuris persuadet equitas et ordo approbat rationis.

‘Amiről a jogi méltányosság meggyőz, azt az észszerűség rendje is elismeri, miszerint a jogtalanul birtokolt dolgokat vissza kell adni, mások tulajdonát nem szabad kívánni.’

¹²² BÉKEFI 1910, i. m. 22.

¹²³ LexLat III, 351. *erogo, -are (erogo) 1 conferre, dare, donare – ad(ományoz), ajándékoz* jelentésben.

¹²⁴ SMIČIKLAS III, 449. „*pro eius nomine erogatur*” ill. SMIČIKLAS IV. 448. „*ad utilitatem nostre ecclesie illud totaliter erogantes*”.

¹²⁵ SMIČIKLAS IV, 42.

Az arenga jogi szöveghelyeket idéz. A természetjog és az isteni jog egyaránt tanítja, hogy nem szabad a másét magunknak kívánni, a jogtalanul szerzett dolgot vissza kell adni. Mózes törvénykönyvében a tiltó parancsok közül a kilencedik és a tizedik fogalmazza meg a tulajdon védelmét: *non concupisces aliena*.¹²⁶ Az arenga tanítása szerint nemcsak a másét nem szabad kívánni, de a jogtalanul megszerzett javakat is vissza kell adni (*restituere usurpata*). A lopott dolgok visszaadásának szentírási alapja a Kivonulás könyvének 22. és 23. fejezete. A kánonjog törvényben is kimondja ugyanezt a parancsot.¹²⁷ Az arenga második fele egy római jogi formulát tartalmaz, amelynek alapja a Codex Iustinianusból vett idézet.¹²⁸ Ennek változata terjedt el a pápai, valamint királyi okleveleinkben (*tam vigor aequitatis, quam ordo exigit rationis*).¹²⁹

Narratio:

Nos conquestionibus, petitionibus et precibus nostrorum fratrum Zagrabensium sepius commoniti, et ad ultimum inclinati, considerantes diligencius et intelligentes plenius quedam iura ipsorum per predecessores et officiales nostros iniuste detenta esse, sicut nobis huius rei constitit certitudo, ipsorum variis et validis probacionibus, tum ex privilegiis regum, tum ex confirmacionibus pontificum Romanorum ab eis nobis exhibitis et ostensis, restituimus eis sua iura, cum iam illa sine periculo anime nostre possidere ulterius non possemus, nihil deperire utilitatibus arbitantes ecclesiasticis, iuxta canonicas sanctiones, si que sunt aliena, redderentur, maxime cum omnia illa sine aliqua lesione iuris vel dignitatis episcopalis restitui potuerunt, immo quia de iure debuerunt.

A narratio általánosságban hivatkozik a kánonjogi törvényekre, amelyek a jogos tulajdont védik. Hosszasan indokolja azokat a jogi előzményeket, melyek a zágrábi püspökök és kanonokok között fennálltak. Megállapítja a jogi sérelmeket, orvosolja a problémát, megismétli az arengában kimondott jogelvet, emellett hivatkozik a jog sértetlenségére és egyetemességére. Az arenga és narratio szoros egységét mutatja a jogi terminusok használata.

A narratióban a *ius* fogalom igen gyakran, összesen négyszer fordul elő.

¹²⁶ Ex. 20,17. „non concupisces domum proximi tui nec desiderabis uxorem eius...” Dt 5,21. „non concupisces uxorem proximi tui non domum non agrum...”

¹²⁷ DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, I–X. Niort, 1883–1887, VII, 72. „Scriptura in qua continetur decretum **de restituenda re usurpata**, iusque confirmatur primi ac legitimi possessoris, ad quem redire debet illa res usurpata. Concilium Cabilon. ann. 915.”

¹²⁸ *Codex Iuris Corporis*, Recognovit Paulus Krueger, Retractaverunt Theodor Mommsen und Paul Krueger, I–III, Hildesheim, 1989–1993 (= CIC), II, 151. „Quam rem non tantum **iuris ratio, sed et ipsa aequitas persuadet, ut probationes secum afferat** debitoremque convincat pecuniam petiturus” (Codex Iustinianus).

¹²⁹ SOLYMOSI 2006, i. m. 188, 22. jegyzet. Az „effectum iusta postulationibus” kezdetű arenga apostoli levelek kezdetén igen gyakori; RA 662; *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*, I–II. (979–1321) Ed. Ferdinandus Knauz. III (1321–1349), Ed. Lodovicus Crescens Dedek, Strigonii 1874–1924, IV (1350–1358), Ed. Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli, Strigonii-Budapestini, 1999 (= MES), I, 330. „Effectum iusta postulantibus indulgere tam vigor aequitatis, quam ordo exigit rationis” (IV. Béla, 1239).

Az arenga és narratio egyértelműen jogi fogalmazású szöveg. Korábbi oklevelek fogalmazási stílusával nem mutat rokonságot. Ennek háttérében az állhat, hogy a nótárius hivatali tisztségét más személy tölthette be. A személyi csere 1235–1237 között történhetett.

Az arenga prózaritmusai: *cursus velox: (approbat rationis)*, *cursus tardus: (restituere usurpata)*; narratióban: *cursus velox: (sepius commoniti, ultimum inclinati, constitit certitudo, pontificum romanorum, exhibitis et ostensis, ulterius non possemus, restitui potuerunt)*, *cursus tardus: (restituimus eis sua iura, aliena redderentur, iure debuerunt)*.

Rímek: (*conquestionibus, petitionibus et precibus, commoniti-inclinati, considerantes-intelligentes, probacionibus-confirmacionibus*).

Az oklevél dispositiójának utolsó mondatában ritka irodalmi alakzat fedezhető fel, úgynevezett tükörszerkesztés (*idcirco studuimus ordinare, et dante domino ad ordinanda studebimus ampliora*).

István püspök neve alatt 1244-ben két oklevelet is kiadtak. Arengákat nem tartalmaznak, narratiójuk viszont terjedelmes.

A teljes szövegű oklevél narratiója¹³⁰:

quod cum Gregorius filius Vechezlov de genere Mare filii Brochun de Brochina quendam hominem cuius terram violenter occupaverat, sub protectione Andree condam comitis de Gora regia auctoritate constitutum ausu temerario in propria domo sua combussisset ac insuper hominem regis dehonore verberasset, pro tante infidelitatis excessu persona eiusdem esset ad mortem condemnata et culpis promerentibus laqueo suspensa necnon et quedam ipsius terra nomine Drenčina fuisset predicto A(ndree) comiti a domino rege collata, quam idem comes fratribus et filio predicti infidelis redimendam exponebat, nec iidem redimere valuissent, tandem quia vicinitate nobis adiacebat, prout ab illarum parcium nobilibus fuit pro centum et triginta marcis extimata.

István püspök Márk comesnek adományozza Drenčina nevű földjét. A narratióból kiderül, hogy a föld eredetileg Vechezlov fia György volt, akitől földjét elkobozták, a földet pedig András néhai gorai comes kapta meg. Mivel a hűtlenek rokonai a földet nem válthatták meg, ezért azt egy határosnak, István püspöknek adták el. Az így megvásárolt földet a püspök Márk ispánnak adományozta. Az adománylevélben egy jogi eset szerepel (a hűtlenség megbüntetése).¹³¹

Az oklevél a bizonyáglevelek jellemző stílusjegyeit viseli magán. Az okirat hitelességét Tanodi megkérdőjelezte, aki az oklevél írásképe alapján egyértelműen hamisnak tartja.¹³² Az oklevelet valószínűleg több bizonyáglevél alapján készítették. Erre utal a narratio bonyolult leírása (vagyoneklobzás, királyi adomány, a föld megszerzése a püspök részéről, majd újbóli elajándékozása). Drenčina

¹³⁰ SMIČIKLAS IV, 263.

¹³¹ LÁSZLÓ Balázs, *A hűtlenség és annak büntetése az Árpád-korban = Studia Iuvenum Iurispe- ritorum*, szerk. Drinóczi Tímea, Naszladi Georgina, Novák Barnabás 2014 (A Pécsi Tudomány- egyetem Állam- és Jogtudományi Kara hallgatóinak tanulmányai, 7), 59–90, 41.

¹³² TANODI 1944, i. m. 332–333.

nevű birtok legelső említése István püspök oklevelében fordul elő, melyben a nevezett birtok püspöki adományként szerepel a káptalan részére.¹³³ Ezt a birtokadományt erősítette meg II. András 1217-ben, melyet IX. Gergely pápa 1227. július 9-én átírt. Arra vonatkozólag nincs írásos bizonyíték, mikor adta el ezt a birtokot a káptalan és hogyan került Vechezlov fia György tulajdonába. Márk ispánt egy korábbi oklevél is említi, 1242. évi királyi oklevélben királyi küldöttként szerepel (*ab altera factam per comitem Marcum filium Borochuni*).¹³⁴

István adománylevelei sorába sem illeszkedik a nevezett oklevél. István csak egyházi testületnek adott adományt (káptalan és lovagrend). Az oklevelet mindenképpen hamisnak kell tartani. A hamisítás minden bizonnyal a 13. század második felében történt.

A másik, csonka oklevél (1244) eredetije elveszett.¹³⁵ Kukuljević az oklevél eredetijét a zágrábi levéltárban nem találta meg. Egy 17. századi zágrábi püspök (1637–1642)¹³⁶ kéziratos feljegyzései között azonban talált egy oklevélrészletet, amelyet később 1863-ban kiadott. Ezt a töredékes oklevelet ismerjük Tkalčić, majd Smičiklas további kiadásában. Valamennyien ugyanazt a forrást használták. Az oklevél intitulációja és narrációja teljes egészében, a dispositio csak részben maradt fenn. Az oklevél felépítése uralkodói megerősítő oklevelek formáját követi.¹³⁷

A narrációban foglaltak szerint a Szent László által alapított egyház¹³⁸ a tatárok pusztítása miatt teljesen megsemmisült, az ott lakó vendégnépek és lakosok elmenekültek. A püspök átérezve az egyházat ért anyagi és lelki veszteségeket, a zágrábi falu lakosait és a hozzá tartozó latinok falujának vendégnépeit eredeti szabadságukban megerősítette.

A narrációban az alapításról (*a sancto rege Ladislao fundata*),¹³⁹ valamint a királyi adományozásról szóló (*ex regia liberalitate donata*)¹⁴⁰ formulák királyi ok-

¹³³ DOBRONIC 1951, i. m. 279–280.

¹³⁴ SMIČIKLAS IV, 167.

¹³⁵ A forrás kiadásait ellenőriztem. SAKCINSKI, Ivan Kukuljević, *Borba Hrvata s Mongoli i Tatarsi*, Zagreb, 1863. 29. jegyzet 93; *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae = Povjestni spomenici slob.kralj, Grada Zagreba prijesolnice kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske*, Ed. Ivan Krst, Tkalčić, I–XI, Zagreb, 1889–1905, I, 19; SMIČIKLAS IV, 263. – A kiadott szövegek szó szerint megegyeznek egymással.

¹³⁶ MOLNÁR Antal, *A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház a 17. században*. Bp., METEM, 2012, 41. „Zágrábi püspökök a török korban” táblázatos listában Vinkovics Benedek zágrábi nagyprépost, megyéspüspök.

¹³⁷ RA 586. (IV. Béla királyfi 1229)

¹³⁸ Az alapításra vonatkozó legősibb forrás Felicián esztergomi érsek 1134. évi beszámolója. *Diplomata Hungariae antiquissima*, I, Ed. Georgius Györfly, Budapestini, 1992, I, 261. „Regnante nobilissimo rege Ladislavo... predictus rex... Zagrab[iens]em constituit episcopatum.”

¹³⁹ RA 324; SMIČIKLAS III, 146. „per nostrum antecessorem sanctum Ladislaum regem immortalis memorie fundatum” (II. András, 1217).

¹⁴⁰ RA 528; ÁÚO VI. 551. „concessimus et concedendo contulimus eidem Francu et per eum eius successoribus ex regia liberalitate” (II. András, 1234); RA 758; SMIČIKLAS IV, 218. „de regia liberalitate duxeramus conferendam” (IV. Béla, 1244. március 21).

levelekre jellemző megfogalmazások. A tatárok pusztításáról több korabeli oklevél is beszámol.¹⁴¹ A legnagyobb veszteség az egyházat és a lakosokat, hospeseket érte. A levél személyes hangvételét fejezik ki a *condoleantes, compacientes* fogalmak.¹⁴²

A püspök rendelkezését (*taliter se ordinatas admisimus*) közismert okleveles formula vezeti be (*zelo pietatis inducti*).¹⁴³ Megfogalmazza a célt, hogy gondoskodjon az egyházzal és a lakosokról. Megállapítja, hogy a lakosok szabadságjogukat ősidők óta gyakorolták, mely jogokat István püspök megerősíti és jóváhagyja. Hasonló megfogalmazást olvasunk IV. Béla privilégiumában.¹⁴⁴ A *dispositio* egy pápai okleveles formulával, illetve ahhoz hasonló mondattal zárul (*provida deliberacione ex nostro consensu*).¹⁴⁵

A tartalmi átírás egyetlen csonka mondatot tartalmaz. Ebben a püspök a zágrábi település, valamint a latinok városnegyedének hospesei számára erősítette meg azt a kiváltságot, hogy senki más, csak a település bírása ítélni feleltük. A *vicus Latinorum* Zágráb püspöki városnegyedét jelenti.¹⁴⁶ A latinok minden bizonnyal nem antik eredetű lakosságot, hanem itáliai vagy dalmát népességet jelöl.¹⁴⁷ A *villa zagrabiensis* és a *de vico Latinorum* kifejezések a 14. századi

¹⁴¹ RA 706; SMIČIKLAS IV, 128. „unde miseris et miserabilis eventus, qui nobis et regno Hungarie per exercitum Tartarorum bestiali crudelitate sevientem provenerunt...” (IV. Béla, 1241. május 18); RA 861; SMIČIKLAS, IV, 323. „cum formido, que specialiter ex terribili sevitia Tartarorum seu aliorum hostili incursu ipsis in futurum imminere timetur, munitionem aliquam pro recipiendis, tuendis et defensandis suis et suorum personis ipsos querere seu condere impellat” (IV. Béla, 1247. szeptember 11.)

¹⁴² RA 3259. „compacientes et condolentes” (IV. László, 1283 szeptember 3-a után. Átírta III. András, 1291. május 30.); PRT I, 694. „**compassionis** animo partium expensis et laboribus admodum **condolentes**” (II. András, 1229 április–június).

¹⁴³ SMIČIKLAS IX, 76. „quod nos **zelo** regie pietatis... **inducti**” (Károly Róbert, 1322. szeptember 23.), MNO-OL DL 90 342, HO III, 87. „**inductus** proprio suo voto et **zelo pietatis**” (1327. március 18.); MNO-OL DL 2702. CD VIII/3, 606. „quia predictus Comes Paulus, misericordie et **pietatis zelo ductus**, honus pene calumpnie in quod contra Michaellem, filium Kundakur” (1332. február 9.), MNO-OL DL 3469. CD VIII/4. 594. „hac consideracione **zelo pietatis inductus**” (1342. március 17.)

¹⁴⁴ RA 1503; SMIČIKLAS V, 401. „Condiciones itaque et libertates hospitem seu civium in predicto Castro habitantium et conveniencium, quas ipsi inter se fecerunt et nos approbavimus, tales habentur.” (IV. Béla, 1266. november 23.)

¹⁴⁵ THEINER, I, 6. „ad supplendum vestre mense defectum, vobis pia liberalitate et **provida deliberatione** concessit, sicut eas iuste ac pacifice possidetis, vobis et per vos Ecclesie Vestrae, auctoritate apostolica **confirmamus**, et praesentis scripti patrocinio **communimus**” (III. Honorius, 1217); THEINER I, 7. „capituli sui accedente **consensu**, vobis contulit intuitu pietatis, sicut vobis pie ac **provide** sunt collate, vobis et per vos eidem ecclesiae auctoritate apostolica **confirmamus**” (III. Honorius, 1217); SMIČIKLAS IV, 592. „ad eum sui capituli accedente consensu, **provida deliberatione** concesserit” (IV. Sándor, 1255).

¹⁴⁶ GROTHUSEN, Klaus-Detlev, *Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1967, 65.

¹⁴⁷ *Uo.* 100.

statutumokban egyetlen helyen szerepelnek.¹⁴⁸ Hasonló privilégiumokat kaptak a Gréc hegyre telepített királyi hospesek is IV. Bélától 1242-ben,¹⁴⁹ és 1266-ban.¹⁵⁰ Az átírásban szereplő formula (*nullius iudicio...*) ezen oklevelekkel megegyező módon fogalmaz.¹⁵¹

A csonka oklevélre a formulák halmozása, stilisztikai elemekben való bővelkedése jellemző.

Rímek: *fundata-donata, desolata-spoliata, inenarrabiliter-miserabiliter, combustis-fugatis-interfectis, condolentes-compacientes, desolacioni-dispersioni-periclitacioni*. Ezek között szinonímák, alliterációk, fokozás található.

Cursus planus: (*Ladislavo fundata, liberalitate donata, edificiiis combustis, honestati ecclesie, providere volentes, nostro consensu*), cursus tardus: (*insultu Tartarorum, modis compacientes, antiquo fruebantur*), cursus velox: (*fugatis et interfectis, maxime condolentes, approbantes et confirmantes*).

Az oklevél fogalmazásához több eltérő korból származó oklevelet használtak fel. A forráselemzésből világosan kiderül, hogy az oklevél formulák mind királyi átíró oklevelekkel rokon. A legfontosabb okleveles minta IV. Béla zágrábi hospeseknek adott privilégiuma.¹⁵² Mivel a királyi privilégiumokat nem a zágrábi íróműhelyben, hanem a királyi kancelláriában őrizték, ezért azokat csak a királyi városban használhatták fel. Némely formulák vagy fogalmak csak a 14. században (*zelo pietatis inducti*) vagy a 13. század végéről adatható (*vico Latinorum*), ami arra mutat, hogy az oklevél megfogalmazása eléggé késői. Az oklevél intitultiója is kétséges (*Secundus Stephanus episcopus Zagradiensis*), mely ebben a formában a püspök okleveleiben egyszer sem fordul elő. Az oklevél külső jegei alapján az elmondottakból az következik, hogy az Istvánnak tulajdonított 1244. évi csonka oklevél hamis. A hamisítás a 14. század elején történhetett.

Az 1245-ös oklevélben István a császári kanonokok végrendelkezési jogát szabályozza. Ha valaki a császári kanonokok közül végrendelet nélkül halna meg, az intézkedés joga a zágrábi káptalant illeti meg.

A dispositiót bevezető narratív mondat:

quod nos ad petitionem et voluntatem dilectorum in Christo fratrum nostrorum capituli Chasmensis et quod maius est, dictante iusticia imminente, sicut in aliis ecclesiis principalibus consuetum est et statutum...

Az oklevél arengát nem tartalmaz, narratiója arengszerű módon fogalmaz,

¹⁴⁸ *Monumenta historica episcopatus Zagradiensis saec. XII–XIII. Zagrabiae = Povjestni spomenici zagrebačke biskupije*, Ed. Tkalčić J., I–II, Zagrab, 1873–1874, II, 48. „Item, decime mellis et cere ac agnorum et edorum de Grech et eius suburbio, et de vico Latinorum.”

¹⁴⁹ SMIČIKLAS IV, 172–176.

¹⁵⁰ SMIČIKLAS V, 401–404.

¹⁵¹ RA 723; SMIČIKLAS IV, 173. (IV. Béla 1242. november 16.); RA 1504; SMIČIKLAS V, 402–403. „nullius iudicio, nisi iudicis civitatis astare teneantur” (1266. november 23.).

¹⁵² RA 723; SMIČIKLAS IV, 172–173. „**Conditiones** itaque et **libertates** hospitem in predicto monte habitantium et convenientium, quas ipsi inter se fecerunt et nos **approbavimus, tales habentur.**” (IV. Béla, 1242. november 16.).

amely két dologra vonatkozik. Egyrészt hangsúlyozza a császári káptalan kérésének és szándékának kinyilvánítását, másrészt megfogalmazza az igazságosság elvét, amely mindenki számára kötelező érvényű, különösen a püspök személyét illetően. A szöveg egésze jogi megfogalmazású: jogi terminusokat, fordulatokat tartalmaz (*iustitia, consuetum, statutum*). A narratiónak irodalmi vonatkozása is van. Szent Benedek regulájának 2. fejezetében találjuk a *dictante iustitia* kifejezést,¹⁵³ okleveles előfordulása adatolt.¹⁵⁴ A narratio kifejezései az 1247. januárban kiadott császári káptalani kiadványban előfordulnak, mint az *ad petitionem et voluntatem* (corroboratio), *statuerunt* (dispositio).¹⁵⁵ Az oklevél narratiója, jogi nyelvezete miatt kapcsolódik a megelőző jogi típusú oklevelekhez.

István püspök 1246. évben kiadott arengás oklevele egy alapító oklevél, működésének utolsó írásos dokumentuma.¹⁵⁶ Az oklevélért a felelősséget Péter kemléki főesperes (*datum per manus magistri Petri archidiaconi de Kemluk*) viseli. Az oklevél, éppen úgy, mint a korábbi a császári alapítólevél, sanctioval záródik.

Arengája:

Quoniam propter labilem hominum memoriam ratio, quasi cautele mater, ut ius unicuique illesum servaretur, prudenter adinvenit gesta ipsorum litterarum testimonio perhempnare.

‘A gyenge emberi emlékezet miatt, a *ratio*, mint a bizonyság anyja az emberek tetteit kikutatja, hogy a jog ezáltal mindenki számára védelmet tudjon szerezni, és azokat az írás bizonyosságával megerősíti.’

Az arenga magját egy római jogi szöveg alkotja. Az *Institutiones* kezdő sorában megfogalmazott jogelv szerint mindenkinek meg kell adni az őt megillető dolgot (Ulpianus).¹⁵⁷ Ugyanez a jogi formula később megjelenik a 12. századi pápai levelekben is.¹⁵⁸ Minden bizonnyal az arenga közvetlen forrásul nem maga

¹⁵³ *Regula Sancti Benedicti. Prelo subiecit David Söveges = S. monte Pannoniae MCMXLVIII, Szent Benedek Regulája*, Sajtó alá rendezte Söveges Dávid, Pannonhalma, Stephaneum Ny., 1948, 32–33. „Quod si ita, *iustitia dictante*, abbati visum fuerit, et de cuiuslibet ordine id faciet.” (= de ha az apát az igazságosságnak megfelelően azt tartaná jónak...)

¹⁵⁴ FEJÉRPATAKY László, *Kálmán királyi oklevelei, Értekezések a történelmi tudományok köréből*, XV, Bp., 1892. „Cum ... homines ecclesie ... ipsi ecclesie, dictante iusticia, coram rege reparassem” (1111) Idézi: LexLat III. 134. dicto, -are címszó alatt.

¹⁵⁵ SMIČIKLAS IV, 311.

¹⁵⁶ SMIČIKLAS IV, 308.

¹⁵⁷ CIC I. 1. „Iustitia est constans *et perpetua voluntas ius suum cuique tribuens*” (Institutiones); CIC I. 29. Digesta „Iuris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, **suus cuique tribuere.**”

¹⁵⁸ PENNINGTON, Kenneth, *Lex naturalis and lex naturale = Crossing Boundaries at Medieval universities*, Education and society in the Middle Ages and Renaissance, Ed. Spencer E. Young. Leiden, (36)2011, 227–253, 237. „The papal curia began to cite Roman law in papal decretals during the 1120s. The arengae of a letter from May 2, 1132 quotes either the text of the Institutes or the Digest: „Quemadmodum iuris praecepta servantibus expedit alterum non laedere, ita etiam convenit **suum ius unicuique tribuere.**”

a római jogi szöveg, hanem pápai oklevelek formulái szolgálhattak. A fent említett jogelv első magyarországi megjelenése okleveleinkben a 13. század első felében már kimutatható.¹⁵⁹ Első okleveles előfordulása András herceg uralkodásához köthető.¹⁶⁰

Az előbb említett jogi formulához kötődik az arenga sajátos kifejezése (*ratio quasi cautele mater*), amely egy ritka irodalmi alakzat, a megszemélyesítés nagyon szép példája. Okleveles előfordulása a korszakból is ismert, hasonlóan a püspöki kiadványhoz, oblivio memoria típusú arenga részeként.¹⁶¹

Az arenga változatát egy korábbi, IV. Béla királynak a sági monostor alapításáról szóló 1245. szeptember 9-én kelt megerősítő oklevelében is megtaláljuk.¹⁶²

Mint lehetséges forrásként említhető az 1240 áprilisában kiadott zágrábi hiteleshelyi kiadvány.¹⁶³

Arengája tartalmi és formai hasonlóságot mutat a püspöki arengával, a püspöki és a káptalani arenga felépítése hasonló. Az arenga oblivio memoria típusú. Amíg a püspöki okirat arengája jogi formulát, addig a káptalani kiadvány jogi megfogalmazását (*ordinantur vel statuuntur*).

Quoniam ea que aguntur a memoria hominum, sepissime delet oblivio, necessario provisum est, ut ea, que inter viros religiosos ordinantur vel statuuntur, posterorum memorie scripti patrocinio transmittantur.

Az oklevél szövegét egybevetve a püspöki kiadvánnyal, ugyancsak lexikai egyezéseket találunk. A fentebb idézett jogelv (*ius suum integre non reddatur*) az oklevél dispositiójában, a *cautela* kifejezés (*ad maiorem cautelam et roboris firmitatem*) pedig a corroboratio tartalmazza. Mivel a káptalani kiadvány nem közli a tanúk névsorát, így a lektort sem, az oklevélért felelős személyt nem tudjuk megnevezni. Amennyiben a káptalani kiadvány volt a felhasznált forrás, ez azt bizonyítja, hogy a két íróműhely (püspöki és káptalani) között szoros kapcsolat volt. További példának megemlíthető az 1246 szeptemberében kiadott császári bizonyosságlevél.¹⁶⁴ Ennek arengája megegyezik a császári alapítóoklevél obli-

¹⁵⁹ BÓNIS György, *Középkori jogunk elemei, Római jog, Kánonjog, Szokásjog*, Bp., 1972, 65. „Ulpianus híres suum cuique elve... a királyi oklevelekben 1235 óta tűnt fel.” Ezzel szemben: SOLYMOSI 2006, i. m. 188, 19. jegyzet.

¹⁶⁰ SMIČIKLAS II, 355. „iustitia enim est, que reddit unicuique, quod suum est” (András herceg, 1200) Idézi: SOLYMOSI 2006, i. m. 188, 19. jegyzet.

¹⁶¹ CD IV/1. 349–350. „Quoniam labilis est humana memoria, et rerum turbae non sufficit, ob hoc, **ratio, aequitatis mater adinvenit**, ut res gesta vivacitate litterarum perpetuam habeat permanenti potestatem.” (Mátyás királyi tárnokmester és pozsonyi ispán, 1244)

¹⁶² RA 818; *Codex Diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, I–II, szerk. Húščava Alexander, Horváth Vladimír, Marsina Richard, Bratislavae, 1971–1987, II, 134. „Quoniam quae gesta sunt in tempore, labuntur cum lapsu temporis; nisi ea scripti patrocinio commendentur, **ratio quasi cautela mater, ut unicuique ius illaesum conservetur, in perpetuam rei memoriam privilegiale testimonium prudenter adinvenit.**” (IV. Béla, 1245. szeptember 9.).

¹⁶³ SMIČIKLAS IV, 109–110.

¹⁶⁴ SMIČIKLAS IV, 303.

via memoria típusú szövegével. Az 1240. áprilisban kiadott káptalani kiadvány¹⁶⁵ invocatióját pedig az 1227-es hosszabb végrendeleti oklevélből¹⁶⁶ kölcsönözték.

Narratio:

Quod cum ecclesiam in honore sancte Marie in villa Ivanch construxissemus et in eandem dominas moniales convocassemus, e(e)dem donaciones salubriter factas inutiliter dissipantes, a nobis non habita licencia recesserunt. Tandem ducti Dei misericordia ad instanciam et evidentem petitionem illustrissimi Bele regis et regine alias sanctimoniales Christo famulantes in eandem ecclesiam adduximus, quibus pro salute nostra, ut commode possent se sustentare et pro domino rege et regina et filio suo carissimo Stephano rege et pro nobis Deum exorare...

A püspök Ivanicson (Zágráb vármegye, ma Ivanić-Kloštar) a korábban alapított egyházat 1234 és 1246 között újraalapította, melyet Szűz Mária tiszteletére szentelt fel. Az újraalapítás előtt a kolostor első lakói valószínűleg domonkos apácák lehettek.¹⁶⁷ Nem tudjuk, mikor hagyhatták el otthonukat, az valószínű, hogy nem az újraalapításkor költözhetek el, hanem jóval korábban. A kolostor új lakói nem érkezhettek azonnal a régiek távozása után. Az oklevélből kiderül, hogy a püspök 1246-ban a király és a királyné kérésére másokat telepített oda.

Az arena prózaritmusai: *cursus tardus (illesum servaretur, testimonio perhemphnare);*

narratio prózaritmusai: *cursus velox (inutiliter dissipantes, licentia recesserunt, possent se sustentare, nobis Deum exorare);*

rímek: *(construxissemus-convocassemus, salubriter-inutiliter).*

Az arengák, illetve a narratiók részletes elemzése után érdemes megvizsgálni Mátyás zágrábi prépost és hercegi kancellár (1220–1235) szerepét a püspöki oklevélkiadás terén. IV. Béla királyfi uralkodása alatt 24 arengás oklevelet adott ki.¹⁶⁸ Ezek harmada, pontosan nyolc arengás oklevél állítható párhuzamba a püspöki kiadványok arengáival. Az arengák összehasonlításából látható, hogy több azonos formula, szófordulat található mind a kétféle kiadványban. Külön érdekessége az okleveleknek, hogy a jogi és biblikus szófordulatok Béla királyfi okleveleiben vegyesen fordulnak elő. A püspöki kiadványokkal ellentétben a két stílusjegy élesen elkülöníthető egymástól. Az adott fogalmazó minden bizonnyal felhasználhatta a királyfi okleveleit, attól függően, hogy milyen képzettségű volt (jogi vagy biblikus). Az arengák szókincsére főleg egyházas kifejezések, szófordulatok, biblikus idézetek jellemzőek, például amikor a király az igazság (*Cum de benevolentia ac predestinacione*),¹⁶⁹ a szabadság (*Cum a primo rerum exor-*

¹⁶⁵ Uo. 105.

¹⁶⁶ VOP 76. „In nomine sancte Trinitatis et individue Unitatis”.

¹⁶⁷ ROMHÁNYI Beatrix, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*, Bp., Pytheas, 2000. 32.

¹⁶⁸ Függelékben közlöm IV. Béla királyfi által kiadott oklevél néhány arengáját. A listát *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I. Az árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván, I, Bp., 1923. alapján állítottam össze.

¹⁶⁹ SMIČIKLAS III, 252.

dio)¹⁷⁰ védelmezőjének mutatkozik. Az uralkodó különös módon tekint az egyházra, amelynek legfőbb öre és támasza (*Cum ecclesia que mater est omnium*).¹⁷¹ Az adománylevelek arengái a szegények megsegítéséről szólnak.¹⁷²

A hercegi és a püspöki kiadványok arengáinak bizonyos formai és tartalmi azonosságai miatt, Mátyás prépostnak közvetlen hatást tulajdonítunk.

I. és II. István zágrábi püspökök okleveleit, valamint a zágrábi és a császmái kiadványok arengáit és narratióit elemeztük filológiai szempontból, külön kitérve az oklevelek tartalmi részeire is. Az okleveleket elsőként Z. Tanodi vetette alá alapos elemzésnek. Az I. István nevéhez fűződő kiadványt Tanodi erős gyanúval illeti. A kutató érvelése azonban nem meggyőző. Saját elemzésem szerint az oklevél saját korának sajátos jegyeit viseli, fogalmazását tekintve erősen kötődik a zágrábi káptalan kiadványaihoz. Jogi szókinccse a korban egyedülállónak mondható, II. István püspök korának kiemelkedő alakja. A hivatalának első felében kiadott oklevelek arengái főként szentírási részeket, valamint patrisztikus idézeteket tartalmaznak. Az egyházatyák írásai közül Nagy Szent Gergely a legtöbbet idézett szerző. Különösen igaz ez a császmái alapítólevélre. A harmincas évek második felében, valamint a negyvenes években kiadott oklevelek arengáiban főként jogi elemek (kánonjogi, római jogi) szerepelnek (1237, 1246). Az 1245. évi oklevél, amelynek nincs arengája, szintén jogi megfogalmazású.

Ebben a korban egyedülálló módon kapcsolják az *oblivio memoria* részt tanítói, illetve jogi típusú arengákhoz (császmái alapítólevél és az ivanicsi zárda alapítólevele). A két alapító okirat *sanctió*val zárul a pápai oklevelek mintájára. Az István püspök okleveleiben szereplő arengák pápai és királyi okleveles hatást tükröznek.

A kancellár személye, műveltsége meghatározó az egyes arengák megfogalmazásában. Két kancellárt lehet a korszakból azonosítani. Az egyik András kancellár, aki II. István püspökségének első felében tevékenykedett. Tudását biblikus-patrisztikus műveltség jellemezte. A másik Péter mester, akiről az 1246-ban kiadott zágrábi kiadvány tesz említést, az oklevelek alapján jogi műveltség jellemezte. Az ő idejében kiadott oklevelek arengáiban, a narratív részekben kánonjogi és római jogi elemek együttesen szerepelnek. Arra vonatkozóan, hogy Andrást Péter mester váltotta-e, vagy volt-e más olyan személy, aki az íróműhelyt vezette volna, nincs tudomásunk.

A püspöki kiadványok 20-as, 30-as évek arengáinak elemzése során számtalan esetben láttunk példákat II. András okleveleiből. A királyi okleveles formulák eredetét egy formuláskönyv megléte magyarázhatja, melyet maga István püspök hozhatott magával a királyi kancelláriából. Mivel a püspök királyi kancellárként működött 1224–1225 között, logikus feltételezni, hogy kinevezése után ő maga vihette Zágrábba a formuláskönyvet. A püspöki kiadványok pápai okleveles ha-

¹⁷⁰ *Uo.* 247. Szentpétery az oklevelet tartalmára nézve gyanúsnak tartja.

¹⁷¹ *Uo.* 245.

¹⁷² *Uo.* 250; CD III/2. 117.

tását az a tény magyarázhatja, hogy a püspök 1227-ben Rómában járt, ahol oklevelet íratott át a pápával. Ezeket hasznosítva kerülhettek bele az oklevelekbe a nevezett formulák. Az arengák, illetve a narratiók fogalmazását több személy végezte. Közvetve segítette a munkát István püspök feltételezett formuláskönyve. Számításba került Rátót nembéli Mátyás zágrábi prépost szerepe is, akinek közvetlen hatását láthatjuk a püspöki kiadványok arengáiban. A fogalmazó minden bizonnyal felhasználhatta a királyfi okleveleit. Az oklevelek kiadásáért felelős személy, a notarius tisztázhatta az oklevelek arengáit, narratióit, aki talán azonos lehetett a fogalmazóval. Egy bizonyosnak látszik, hogy a püspök által vezetett káptalan rendkívüli teljesítményt nyújtott. Ezt igazolja az igen fejlett oklevélkiadás. Tekintve a püspök buzgóságát az egyház iránt (alapítások), a káptalan javára tett sok-sok adományát (anyagi, szellemi téren), rokonaihoz való hűségét (Sol ispán), István püspököt korának kiemelkedő főpapjai közé kell sorolni.

Szóba került még a püspöki és a káptalani íróműhely kölcsönhatása. Okleveles példák, valamint a császmái prépostválasztás bizonyítják, hogy igen szoros kapcsolat állt fenn a két íróműhely között. További példaként említendő a püspöki nótáriusok mestere, aki hol a császmái,¹⁷³ hol a zágrábi káptalan lektorával¹⁷⁴ azonos személy. Igaz, erre okleveles adatunk csak a 13. század utolsó negyedéből van. Feltételezhető azonban, hogy ugyanez a gyakorlat már a század elején is megvolt.

Az oklevelek tartalmi és filológiai elemzése több szempontból is tanulságos számunkra. Egyrészt látható a zágrábi íróműhely fejlettsége, a nótáriusok képzettsége, sok esetben maga a püspök személye, tulajdonsága is megmutatkozik. A módszeres elemzések során megállapítottuk, mely püspöki oklevelet kell egyértelműen hamisnak tartanunk. I. Istvánnak tulajdonított 1244. évi kiadványok esetében egyértelműnek látszik a hamisítás ténye.

Függelék

Mátyás prépost kancellársága alatt kiadott, valamint István püspök okleveleinek megegyező vagy hasonló kifejezései. Béla királyfi okleveleit a *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I. Az árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* (szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván) alapján válogattam.

¹⁷³ Smičiklas VII. 108. „per manus discreti viri Gogani prepositi ecclesie Chasmensis tunc magistri notariorum nostrorum” (1292).

¹⁷⁴ Smičiklas VII. 287. „per manus magistri Dominici lectoris ecclesie nostre Zagrabiensis tunc notariorum nostrorum magistri” (1297).

1. Cum universis Ecclesias per orbem terrarum iuste fundatas, regiae Maiestatis subsidio teneamur pariter et iuvamine protueri; quadam praerogatiua ac specialiori studii cura Ecclesias, quae in honorem Beatae Virginis dignoscuntur consecratae, quae **mater** omnium est, et Regina, vigilanter in **iure** suo proponimus confovere.

(RA 571. CD III/2. 357. 1224 körül)

2. Quoniam personam et res, regnum et regimen et **bona omnia que habemus ab illo recognoscimus, qui super reges regnat et dat omnibus** affluenter et non inproperat, exaltat et humiliat, ducit ad inferos et reducit. Merito **de bonis ab ipso collatis** eum propicium nobis facere procuramus...

(RA 572. Smičiklas III. 250. 1225)

3. **Deum pre oculis habentes**, ut ex hoc cuncti ad servicia regalia offer(ant) se promptiores

(RA. 575. Smičiklas III. 249. 1225)

4. Dignum est et omni rationi consentaneum, **ut** hi qui principibus suum pro tempore exhibent obsequium, sui laboris premio non fraudentur, precipue ut alii eorum **exemplo ad** indefesse fidelitatis constanciam animentur, quos sui laboris premia viderint assecutos

(RA 570. Smičiklas III. 239. 1224 dec 24)

5. Cum de benivolencia ac predestinacione supremi regis ad hoc simus preordinati, ut singulis in **iurisdiccione nostra constitutis** simus secundum apostolum in iusticia debitores, propensius et specialius hospites qui nostrum sibi senserint

1. Quoniam propter labilem hominum memoriam ratio quasi cautele **mater**, ut **ius** unicuique illesum servaretur, prudenter adinvenit gesta ipsorum litterarum testimonio perhempnare. (Smičiklas IV. 308. 1246)

2. nos immo episcopatus noster **per omnipotentis Dei gratiam habundaret in omnibus bonis de eiusdem bonis a Deo nobis collatis**

(Smičiklas III. 449. 1235)

3. semper **Deum** et finem nostrum **pre oculis** mentis **habendo**

(Smičiklas III. 370. 1232)

4. **ut** hac consideratione ceteri ducti **ad** virtutis appetitum glorieque consecucionem animum fervencius applicare conentur et **exemplo** virtutum assumpto eterna felicitate iustis socientur (Smičiklas III. 370. 1232)

5. Cum iam illa sine periculo anime nostre possidere ulterius non possemus, nichil deperire utilitatibus arbitantes ecclesiasticis, **iuxta canonicas sanctiones**, si que sunt aliena, redderentur, maxime cum omnia illa sine aliqua lesione iuris vel dignitatis

subsidium profuturum, **debita** volumus **iusticia** pretueri.
(RA 576. Smičiklas III. 252. 1225)

episcopalis restitui potuerunt, immo quia de **iure debuerunt**.
(Smičiklas IV. 43. 1237)

6. Cum honestas petitiones singulorum, ex aequitatis radice procedentes, provida discretione admittere teneamur, et Ecclesiarum paupertati et **virorum religiosorum** indigentis **providere**:
(RA 581. CD III/2. 118. 1227)

6. necessario **provisum est**, ut ea, que inter **viros religiosis** ordinantur vel statuuntur
(Smičiklas IV. 105. 1228)
zágrábi káptalan

7. **ad inmarcescibilem enim vite eterne transiturus gloriam**, defensionis Beate Virginis terram Hungarorum merito commendavit
(RA 595. ÁÚO XI. 237. 1231)

7. ad virtutis appetitum **glorieque** consecucionem animum fervencius applicare conentur et exemplo virtutum assumpto **eterna felicitate** iustis socientur
(Smičiklas III. 370. 1232)

8. Quoniam ea, que contra rationem fiunt, ratione previa debent revocari.
(RA 597. CD III/2. 255. 1231)

8. Quum restituere usurpata ac nolle concupiscere aliena iuris persuadet equitas et ordo approbat rationis.
(Smičiklas IV. 42. 1237)

Mátyás prépost István püspök, zágrábi káptalan

JUHÁSZ, CSABA

Arengae et narrationes de Zagreb de la première moitié du 13e siècle

L'étude fournit une analyse philologique des diplômes d'Étienne Ier et IIe, évêques de Zagreb, ainsi que des *arengae* et *narrationes* de quelques publications de Zagreb et de Császma. L'analyse des sources vise les activités de l'atelier des scribes de Zagreb et la personne du chancelier. Le notaire – le chef de l'atelier – joue un rôle dominant dans le domaine de l'émission des diplômes : souvent, les documents émis indiquent leur nom. Bien que l'émission de diplômes n'ait débuté à Zagreb qu'au début du 13e siècle, sa grande qualité en fait un phénomène remarquable.

Keywords: 13th century, arengas and narrations of Zagreb, Stephen I and II Zagrebian bishops, Zagrebian cathedral, episcopal publication, chapter from the 13th century.

**Secunda pars breviarum – A 13. századi esztergomi breviárium
kottás szanktorálójának rekonstrukciója felé**

Minden kódexkutató életében kivételes ajándék, amikor egy elveszett, de történeti forrásokból ismert, esetleg a szakma jeles képviselői által korábban leírt vagy feltételezett kézirat nyomára bukkan. A közelmúltban ilyesféle tapasztalatban volt részem Zágrábban, a katedrális és a káptalan középkori kézirateit, valamint korai nyomtatványait őrző érseki gyűjteményben (Metropolitanska knjižnica Zagrebačke nadbiskupije).¹ A székesegyház 15. századi, MR 21 jelzetű kottás himnáriumának² kiadásán dolgozva arra kértem a horvát kollégákat, hogy engedélyezzék a könyvtár kódextörödékeinek teljeskörű vizsgálatát.³ Minthogy a gyűjtemény jelentős mennyiségű 15–17. századi nyomtatványa jórészt középkori pergamentörödékebe van kötve, abban reménykedtem, hogy elveszett vagy teljes kötet formájában ma már nem létező kottás zágrábi himnáriumok leveleiből találok néhányat, és azokkal teljessé tehetem készülő bevezető tanulmányomat. Arra is volt némi esély, hogy közvetlenül a vizsgált MR 21-es himnáriumból származó, annak lakúnaít pótló kötésdarabokat azonosítsak. 2019. január 7–11. között 3564 kötetet vizsgáltam meg. A felbukkant anyag messze túlszárnyalta korábbi elképzeléseimet, noha egyik említett várakozásom sem teljesült be.

Az ős- és korai nyomtatványok tábláit vizsgálva összesen 126 kötetten azonosítottam egy érett esztergomi notációval ellátott breviárium egykori szanktorálójának összefüggő töredékeit. A szkriptor írásképe és a könyvkötések nagyobb részén látható kottairás alapján ráadásul e hajdani kódex pontosan azonosítható: a prágai premontrei kolostor könyvtárában, a Strahovská knihovna gyűjteményében DE I 7 jelzet alatt őrzött 13. századi *Breviarium notatum Strigoniense*⁴ (a továbbiakban BNS) mindaddig elveszettnek hitt második kötete. A közismert első kötet, amely az esztergomi zsolozsma időszakai részét, a temporálét tartalmazza,

¹ A gyűjtemény jelenleg a zágrábi Hrvatski državni arhiv letétjében van, tulajdonosa az érsekség.

² A himnárium faksimile kiadása az MTA BTK Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztályának műhelytanulmány-sorozatában (*Resonemus pariter*) lát napvilágot *Hymniale ecclesiae Zagradiensis* címmel.

³ Munkám során nélkülözhetetlen szakmai és emberi segítséget kaptam a Metropolitanska knjižnica két könyvtárosától, Mirna Abaffytól és Emilia Domazettól. Hálával tartozom nekik mindezt.

⁴ Praha/Prága, Královská kanonie premonstrátú na Strahově, DE I 7. A temporále kódex teljes terjedelemben elérhető: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-KKPS__DE_I_7_____05X6099-cs (Letöltve: 2019. 03.).

a magyar liturgia-, zene- és könyvtörténet egyik legbecesebb darabja. Szendrei Janka 1998-ban megjelent faksimile kiadásának bevezető tanulmányában sajnálattal jegyzi meg, hogy a szentek saját és közös anyagait, a templomszentelési és a halotti zsolozsma szövegeit és dallamait tartalmazó „rész, ill. kötet elveszett”.⁵ Valóban elveszett, de immáron megkerült.

A nem várt „lelet” már a feltárási munka első napján számos kérdést szült. Vajon mennyi töredék lehet a kötésekben a kódexből? Kirakható-e teljes egészében a hajdani szanktorále? Egyáltalán a teljes kötet Zágrábban van-e, és ha igen, miként kerülhetett oda? Milyen zene- és irodalomtörténeti következményekkel jár az elveszett kötet felbukkanása? A válaszadáshoz a teljes anyag beható elemzésére és a töredékek egykori sorrendjének rekonstrukciójára volt szükség, legelőbb azonban a könyv- és könyvtártörténeti háttér tisztázására.

A zágrábi „érseki kötés” sajátosságai

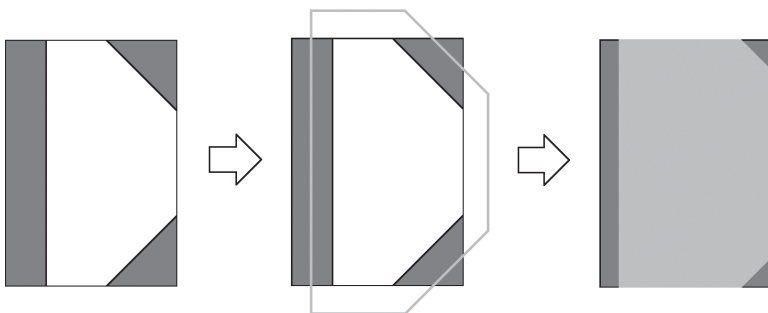
A Metropolitanska knjižnica ősnymtatványainak, antikváinak és 17. századi nyomtatványainak egységes kötése Vladimir Magić, a könyvtár egykori igazgatója szerint a 17. század végén Aleksandar Mikulić zágrábi püspök (1688–1694) megrendelésére készült. A munkát valószínűleg a rendelkezésre álló, használaton kívüli, elavult kódexek leveleinek felhasználásával végezték.⁶ Az így létrejött sajátos kötéscsoportra a horvát szakirodalom az „érseki kötés” megnevezéssel hivatkozik.⁷ E kötetek gerince és tábláinak sarka korabeli barna bőr borítást kapott, a középkori töredékeket kizárólag az elő- és háttáblákra ragasztották. Ez utóbbiak nagyon egyszerű „szabásmintát” követnek: a bekötendő könyvtábla méretét átfogó, téglalap alakú pergamentöredék sarkait az egyik oldalon alul és felül kb. 45°-os szögben levágták, és ezt a részt ragasztáskor a tábla bőrrrel megerősített sarkaira illesztették (1. ábra). Ennek megfelelően a könyvespolcra helyezett könyvön csak a 17. századi bőrral bevont gerinc látszik, a kötés középkori része nem. A gerincek felső részére keskeny papírcsíkok kerültek, ezeken kézírásos számokkal jelezték a kötetek hajdani sorrendjét. A számok a mai raktári rendben már nem érvényesek.

⁵ *Breviarium notatum Strigoniense (s. XIII.)*, ed. Janka Szendrei, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1998 (Musicalia Danubiana, 17), 38. A szanktorále kötetéről ld. még SZENDREI Janka, *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*, Bp., Balassi Kiadó, 2005, 249, 252.

⁶ MAGIĆ, Vladimir, PELC, Milan, ABAFFY, Mirna, *Cimelia Metropolitana, The History and Treasures of the Zagreb Archdiocese Library*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, Prvostolni kaptol zagrebački, 2016, 40–41.

⁷ *Uo.*, ill. Vladimir MAGIĆ, *Katalog knjiga XVI. st. u Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu*, Zagreb, Hrvatski državni arhiv, 2005; ŠIME JURIĆ, *Katalozi inkunabula crkvenih ustanova u Hrvatskoj, I. Zbirka inkunabula Metropolitanske knjižnice u Zagrebu*, Croatica Christiana Periodica, 1984, 154–215. A katalógusok szerzői „Metropolitanski uvez”, ill. „Uvez: metropolitanski” bejegyzéssel utalnak az egyes tételeknél az érseki kötésre.

1. ábra: Az „erseki kötés” elkészítésének lépései:

- 1.) a kötés összeállítása, a gerinc és a tábla sarkainak bőrrel való bevonása,
- 2.) a középkori pergamentöredék szabása, ragasztása,
- 3.) a „fülek” hátrahajtása és ragasztása, a könyv előkészítése.

A BNS szanktoráléjának maradványai mellett a kötéseken azonosítottam egy 13. századi kuriális pontifikále és egy talán 14. századi kalocsai vagy zágrábi breviárium nagy mennyiségű, összefüggő töredékét, valamint további breviáriumok és misszálék rokonítható maradványait. Ezek mellett kisebb számban egyéb breviárium- és misszálé-töredékek, ősnymtatványok és néhány pálos kottás kézirat is felbukkant. A liturgikus anyagon túl jórészt kommentárok, jogi szövegek és a teológiai művek ismétlődnek az egyes köteteken, az utóbbiak között figyelmet érdemelnek Zacharias Chrysopolitanus 12. századi írásképű evangéliumharmóniájának (*De concordia evangelistarum sive unum ex quatuor*) töredékei.⁸ Az anyag rendszeres feltárása és a felhasznált kéziratok szisztematikus meghatározása a jövő feladata, a következőkben a BNS szanktorále kötetének emlékeivel, és az ahhoz köthető néhány további töredéssel foglalkozom.

A BNS töredékeinek általános leírása és kódexbeli sorrendjük meghatározása

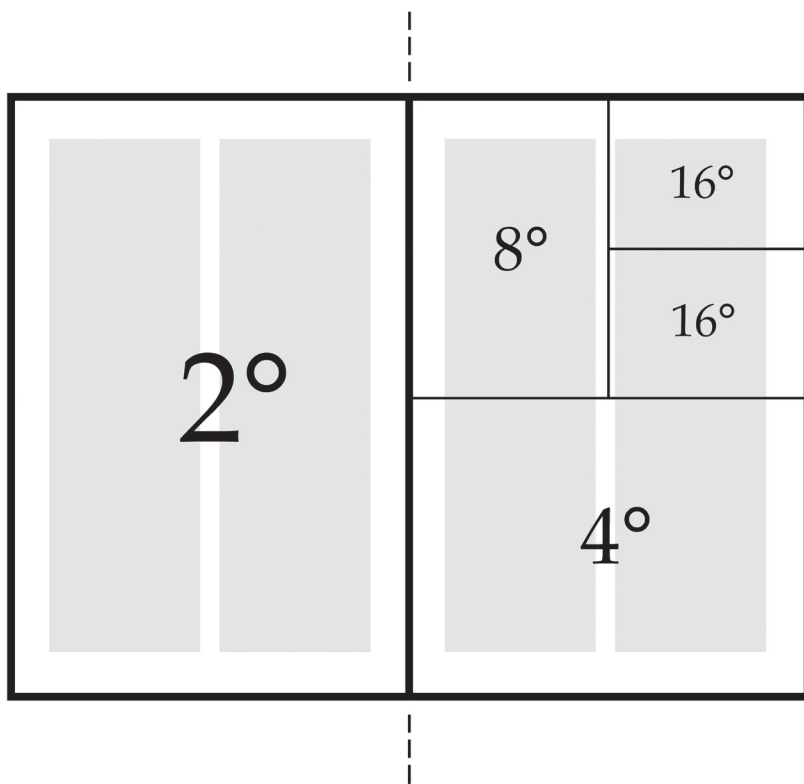
A BNS nagyméretű föliói⁹ miatt ideális kötészeti alapanyagoknak bizonyult. A legnagyobb könyvek tábláira is elegendő volt a kéziratból egy-egy fölió, tehát az egykori ívfüzeteket alkotó biföliók másodrét (2°) töredéke. A közepes méretű könyvekhez a BNS negyedrét (4°), illetve nyolcadrét (8°) töredékeit használták,

⁸ M 24423, M 12542, M 2106, M 2118, M 2119, M 2120, M 6458, M 6472, M 22478.1–2 stb.

⁹ Az eredeti fölióméret nehezen meghatározható. A temporálét a 19. századi újrakötéskor körülvágták (jelenlegi mérete 43,5 × 30 cm), a zágrábi töredékekből pedig nehezen állítható össze egy teljes fölió. Az írástükör mérete: 36–37 × 22–23 cm. A lentebb bemutatott budapesti fragmentumok alapján a fölió széle kívül 6–6,4 cm, belül (a hajtásélhez közelebb) pedig 3–3,5 cm távolságra esett a tűkörtől. Eszerint a fölió szélessége 32 cm körül lehetett, míg magassága arányos elrendezést (lábnál szélesebb margót) feltételezve elérhette a 47–48 cm-t is.

és fennmaradt egy egészen kis kötet is, amelyet tizenhatodrészt (16°) töredékével borítottak (2. ábra).¹⁰

A fragmentumok döntő részén egyetlen szkriptor, a temporále kötetet író mester dolgozott. A 126 szóban forgó hordozókönyv között mindössze három olyan található, amelynek egyik tábláján a BNS szkriptorától, a másikon pedig valaki mástól származó kézírás figyelhető meg.¹¹ E 2° méretű „idegen” töredékek

2. ábra: A BNS egykori bifóliójából levágott töredékek relatív méretei

¹⁰ A Metropolitanska knjižnica korai nyomtatványait méretük szerint négy csoportba sorolták, és az egyes csoportokat ugyanezen jelzésekkel (2° , 4° , 8° , 16°) különböztetik meg. A katalógusokban is jelzik e raktározási méretet. Egy BNS-töredéket hordozó könyv raktározási mérete és a kötésen lévő töredék relatív (az egykori bifólióhoz viszonyított) mérete gyakran egybeesik, de nem minden esetben. Az egykori kódex két hasábját tartalmazó töredéket például mindig 4° méretüként kell megnevezni, hiszen a bekötés – kisebb-nagyobb veszteséggel – a fólió feléval történt. Ettől még előfordulhat, hogy a hordozókönyv annak kisebb volta miatt a raktár egyik 8° jelű polcán kapott helyet.

¹¹ A szóban forgó töredékek az M 9439 háttábláján, az M 7942 előtábláján és az MR 1021 háttábláján találhatók.

mindegyike matutínium-lekciókat tartalmaz, kétkolumnás szerkesztésűek, és valószínűleg a BNS-szanktorále későbbi toldalékát alkothatták.

Szendrei Jankának a temporále notátorairól tett megállapításai változtatás nélkül érvényesek a szanktorále töredékeire.¹² Utóbbiak hangjelzéseinek nagyobb részét is az első kötet főnotátora készítette. Kierlelt, egyetlen gördülékeny mozdulattal írt jellegzetes neumái a 13. századi központi esztergomi szkriptórium gyakorlatát tükrözik. A hangjelzést tartalmazó zágrábi töredékek másik részén ugyanakkor a temporále másodnotátorának keze azonosítható. Ez a notáció az első kötetben a Szentháromság vasárnapjához és Úrnapjához tartozó fóliókon bukkan fel.¹³ A másodnotátor írása – bár szerkezetileg jórészt az esztergomi notációt követi – sokkal kevésbé könnyed, neumái tagoltak, kisebb elemekből építkezők, nem egy lendülettel készültek. Az ilyesféle tagoló típusú írásmódra először a 14. század első feléből találunk példákat a magyar notációs emlékek között.¹⁴ Mindazonáltal a betű- és a kottairás azonosságai kétséget kizáróan igazolják a temporále és a szanktorále összetartozását: ugyanazon mesterek munkájával készültek el, a főíráások bizonyosan az esztergomi szkriptóriumban. – A másodnotátor jellegzetes neumái nagy meglepetést okozva feltűnnek két 2° töredéken, amelyek máskülönben sem szkriptoruk, sem főnotátoruk alapján nem hozhatók összefüggésbe az esztergomi íróműhellyel. E két kötéstöredék további négygel önálló csoportot alkot, és Úrnapja archaikus zsolozsmájának, a *Sapientia aedificavit* históriának részleteit tartalmazzák.¹⁵ A másodnotátor utólagos bejegyzései miatt vélhetően e pár levél is a BNS szanktoráléhoz tartozott egykor, utólag akár a kötés részévé is teheték.

A zágrábi BNS-töredékek hajdani sorrendjét a tanulmány végén található *Összefoglaló táblázat* tartalmazza. Terjedelmi okok miatt egy-egy ünnep emlékei összevontan, egy sorban, de a kódex rendjének megfelelően szerepelnek. Az első három oszlopban jelzem a töredékek sorszámát (vagy sorszámaikat), az ünnep kalendáriumi dátumát és megnevezését.¹⁶ Az egyes fragmentumokra a hordozókönyvek jelzetével hivatkozom, az előtábláéra „a”, a háttábláéra pedig „b” kiegészítéssel utalok. Az utolsó oszlopban megadom az ünnep notátorát. A kódex toldalékkaként feltételezett három fólió a táblázat végén az első függelékben (*Appendix I*), míg az úrnapj töredékek a másodikban (*Appendix II*) szerepelnek.

A BNS szanktoráléjának rekonstrukciója többlépcsős munkafolyamat volt. Előbb a könyvtárban végzett azonosítás sorrendjében a fragmentumok liturgikus hovatarozását, ünnepeik mibenlétét igyekeztem meghatározni, majd az esz-

¹² SZENDREI 1998a, i. m. 10–13; SZENDREI 2005, i. m. 278–281.

¹³ BNS I, fol. 208r–222v.

¹⁴ Lásd SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1981, F 347, F 359, F 540.

¹⁵ A BNS másodnotátorának bejegyzései az MR 1081 háttábláján és az M 10610 előtábláján láthatók. Az említett két kötet négy töredékéhez járul még az MR 1127 tábláin lévő további kettő.

¹⁶ A megnevezésnél a CAO-ECE kötetekben alkalmazott rövidítéseket használom. Lásd KOVÁCS Andrea, *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae: V/B Esztergom/Strigonium (Sanctorale)*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2006.

tergomi hagyomány kalendáriumához igazodva dátumokat rendeltem hozzájuk. A táblázatba foglalt töredék-leírások e dátum szerinti rendezésével kialakult a hajdani kódex „laza rendje”. A nagyobb összefüggő csoportok így jórészt már a helyükre kerültek, az egyes ünnepeken belüli sorrend maradt inkább kérdés, illetve akadt 15–20 olyan szöveges töredék, amelynek besorolása bizonytalan volt. Már ezen első rendezés nyomán kiderült, hogy a fő- és a másodnotátor hangjelzései a kalendárium mentén élesen elkülönülnek. A szanktorále kezdetétől, Szilveszter pápa ünnepétől (december 31.) Cecília vértanú (november 22.) matutínumának második nokturnusáig a főnotátor dolgozott, majd munkáját a másodnotátor vette át. Az utóbbi hangjelzését találjuk Cecília második nokturnusának végétől Tamás apostol ünnepéig (december 21.), a *commune sanctorum* teljes anyagában és a tempomszentelési zsoltoszmában.

A rekonstrukció második lépéseként minden egyes töredék tartalmát – a hozzávetőleges liturgikus rendben előre haladva – összevettem az 1484-ben Nürnbergben nyomtatott *Breviarium Strigoniense* (a továbbiakban BrStr 1484) szanktoraléjával.¹⁷ A *breviarium chori* méretű tekintélyes nyomtatvány antifónáinak és rezponzóriumainak szövege, valamint könyörgései és kapitulumai döntő többségben megegyeznek a BNS töredékein olvashatókkal. A legfőbb különbséget a matutínum-lekciók mutatják, ezek a nyomtatványba jobbra a kézírathoz képest rövidített formában kerültek be. A legendák, szermók, homíliák terjedelmének fokozatos rövidülése jól ismert jelenség a középkorból, tehát a BNS és a BrStr 1484 közti efféle eltérés természetesnek tekinthető. A jelentős párhuzamok ugyanakkor arra utalnak, hogy a két könyv az esztergomi zsoltoszma egyazon hagyományának különböző korú írásos képviselői.

A kottát tartalmazó töredékek, illetve az olyan szöveges emlékek, amelyek fennmaradt a lekciók sorszáma, illetve amelyek részleteit a számozás hiánya ellenére sikerült azonosítani a BrStr 1484 anyagában, biztonsággal és könnyen sorba rendezhetők voltak. A nagyobb kihívást azon töredékek helyzetének meghatározása jelentette, amelyekhez nem adott támpontot a kontrollforrás. Komoly fejtörést okozott például Szent István király ünnepéhez (augusztus 20.) és októvárához, azaz nyolcadához (augusztus 27.) tartozó lekciónöredékek elkülönítése és sorba rendezése. A fragmentumok alapján úgy tűnt, hogy szinte a teljes Hartvik-legenda szerepelt egykor a BNS lapjain, míg a BrStr 1484 ehhez képest egy jelentősen lerövidített szöveget közöl,¹⁸ ezért kevésbé segít. Elsőként a BNS-oktáva végétől visszafelé haladva kijelöltem a biztos helyzetű köztes szövegrésze-

¹⁷ *Breviarium Strigoniense, Norimbergae* [Nürnberg], Georg Stuchs, 1484, Bp., MTA Könyvtár, Kézirattár, Ráth F. 1042 (RMK III 9).

¹⁸ BrStr 1484, fol. 317v–318r. (A lapszámok az előző lábjegyzetben megadott kötetre vonatkoznak.)

ket.¹⁹ A legenda tartalmi egységei²⁰ alapján egybetartozó töredékek szövegszakaszait azonos lekciókhoz soroltam, és így kialakult egy arányos, vélelmezhető beosztás. Eszerint a BNS a Hartvik-féle legenda közepéről²¹ indította az oktáva első lekciónját. A rekonstrukció helyességét indirekt módon megerősítik a későbbi források is: a szóban forgó archaikus első lekción ugyanis teljes terjedelmében magába foglalja a BrStr 1484 nyolcadhoz rendelt hat olvasmánya mindegyikét. Az idők során bekövetkező újabb és újabb rövidítések viszonyítási pontja tehát a BNS töredékeiből kikövetkeztethető első lekción maradt, erre „zsugorodott rá” fokról-fokra az oktáva olvasmányanyaga. Az 1558-ban utolsóként megjelent *Breviarium Strigoniense* is lényegében az 1484-es beosztást ismétli meg.²²

Az ünnep napjához tartozó olvasmányok egykori beosztását is a nyolcadnál ismertetett módon állítottam helyre. Ezután egy meglepő felismerés következett: az ünnep és az oktáva töredékeinek hordozókönyvei külön csoportot alkotnak, mi több, a kérdéses zsolozsmákhoz tartozó töredékek szabályos rendben helyezkednek el a kalendárium mentén (1. táblázat).

Az egyes hordozókönyvek elő- és háttáblájának töredékeiből, a megegyező jelzet alapján párokat képeztem, és eredményképpen egy jellegzetes, egymásba fonódó rajzolatot kaptam. A jelenség korántsem véletlen. Ha a káptalani könyvtár állományának 17. századi bekötése egy hosszú, de egybefüggő, szisztematikus munkafolyamat keretében történt, márpedig minden valószínűség szerint így történhetett, akkor a tapasztalt jelenség lényegében szükségszerű. Képzeljük el, miként dolgozott az egykori könyvkötő! Levágott egy ívfüzetet a BNS már felbontott kötéséből, kihajtotta, és elkezdett dolgozni a kéznél lévő legbelső bifólióval. A kötés elkészültével a könyv két táblájára folytatólagos vagy nagyon közeli liturgikus anyag került. Ha a könyv nagysága miatt 2° méretű kötőanyagot kellett felhasználnia, akkor egyetlen ilyen „folytatólagos” könyvtábla-pár van (Nr. 144–145), ha 4° méretűt, akkor kettő (Nr. 152–154, 153–155). Miután a könyvkötő a veszteségként leeső töredékeket eldobta, munkáját ismét a maradék ívfüzet belső bifóliójával folytatta. Annak liturgikus tartalma azonban már

¹⁹ A 3. lekción kezdete (MR 1184_a) és a 6. lekción vége (M 11776_a) az oktáva olvasmányainak biztos szakaszhatárai. Az MR 1106_b vége nagyon szorosan az MR 1184_a 2. lekciónjához csatlakozik. Hasonlóan az MR 1106_b elejéhez tartozik az MR 1184_b. Az MR 1106_a és az MR 1085_a egymás után következnek a tartalom alapján, az előbbi egy verzó alja, az utóbbi egy rektó felső része. A két töredék vélhetően az oktáva 4. és 5. lekciónjának részletét őrizte meg. Az MR 1106_a második hasábján talán már az utóbbihoz tartozik, tehát a főlíó elveszett felső 4° töredékére esett a szöveghatár.

²⁰ A lekciónhatárok meghatározása során használt legenda-kiadások: *Szent István első magyar király életirata Hartvik regensburgi püspök szerint*, ford. Érdy János, Bp., Szent István Társulat, 1854; *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* [a továbbiakban SRH], II, ed. Emericus Szentpétery, Bp., Academia Litter. Hungarica, 1938, 401–440.

²¹ SRH II, 422–424 (15–16).

²² Oláh Miklós zsolozsmáskönyvében a 6. olvasmány további, jelentéktelen rövidítést szenvedett, vö. *Breviarium secundum usum almae et metropolitanae ecclesiae Strigoniensis etc.* [a továbbiakban BrStr 1558], Viennae, Raphael Hofhalter, 1558, fol. 624v–625v. A breviárium magyarországi példányaikat lásd: RMK III 447.

1. táblázat: A hordozókönyvek rendje
Szent István király ünnepénél és nyolcadánál

Nr.	Jelzet	Méret	Dátum	Ünnep
142	M 7876_b	2°	0815	Ass. BMV in Oct.
143	M 6453.4_a	2°	0820	Stephanus r.
144	M 10629_a	2°	0820	Stephanus r.
145	M 10629_b	2°	0820	Stephanus r.
146	M 6453.4_b	2°	0820	Stephanus r.
147	M 7876_a	2°	0820	Stephanus r.
148	MR 1108_b	4°	0824	Bartholomaeus ap.
149	M 24846.1_b	2°	0824	Bartholomaeus ap.
150	MR 1085_b	4°	0824	Bartholomaeus ap.
151	M 11776_b	4°	0824	Bartholomaeus ap.
152	MR 1184_b	4°	0827	Oct. Stephani r.
153	MR 1106_b	4°	0827	Oct. Stephani r.
154	MR 1184_a	4°	0827	Oct. Stephani r.
155	MR 1106_a	4°	0827	Oct. Stephani r.
156	MR 1085_a	4°	0827	Oct. Stephani r.
157	M 11776_a	4°	0827	Oct. Stephani r.
158	M 24846.1_a	2°	0828	Augustinus cf.
159	MR 1108_a	4°	0828	Augustinus cf.

nem volt folytatólagos, hanem szimmetrikusan vette körül az előbbi bifólióét. És így tovább. Nyilvánvalóan az ívfűzet utolsó bifóliójába kötött könyv tábláin lévő liturgikus anyagok esnek a kalendáriumban egymástól a legmesszebb. A Szent István király ünnepnél és nyolcadánál megjelenő rajzolat tehát nagy jelentőségű, hiszen felidézi a kézirat egykori szerkezetét, és egyszerre igazolja a töredékek tartalmi alapon feltételezett sorrendjének helyességét.

A biztató eredmények után a módszert kiterjesztettem az összes töredékre. Rendre összekötöttem a közös hordozóhoz tartozó fragmentumok táblázatbeli sorait, és így feltárult az ívfűzetek hajdani teljes rendje: a BNS szanktoráléja eszerint 24 ívfűzetből állt (2. táblázat). Az első ívfűzet felhasználásakor a könyvkötő még nem volt kellően szisztematikus, a 4° méretű töredékekből több független, folytatólagos tartalmú kötés is született, a másodiktól kezdve azonban a töredékek egymásba csatlakozó, ívfűzetszerű rendben következnek. Minthogy az 5., 8., 16., 19. és 24. ívfűzet biztosan kvinió volt, az egész kézirat főképp ilyen terjedelmű ívfűzetekből állhatott, tehát eredetileg összesen legfeljebb $10 \times 24 = 240$ fóliót tett ki.²³

²³ Összehasonlításképpen: a temporále kötet jelenlegi terjedelme 328 fólió, de eredetileg 340 fólió

2. táblázat: Az ívfüzetekhez tartozó töredékek az Összefoglaló táblázat sorszámai alapján

Ívfüzet	Nr.	Ívfüzet	Nr.	Ívfüzet	Nr.	Ívfüzet	Nr.
1.	1–14	7.	74–89	13.	148–159	19.	202–219
2.	15–28	8.	90–107	14.	160–168	20.	220–227
3.	29–36	9.	108–123	15.	169–174	21.	228–233
4.	37–44	10.	124–139	16.	175–184	22.	234–239
5.	45–61	11.	140–141	17.	185–197	23.	240–247
6.	62–73	12.	142–147	18.	198–201	24.	248–257

A töredékek tartalmi rekonstrukciója alapján felrajzolt ívfüzet-szerkezet segített tisztázni néhány további kérdést. Egyrészt világossá vált, hogy a 17. században a teljes szanktorále kódex Zágrábban volt, mindenestül ott használták fel a könyvtári kötésekhöz. Másrészt bár a bizonytalanul besorolt fragmentumok többsége megtalálta helyét az ismertetett rendben a BrStr 1484 szövegeivel való aprólékos összevetés során, sőt néhány hibás azonosításra is fény derült, mégis maradt 4–5 olyan töredék, amelyet több ünnephez is rendelhettem azonos valószínűséggel. Azok egyelőre ideiglenes helyen szerepeltek a táblázatban. Az összetartozó sorok berajzolásával az ívfüzetben belül minden esetben pár nélkül maradtak a kérdéses töredékek, minden bizonnyal a rossz besorolás miatt. A jelzet szerinti párjukat megkeresve próbáltam ezután azok szimmetrikus környezetében helyet találni számukra. Minden esetben sikerrel jártam. Lássunk egy példát! Az M 7652_b töredéken olvasható szöveg Euszébiosz Egyháztörténete II. könyvének 13–14. fejezeteiből őrzött meg részleteket. Arról értesülhetünk belőle, hogy Péter apostol római igehirdetése nyomán miként született meg az evangélium írott műfaja, nevezetesen a Márk-evangélium. Minthogy az evangélista érdemeivel és egyiptomi missziójának részleteivel foglalkozik a szöveg – részben már elveszett – folytatása, Szent Márk ünnepéhez (április 25.) soroltam a töredéket. Mivel a BrStr 1484 anyagában nem találtam hozzá párhuzamot, egyéb támpontom tartalmi alapon nem volt. Az összetartozó sorok berajzolásával a töredék páratlanul maradt a 6. ívfüzetben. Jelzet szerinti párja (M 7652_a) a 9. ívfüzetben áll, és Szent Pál apostol kommemorációjának (június 30.) anyagát tartalmazza. Ez utóbbinak az ívfüzetben átellenes pontja Szent Péter és Pál apostolok oktávájára (július 6.) esett, amely Euszébiosz idézett szövegével ugyancsak összhangba hozható. Az M 7652_b nyilván ez utóbbi ünnephez tartozott egykor. Eszerint

---

körül lehetett, illetve ha a kalendáriummal is számolunk, akkor ehhez további 12–16 fölió járul. Lásd SZENDREI 1998a, i. m. 9. Mivel a temporále ívfüzet-rendje némileg szabálytalan, a szanktoráléről sem feltételezhetjük, hogy azonos terjedelmű egységekből állt. A temporále ívfüzetek: [2IV?] + (IV-1)¹⁻⁷ + 3V⁸⁻³⁷ + IV³⁸⁻⁴⁵ + III⁴⁶⁻⁵¹ + V⁵²⁻⁶¹ + IV⁶²⁻⁶⁹ + 14V⁷⁰⁻²⁰⁸ + IV²⁰⁹⁻²¹⁶ + III²¹⁷⁻²²² + 6V²²³⁻²⁸² + (V-1)²⁸³⁻²⁹¹ + IV²⁹²⁻²⁹⁹ + (V-1)³⁰⁰⁻³⁰⁸ + 2V³⁰⁹⁻³²⁸.

a töredéken olvasható történetben nem Márk evangélista írásművére, hanem Péter apostol igehirdetésére esett a hangsúly az esztergomi liturgusok szemében.

A helyes töredék-sorrend keresése során alkalmazott új ellenőrző módszer hatékonysága nyilvánvalóan nagyban függ a könyvkötő munkavégzésének módjától. Szerencsénkre az egykori zágrábi mester nagyon következetesen használta fel kódexünk lapjait, és ezzel hozzájárult a bő háromszáz évvel későbbi rekonstrukció sikeréhez. Néhány kivétel van csupán, ahol – nyilván valamiféle anyagtakarékossági szempontból – felborult a munkarend. A fentebb említett, más szkriptortól származó toldalékok (*Appendix I*) egy-egy fólióját tartalmazó hordozók másik töredéke például szükségképpen páratlan az ívfüzetben belül.²⁴ Ezek mellett az M 6053 jelzetű hordozó mindkét fragmentuma biztonsággal beazonosítható, és egymástól mégis nagyon távol helyezkednek el a kalendáriumban.²⁵ E csekély következtelenséget azonban készséggel megbocsáthatjuk a könyvkötőnek. Nem szabad elfelejteni ugyanis, hogy számára a kutatás jelenlegi szempontjai nem voltak adottak.

A módszer nem abszolút, inkább iteratív módon használható a rekonstrukcióhoz, tehát a tartalmi és az ívfüzet-szerkezet alapján levont következtetéseket újra és újra össze kell vetni a végső állapot kialakításáig. Körültekintő alkalmazásával ugyanakkor igazolhatók a tartalmi alapú feltételezések, kiszűrhetők a hibák és bizonytalanságok, azaz minden korábbinál pontosabb rekonstrukcióhoz lehet jutni. Az eljárás a Metropolitanska knjižnica korai nyomtatványainak kötésében megőrzött további egybetartozó kódextöredékek (digitális) összefűzésénél is bizonyosan jól alkalmazható.

Budapesti töredékek

Szendrei Janka a BNS-temporále faksimile kiadásában megjegyzi, hogy a budapesti Egyetemi Könyvtár anyagában található négy, könyvkötésről lefejtett kódextöredék, amely nagy valószínűséggel az elveszett szanktoráléhoz tartozott.²⁶ Feltételezése teljes egészében beigazolódott, hiszen mind a négy fragmentum pontosan hozzáilleszthető a zágrábi töredékek egy-egy darabjához. A kalendáriumnak megfelelő sorrendben Szent Ágnes vértanú (január 21.), Szent Pál apostol megtérése (január 25.), Szent Cecília vértanú (november 22.) és Alexandriai Szent Katalin vértanú (november 25.) ünnepeinél található az összetett töredékek.²⁷

²⁴ Lásd a 14. ívfüzetben: MR 1021_a, M 7942_b, M 9439_a.

²⁵ Az előtáblán Szent Adalbert püspök ereklyéinek átvitelére (november 6.), a háttáblán pedig Szent Benedek apát ünnepére (március 21.) szóló anyag látható.

²⁶ SZENDREI 1998a, i. m. 12–13 [20–21].

²⁷ Ágnes: U. Fr. I. m. 265, fol. 1v (Bp.) és M 9499_b (Zag.); Pálforduló: U. Fr. I. m. 265, fol. 2v (Bp.) és M 9499_a (Zag.); Cecília: U. Fr. I. m. 266, fol. 1r (Bp.) és M 24816_b (Zag.); Katalin: U. Fr. I. m. 266, fol. 2r (Bp.) és M 24816_a.

Mezey László szerint az Egyetemi Könyvtár töredékei Nagyszombatban kerültek a két hordozókönyv kötetstáblájára.²⁸ Az említett tökéletes összeilleszthetőség és a fragmentumoknak a zágrábi BNS-töredékeivel megegyező szabása miatt azonban biztosra vehetjük, hogy Zágrábban használták fel őket a Mikulic püspök idején véghez vitt „nagy bekötéskor”. A hordozók nagyszombati használatával mindazonáltal – amint azt Mezey a kézírásos bejegyzések vizsgálatával bizonyította – továbbra is számolni kell. De miként kerülhetett e két könyv Zágrábból Nagyszombatba? Kézenfekvő feltételezés, hogy a vándorlás oka valószínűleg a nagyszombati egyetem vonzása volt. Mivel az Ágnes- és Pál-töredék hordozókönyvének egy azonos kiadású példánya ma is megtalálható a Metropolitanska knjižnicában,²⁹ a Cecília- és Katalin-töredéké pedig Aquinói Szent Tamás Summája volt, amelyből számos egyéb kiadás érhető el,³⁰ hihető magyarázatnak tűnik, hogy a könyvtár másodpéldányai keltek lábra. A katedrális iskolájából a nagyszombati egyetemre pályázó és a káptalan támogatását élvező tehetséges studens, vagy akár egy kanonok is kikölcsönözhetette őket tanulmányai idejére. A kölcsönkönyvek ismeretlen okból letétté váltak, Nagyszombatban maradvá az egyetem könyvtárába kerültek, majd az intézmény költözésekor 1777-ben előbb Budára, majd 1784-ban Pestre vándoroltak. A feltételezésnek általános érvényt nem adhatunk, mivel Chrysopolitanus fentebb említett értékes kéziratának ugyancsak feltűnik néhány föliója az Egyetemi Könyvtár történeti kötésein,³¹ azok hordozói azonban – legalábbis jelenleg – nem találhatók meg a zágrábi bibliotékában. Mindazonáltal a budapesti BNS-töredékek hordozókönyveinek zágrábi provenienciája cáfolhatatlan. A budapesti Cecília-töredék különlegessége, hogy zágrábi párjával összeillesztve egy olyan föliót ad ki, amely a fő- és másodnotátor munkájának határára esett: a felső 4° töredékrészen az előbbi notátor (vagy ahhoz nagyon hasonló kortárs) hangjelzése szerepel, az alsó 4° részen viszont már a tagoló technikával kottázó későbbi.

A BNS szanktoráléjának zene- és irodalomtörténeti jelentősége

Az alábbiakban röviden összefoglalom a zágrábi töredékeiből újra összeálló BNS-szanktorále legfontosabb zene- és irodalomtörténeti újdonságait. Elsősor-

²⁸ *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*, rec. Ladislaus Mezey, Bp., Akadémiai, 1983, 47–49, 218.

²⁹ INSTITORIS, Henricus, SPRINGER, Iacobus, *Malleus maleficarum opus egregium*, Norimbergae [Nürnberg], 1519. Az ismert példányok: Bp., Egyetemi Könyvtár, Ant. 1036 (olim Vet. 19/28), vö. MEZEY 1983, i. m. 217 (U. Fr. I. m. 265); Zagreb/Zágráb, Metropolitanska knjižnica, M 10745, vö. MAGIĆ 2005, i. m. 441 (nr. 0838).

³⁰ THOMAS DE AQUINO, *Summa sacrae Theologiae: Prima pars*, Venetiis, 1516, Bp., Egyetemi Könyvtár, Ant. 1799 (olim Vet. 16/45), vö. MEZEY 1983, i. m. 217 (U. Fr. I. m. 266). A műnek a zágrábi érseki gyűjteményben ma fellelhető más kiadásai: Zagreb/Zágráb, Metropolitanska knjižnica, M 6100, M 9654, M 9264, M 6464, vö. MAGIĆ 2005, i. m. 580–581 (nr. 1218, 1219, 1221, 1222).

³¹ Lásd MEZEY 1983, i. m. 47–56 (U. Fr. I. m. 23–28), vö. MEZEY László, *Deákság és Európa, Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlatja*, Bp., Akadémiai, 1979, 137.

ban a magyarországi szentek zsolozsmáival foglalkozom, hiszen azok számítanak az anyag legkritkább és egyben hazai érdeklődésre leginkább számot tartó részének. Mindegyik história esetében hátra van a részletezőbb filológiai összehasonlítás és a kritikai szövegátírás elkészítése, az alábbi összefoglaló tehát inkább a feladatok kijelölését célozza.

Szent Zoerárd-András és Benedek zaborhegyi bencés remeték Szent László király uralkodása idején, 1083-ban emeltettek oltárra Szent Istvánnal, Szent Imrével és Szent Gellérttel azonos évben. Legendájukat a pannonhalmi rendtársból lett pécsi püspök, Boldog Mór (†1070k.) írta valószínűleg 1064 körül.³² Minthogy a két szentet a nyitrai Szent Emmerám székesegyházban temették el, és az eleváció után sem vitték ereklyéiket máshová, az egész országra kiterjedő kultuszuk szövegi- és zenei forrása minden bizonnyal a helyben szerzett zsolozsma lehetett. Mindmáig Szendrei Janka foglalkozott a legbehatóbban a zsolozsma keletkezéstörténetével és zenei jellemzőivel,³³ miután 1996-ban az isztambuli Topkapı Sarayı Múzezi könyvtárában megőrzött, 1360 körül írt antifonále anyagában – Dobszay Lászlóval közösen – hiánytalan állapotban rátalált a zsolozsma mindaddig ismeretlen zenei tételeire.³⁴ A históriát stiláris alapon 11. századi végi, esetleg 12. század eleji szerzeménynek tartja. A BNS szanktoraléjában 7 töredéken tanulmányozható a remeték zsolozsmája.³⁵ e 13. századi feljegyzések jelentik mai ismereteink szerint a kompozíció legkorábbi kottás emlékeit (ld. Képmelléklet). Jelentőségük rendkívül nagy, hiszen – miként Szendrei Janka rámutatott – e zsolozsma a „legrégebb ma ismert magyarországi liturgikus kompozíció, az írásos magyar zenetörténet egyik első nagy próbálkozása”.³⁶ Liturgiátörténeti szempontból is fontos a BNS tanúsága, hiszen töredékein a matutínium-olvasmányoknak az esztergomi breviáriumokból ismertnél teljesebb alakja bontakozik ki, vagyis a Boldog Mór-féle legenda liturgikus használatának rövidítések nélküli ősfomájáról rántja le a leplet. Segítségével nyílik lehetőség a história (szöveg és dallam) eddiginél pontosabb, tudományos igényű közreadásának elkészítésére.

A Szent István király Hartvik-féle legendájából szerkesztett lekciónkról a töredéksorrend rekonstrukciójánál volt szó. A szent ünnepéhez és oktávájához tartozó archaikus szövegfelosztás tekintetében szintén egyedülálló tanúsággal bír új forrásunk.³⁷

³² A legenda szövegét lásd SRH II, 357–361, illetve újabban *Saints of the Christianization age of Central Europe (Tenth–Eleventh centuries), Vitae sanctorum aetatis conversionis Europae Centralis (Saec. X–XI)*, ed. Gábor Klaniczay, Bp. – New York, Central European University Press, 2013 (Central European medieval texts, 6), 315–338.

³³ SZENDREI Janka, „*In basilica Sancti Emmerami*”, *András és Benedek históriája = Magyar Zene*, 37(1998), 21–28.

³⁴ *Az Isztambuli Antifonále (1360 körül)*, ed. Janka Szendrei, Bp., Akadémiai, 1999. A szóban forgó história énekes tételei a kódex 194v–197v fölióin találhatók.

³⁵ Lásd *Összefoglaló táblázat*, Nr. 125–131: M 7672_a, MR 1060_b, M 10523_b, MR 1136_a, M 10697_a, M 360_a, M 8021_b.

³⁶ SZENDREI 1998b, i. m. 27.

³⁷ A későbbi breviáriumokban található elrendezésről lásd: J. FODOR Adrienne, *Szent István*

Szent László király legendái közül a BNS természetszerűleg a liturgikus használatú rövidebb formát (*Legenda minor*) őrizte meg.³⁸ A szöveg Bartoniek Emmától származó kritikai kiadásának megjelenése óta újra és újra felvetett probléma a hosszabb és rövidebb alak egymáshoz való viszonya, a minor alak változatainak datálása, valamint a legendaszövegek összefüggése a magyar krónikairóadalommal.³⁹ A második kérdéssel van módomban foglalkozni. A László-legendát kutatói Bartoniek nyomán egyetértenek abban, hogy a hosszabb és a rövidebb szöveg nem vezethető le egymásból, azaz egy közös összevegre mennek vissza, amelynek ma nem ismert közvetlen emléke.⁴⁰ A zágrábi töredékek László-lekciói a Bartoniek-féle *B* jelű 14. századi forrás, valamint az *A* és *C* jelű 15. századi források szövegváltozatai között helyezkednek el.⁴¹ Eszerint a BNS az őslenda 1217 körüli – II. András uralkodói terveinek megfelelő – lerövidítését és átdolgozását közli,⁴² és egyben a *Legenda minor* ma ismert legkorábbi közvetlen szövegátvételét adja.⁴³ Szent László nevének írásmódja jellegzetes: a szkriptor következetesen az archaikusabb *Ladizlaus* formát használja a későbbi források *Ladislaus* alakjával

---

legendák a középkori magyarországi breviariumokban = Doctor et apostol, Szent István-tanulmányok, szerk. Török József, Bp., Márton Áron Kiadó, 1994 (Studia Theologica Budapestinensia, 10), 141–170. Lásd még MADAS Edit, *A magyar „szent királyok” közép-európai kultusza liturgikus és hagiográfiai források tükrében* = *Ars Hungarica*, 29(2013), 145–152; SZELESTEI NAGY László, *A seitzli legendárium Szent István-legendája* = *Magyar Könyvszemle*, 107(1991), 1–19.

³⁸ Lásd *Összefoglaló táblázat*, Nr. 95–98: M 12161_b, M 6914_a, M 11930_b, M 6068_a.

³⁹ A legenda kritikai kiadása: SRH II, 509–527. A szöveg történetére vonatkozó legfontosabb kutatási eredményeket lásd: GERICS József, *Krónikáink és a Szent László-legendát szövegkapcsolatai* = *Középkori kútfőink kritikus kérdései*, szerk. Horváth János, Székely György, Bp., Akadémiai, 1974 (Memoria Saeculorum Hungariae, 1), 113–136; FODOR Adrienne, *László-legendák a XV–XVI. századi magyarországi breviariumokban* = *Athleta Patriae, Tanulmányok Szent László történetéhez*, szerk. Mezey László, Bp., Szent István Társulat, 1980, 57–72; MEZEY László, *Athleta Patriae: Szent László legkorábbi irodalmi ábrázolásának kialakulása* = *Athleta Patriae, Tanulmányok Szent László történetéhez*, szerk. Mezey László, Bp., Szent István Társulat, 1980, 19–55; SZELESTEI NAGY László, *A Szent László-legendát szövegahagyományozódásáról (Ismeretlen legendaváltozat)* = *Magyar Könyvszemle*, 100(1984), 176–203; SZOVÁK Kornél, *Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban* = *Századok*, 134(2000), 117–145; KLANICZAY Gábor, *A Szent László-kultusz kialakulása* = *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban*, szerk. Zsoldos Attila, Nagyvárad, 2014, 7–39.

⁴⁰ SRH II, 509–514; SZELESTEI NAGY 1984, i. m. 196; SZOVÁK 2000, i. m. 128; KLANICZAY 2014, i. m. 22.

⁴¹ A BNS szövege tizenhárom esetben a *B* forrás unikális szóhasználatát tükrözi, egyszer *B* és *A* forrással tart *C* ellenében, valamint tizenhét esetben tart az *A* és *C* forrással *B* ellenében.

⁴² Vö. SZOVÁK 2000, i. m. 140–142.

⁴³ Vö. SRH reprint kiadásában: SZOVÁK Kornél, VESZPRÉMY László, *Krónikák, legendák, intelmek* = SRH, II, Bp., Nap, 1999, 721–799, különösen 784. A BNS töredékanyagával egykorú lehet a „Pécsi egyetemi beszédek” néven ismert prédikációgyűjtemény néhány szerzője. Annak László-beszédei a legenda másodlagos forrásoként értékelhetők. Lásd *Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungariae*, ed. Eduardus PETROVICH, Paulus Ladislaus TIMKOVICS, Bp., Akadémiai, 1993 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova, 14); MADAS Edit, *A „Pécsi egyetemi beszédek”* = *BUKSZ*, 8(1996), 415–419.

szemben. Szovák Kornél beható történeti és filológiai vizsgálatok után – Fodor Adrienne és Mezey László ellenében – feltételezte, hogy a legenda a 13. század végén esett át újabb átdolgozáson, és ekkor született a Fodor-féle II. változat.⁴⁴ Ez utóbbiban a királyt nem oroszlánhoz hasonlítja a szöveg írója, hanem az ókori Priámosz trójai királyhoz. Szovák feltételezésével egybecseng a BNS anyagában fennmaradt M 12161_b jelű László-töredék, hiszen azon az oroszlános hasonlat olvasható, tehát még az átdolgozás előtti.⁴⁵ Szelestei Nagy László szerint a legenda egy 14. századi karthauzi használatú kódexben megmaradt emlékében a király testi erejének méltatására használt „manu robustus” kifejezés közelebb áll a legenda összövegéhez, mint a Bartoniek és Fodor II. változatában feltűnő „manu fortis”.⁴⁶ Szovák kimutatta, hogy a „manu fortis et visu desiderabilis” ketős kifejezése Szent Jeromos etimologizálásával az ószövetségi Dávid királyra utal,⁴⁷ tehát szükségképpen a „manu fortis” az eredeti forma. A BNS említett első töredékén is ez az alak szerepel, azaz a 13. századi esztergomi hagyományban még bizonyosan az eredeti kifejezés élt. A BNS László-zsolozsmája a szentek közös részéből (*commune sanctorum*) kapott antifónákat és rezponzóriumokat, tehát másolói nem ismerték még a verses históriát.⁴⁸

Szent Gellért püspöknek az M 6453.3_a jelű töredéken fennmaradt első három olvasmánya a kisebb legenda (*Legenda minor*) szövegét használja, miként BrStr 1484, és azonos szakaszhatárokat is mutat a nyomtatvány lekcioival.⁴⁹ Szövegváltozata a kritikai kiadáshoz használt 13. századi kéziratos (*Ven*) és a 15. századi nyomtatott (*L*) források között helyezkedik el.⁵⁰

Sajnálatos módon a Metropolitanska knjižnica kötetein azonosított BNS-töredékek közül nem került elő sem Szent Imre herceg (szeptember 2., november 5.), sem pedig Árpád-házi Szent Erzsébet ünnepének (november 19.) anyaga, holott bizonyosan szerepeltek egykor a kéziratban.

A magyar szentek históriái mellett fontos megemlíteni Assisi Szent Ferenc ünnepének (október 4.) MR 1174_b jelű töredékét. A 2° méretű könyvkötésen Szent Ferenc sokáig elveszettnek hitt legendájának (*Vita brevior*) részlete olvas-

⁴⁴ FODOR 1980, i. m. 65–66; vö. SZOVÁK 2000, i. m. 140–142. Vö. MADAS 1996, i. m.

⁴⁵ A BNS egyedi szövegváltozata ennél a szakasznál: phisionogmiam corr. phisono[miam], vö. SRH II, 517 [t].

⁴⁶ SZELESTEI NAGY 1984, i. m. 203.

⁴⁷ SZOVÁK Kornél, *The Image of the Ideal King in 12th-century Hungary = Kings and Kingship in Medieval Europe*, ed. Anne J. Duggan, London, King's College, 1993 (King's College London Medieval Studies, 10), 255–260; SZOVÁK 2000, i. m. 139 [106].

⁴⁸ A *Fons aeternae pietatis*-história legkorábbi teljes kottás forrása az András és Benedek remetéknél említett Isztambuli antifonále, fol. 182r–185v.

⁴⁹ Vö. BrStr 1484, fol. 335v–336v.

⁵⁰ Madzsar Imre kritikai kiadását lásd: SRH II, 461–506, a forrásokról uo. 463–470. A BNS töredékén olvasható szöveg négy esetben a 13. századi velencei kézirat (*Ven*), míg nyolc esetben a 15. századi ősnymtatvány (*L*) változatát hozza; nem következetes Ábrahám nevének írásmódjában: előfordul az *A[braam]* és a *Habrae* (gen.) alak is, vö. SRH II, 472 [b, c].

ható.⁵¹ Boldog Celanói Tamás 1232–1239 között, Illés testvér generálissága idején írta ezt a szöveget belső rendi használatra. Első Ferenc-életrajzát (*Vita prima*) 1228–1229 között IX. Gergely pápa kérésére készítette, a *Vita brevior* azonban, az előbbinek egy rövidített és kissé átdolgozott változata, a testvérek sürgetésére született. Szent Ferenc boldog halálának, tranzitusának elbeszélésébe Tamás itt beleszótt egy olyan mozzanatot, amely az aktuális generális, Illés testvér megbízatását legitímálta,⁵² és amely az előljáró viharos lemondatása után nagyban hozzájárult a legendaváltozat mellőzéséhez. A testvérek csak 1244 körül vették elő újra a szöveget, amikor Szent Ferenc oktavájához a meglévők mellé további olvasmányokra volt szükség. Sorsát két generális káptalan pecsételte meg: az 1263-as pisai, amikor a Szent Bonaventura által írt életrajzot fogadták el hivatalos Ferenc-portré gyanánt, valamint az 1266-os párizsi, amikor elrendelték az összes korábbi legenda megsemmisítését. Az utóbbi határozat az engedelmesség erejénél fogva arra szólította fel a testvéreket, hogy minden lehetséges eszközzel mozdítsák elő a korábbi szövegek eltüntetését, sőt nemcsak a rend keretein belül, hanem azon kívül is.⁵³ Érthető, hogy ezért napjainkban Európa-szerte csak egyetlen teljes szöveg és néhány töredék ismert a *Vita brevior*ból. Ezekhez járul most mindenekelőtt a BNS töredéke. Minthogy a *Vita brevior* a rend belső használatú textusa volt, az MR 1174_b az esztergomi érsekség és a ferences testvérek 13. századi kapcsolatának közvetlen bizonyítéka. Máshonnan ugyanis a rajta

⁵¹ Az elveszett szöveget Jacques DALARUN előbb *Umbriai legenda* néven töredékeiből rekonstruálva adta közre, majd az egyetlen teljes kézirat (Paris/Párizs, Bibliothèque nationale de France, NAL 3245) felbukkanása után elkészítette kritikai kiadását. Lásd DALARUN, Jacques, *Thome Celanensis Vita beati patris nostri Francisci (Vita brevior), Présentation et édition critique = Analecta Bollandiana*, 133(2015), 23–86. A teljes kézirat elérhető a könyvtár honlapján: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10516082m/fl.item> (Letöltve: 2019. 03.). A szöveg magyar fordítása 2017-ben látott napvilágot: Uő., *Boldogságos Ferenc atyánk megtalált életrajza*, ford. Varga Imre Fr. Kapisztrán, Nagy Piroska, Bp., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2017 (Ferences Források Magyarul, 1).

⁵² „«Super quem», inquit, «teneo dexteram meam?» — «Super fratrem Helyam», inquit. «Et ego sic volo», ait. «Tibi», inquit, «fili, in omnibus et per omnia benedico, qui, humeris propriis honera mea suscipiens, fratrum necessitates viriliter subportasti. [...]»”, lásd DALARUN 2015, i. m. 63. Magyarul: „»Ki fölött tartom jobbomat?» — »Illés testvér fölött« – válaszolták. »Magam is így akarom« – mondta. »Téged, fiam – mondta –, aki az én terhemet véve saját válladra, derekasan hordoztad a testvérek nyomorúságát, mindenben és minden által megáldalak. [...]«”, lásd DALARUN 2017, i. m. 119.

⁵³ „Item praecipit generale capitulum per obedientiam, quod omnes legendae de beato Francisco olim factae deleantur, et ubi extra ordinem inveniri poterunt, ipsas fratres studeant amovere, cum illa legenda, quae facta est per generalem ministrum, fuerit compilata prout ipse habuit ab ore eorum, qui cum b[eato] Francisco quasi semper fuerunt et cuncta certitudinaliter sciverint et probata ibi sint posita diligenter.” Lásd *Definitiones Capitulorum Generalium Ordinis Fratrum Minorum 1260–1282*, ed. Andrew G. Little = *Archivum Franciscanum Historicum*, 7(1914), 678 [8]. A legendaváltás körülményeit behatóan elemzi DALARUN, Jacques, *The Misadventure of Francis of Assisi, Toward a Historical Use of the Franciscan Legends*, Saint Bonaventure, NY, The Franciscan Institute, Saint Bonaventure University, 2002, 245–247.

olvasható szöveget az érsekség nem kaphatta, csak egyenesen a ferencesektől. Talán amikor az esztergomi káptalannak Szent Ferencről szóló hiteles zsolozsmaolvasmányra volt szüksége, a megbízott kanonok egyszerűen a városban élő testvérekhez fordult segítségért. Ők pedig nem a korábbi, pápai kérésre készült legendaszöveget (*Vita prima*) adták át, hanem az általuk használt *Vita brevior* kéziratát. A felkeresés valószínűleg 1244 után, a legenda „reneszánszát” követően, valamint 1266 előtt történt, később ugyanis a testvérek már csak a Bonaventura-féle szöveggel szolgálhattak volna. Az átvételt követően az érsekség liturgiájában a *Vita brevior* szövege meggyökeresedett, és úgy tűnik, a későbbi rendi változásokat Esztergom egyáltalán nem követte. Ismeretlen okok miatt elmaradt a párizsi rendelet vonatkozó cikkelyének érvényesítése, a legenda szövege pedig a 15. században átkerült a nyomtatott zsolozsmáskönyvekbe is. Hivatalos érvénye nem szűnt meg egészen 1630-ig, a Pázmány Péter kezdeményezte római rítusreform elfogadásáig.⁵⁴ A BNS-töredék alapján a 13. századi Szent Ferenc-lekciók bőségebb terjedelműek voltak a nyomtatott breviáriumban olvashatóknál. A fennmaradt részlet különös érdekessége továbbá, hogy tartalmazza Ferenc Illés testvérnek adott áldását, amely hiányzik a későbbi magyarországi szövegtanúk mindegyikéből.

A BNS könyvműfaja és kora

A zágrábi töredékek matutínium-lekciói között az Alexandriai Szent Katalin ünnepéhez (november 25.) bejegyzett szenvedéstörténet a leghosszabb.⁵⁵ A 13 töredéken feltűnő szöveganyag a teljes mű 36,7%-a.⁵⁶ Ha számításba vesszük, hogy a szöveg a fóliók ragasztott oldalán folytatódik, a meglévő töredékekre a teljes passió körülbelül 73%-a esik. Az elveszett töredékeken elvben elérhetett a fennmaradó rész, tehát a BNS eredetileg akár a teljes Katalin-passiót tartalmazhatta. Többnyire hasonló eredményre juthatunk más szentek legendáinál is.

E „pazarló” terjedelem alapvetően kétféleképpen magyarázható. A BNS vagy a 13. századi esztergomi székesegyház ünnepi „nagy” liturgiáinak anyagát foglalta magába, vagyis a hagyomány reprezentatív formáját, amelyet a későbbi századok során a központi istentiszteleti helyen is fokozatosan rövidítettek; vagy sosem

⁵⁴ Varga Kapisztrán OFM hívta fel a figyelmet arra, hogy a BrStr 1558 anyagában ugyancsak a *Vita brevior* elejének részlete olvasható Szent Ferenc ünnepénél (fol. 665v–666v). Így szerepel emellett több kézirat esztergomi breviáriumban, valamint például az 1480-as és az 1484-es nyomtatványokban is. Jacques Dalarun nem említi az esztergomi liturgikus szövegtanúkat.

⁵⁵ Lásd *Összefoglaló táblázat*, Nr. 209–221: MR 1130_b, MR 1074_a, MR 1074_b, MR 1117_a, MR 1130_a, M 24811_a, M 641_b, MR 1163_b, U. Fr. I. m. 266, fol. 2v, M 24816_a, U. Fr. I. m. 266, fol. 2r, M 11738_a, MR 1082_b.

⁵⁶ Vö. *Bibliotheca Hagiographica Latina Antiquae et Mediae Aetatis*, I, ed. Socii Bollandiani, Bruxelles, 1898–1899, Nr. 1663, valamint https://la.wikisource.org/wiki/Passio_S._Katharinae (Letöltve: 2019. 03.).

volt gyakorlati liturgikus könyv, hanem másolói mintapéldányként (*exemplar*) szolgált, és emiatt tartalmazta második kötete a szentekről szóló írásműveket, legendákat – egyfajta tezaurusz gyanánt – jobbára teljes terjedelemben. Alapvetően mindkét magyarázat igaz lehet, akár egyszerre is, mégis az utóbbi valószínűsége nagyobb. Ha mintapéldányként használták, akkor például egy, az íróműhely által készített új breviáriumba igény szerinti terjedelmű olvasmányokat másolhattak a BNS lapjairól, minthogy abban általában teljes szövegeket találtak. A *breviarium notatum* könyvműfaja alkalmassá tette arra, hogy akár antifonále, breviárium, akár kórusbeli lekciónárium forrása legyen.⁵⁷ Végül a BNS ezen értelmezése esetleg választ ad arra a kérdésre is, hogy miért került a szanktorále kötet Zágrába. Talán egyfajta liturgikus háttéranyagnak kérték el a zágrábi liturgusok Esztergomból, amelyből szabadon merítve vagy éppen attól szándékosan különböző megoldásokat választva alakították ki egyházmegyéjük sajátos úzusát? E kérdés egyelőre nyitott, további liturgia- és zenetörténeti kutatásnak kell tisztáznia. Ha így történt, akkor felvethető még egy további kérdés is: vajon hány ilyen mintapéldányt készítettek annak idején az esztergomi szkriptóriumban? Lehetséges, hogy több kötetpár is készült? Erre engedne következtetni, hogy a szanktorále notálását utóbb valaki másnak kellett befejeznie. Ha egyetlen mintakönyv-pár lett volna, az vajon maradhatott volna félkész állapotban, és elkerült volna Zágrába? Vagy a zágrábi kérés már aztán érkezett, hogy a kötetek Esztergomban feleslegessé váltak? Amennyiben eredetileg mégis több kötetpár készült, lehetséges, hogy a prágai temporále és a zágrábi szanktorále – bár ugyanazon műhely mestereinek műve – eredetileg más-más pár részei voltak, és csak most tűnnek teljességgel összetartozónak? Megannyi, egyelőre válasz nélkül maradó kérdés... És végül még egy: mikor készült a BNS ma ismert két kötete? Erre az igen alapvető kérdésre a temporále helyszíni vizsgálata segíthet pontosabb választ adni. Addig meg kell elégednünk az eddigi irodalomban említett, később talán pontosítható 13. századi datálással. Mindenesetre a szanktorále előkerült töredékei közül egyetlen egy sem mond ellent annak, hogy a BNS a 13. század második felében készült.

A kutatás további feladatai

A kérdések felvetése mellett meg lehet fogalmazni a kutatás következő lépéseit is. Egyrészt hátra van a BNS-töredékekbe kötött nyomtatványok tematikus vizsgálata, bár attól lényeges újdonság nem remélhető, hisz a bekötés körülményei elég jól ismertek. Behatóan foglalkozni kell liturgiátörténeti és himnológiai szempontból az *Appendix II* úrnapi fragmentumaival. Végül a budapesti töredékek arra figyelmeztetnek, hogy számíthatunk a zágrábi káptalani könyvtárból

---

⁵⁷ A *breviarium notatum* és *missale notatum* kötetekre általában összefoglaló gyűjteményeként szokás tekinteni, nem annyira használati szerkönyvként. Ha valamilyen okból – talán szükséghelyzetben – mégis az utóbbi szerepbe kerültek, használóik számos nem rájuk tartozó anyaggal találták szembe magukat lapjaikon, tehát egyáltalán nem voltak célszerűek.

származó további könyvek felbukkanására. A könyvtári példányok cirkulációja a 17–18. században a kanonokok, vagy más egyházi személyek között zavartalan lehetett a városon belül. E kölcsönzések természetes okok miatt olykor nem jutottak vissza az őrző könyvtárba, de talán jobbára nem is hagyták el a város tágabb határát. A 19. század elejétől a kölcsönzés feltételei jelentősen szigorodtak. Maximilijan Vrhovac püspök (1787–1827) határozott óhaja volt ugyanis, hogy a gyűjteményt nyissák meg a szélesebb érdeklődő közönség előtt, azaz a káptalani könyvtár váljon nyilvánossá. Már 1808-ban komolyabb tárgyalások folytak erről, a tényleges megnyitóra végül azonban 1846-ban került sor. Ettől kezdve a gyűjtemény kinevezett könyvtárossal, szabályzattal és olvasóteremmel rendelkezett, köteteit az olvasók helyben használhatták, kölcsönzésükre pedig általában nem, vagy csak egészen kivételes esetben volt lehetőség. Az 1880-as nagy zágrábi földrengés során a könyvtár épülete (a katedrálissal együtt) romossá vált, és a gyűjtemény hosszú távú elhelyezése csak 1913-ban oldódott meg. Ekkor az egyetemi könyvtár állományához sorolták, és a könyveket jelenlegi őrzési helyükre, a mai Hrvatski državni arhiv épületébe szállították.⁵⁸

Történeti okok miatt tehát joggal remélhetünk további kötésben lévő BNS-töredékeket a Metropolitanska knjižnica mellett régi könyveket őrző zágrábi gyűjteményekben, ahová az érintett kötetek a 17–18. századi kölcsönzések nyomán juthattak. A hiányzó töredékek egy része nyilvánvalóan meg is semmisülhetett, de azok arányát a teljes anyaghoz képest egyelőre nem ismerjük. Ezért nem kell még lemondanunk Szent Imre és Szent Erzsébet hiányzó zsolozsmáiról, vagy épp az augusztus eleji ünnepek jelentős anyagáról, a 11. ívfűzet hiányairól sem. A legkisebb töredék felbukkanása is jelentős esemény lenne természetesen, hiszen hozzájárulna a szanktorále teljesebb helyreállításához. Az ívfűzet-szerkezet ismerete miatt szinte oldalhelyes digitális rekonstrukció elkészítésére van mód, amely végül egy méltó faksimile kiadásban testesülhetne meg. A munka elvégzését a lelet rendkívüli értéke sürgeti.

Összefoglaló táblázat a BNS-szanktorále töredékeiről

Nr.	Dátum	Ünnep	Jelzet	Notátor
1	1231	Silvester pp. et cf.	M 25005_b	–
2	0114	Felix m.	M 25005_a	–
3–4	0115	Maurus abbas	MR 1186_b, M 1434_a	–
5	0116	Marcellus pp. et m.	M 11346_b	–
6	0118	Prisca v.	M 8632_a	–
7	0119	Marius, Martha, Audifax, Habacuc mm.	M 8632_b	1

⁵⁸ A gyűjtemény történetének részleteit lásd *Cimelia Metropolitana*, i. m. 7–15.

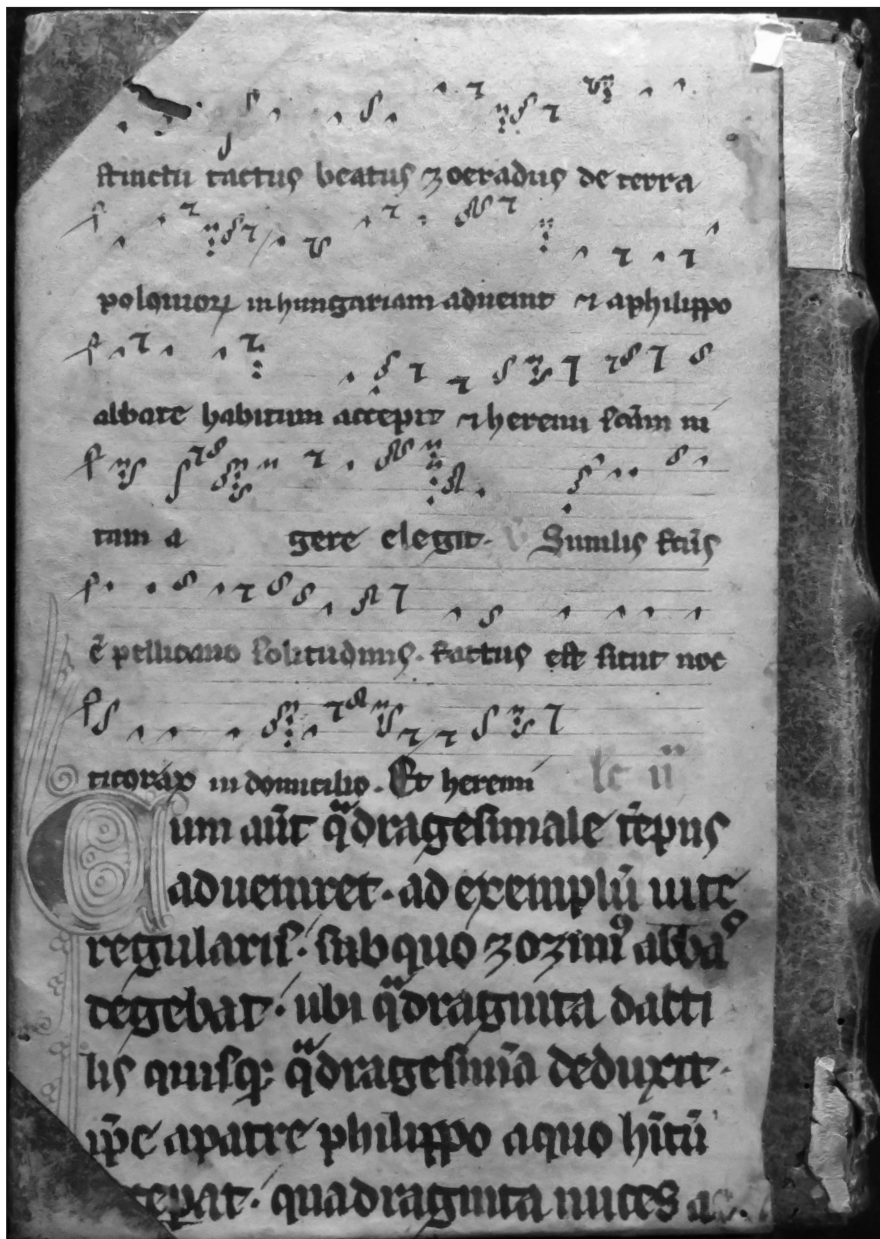
<i>Nr.</i>	<i>Dátum</i>	<i>Ünnep</i>	<i>Jelzet</i>	<i>Notátor</i>
8–13	0120	Fabianus et Sebastianus mm.	M 11346_a, MR 1186_a, M 1434_b, M 10939_a, M 10939_b, M 8014_b	1
14–18	0121	Agnes v.	M 8014_a, U. Fr. l. m. 265, fol. 1r–v, M 9499_b, M 10676_b	1
19–24	0122	Vincentius m.	M 9477_a, M 9458_b, M 10960_a, M 10960_b, M 9458_a, M 9477_b	1
25–28	0125	Conv. Pauli ap.	M 10676_a, U. Fr. l. m. 265, fol. 2v–r, M 9499_a	–
29–33	0202	Purif. BMV	M 8034_a, M 12140_b, MR 1065_b, M 12918_a, M 12918_b	1
34	0203	Blasius cf.	MR 1065_a	–
35–38	0205	Agatha v. et m.	M 12140_a, M 8034_b, M 9521_b, M 8595_a	1
39	0214	Valentinus m.	MR 1029_b	–
40	0222	Cathedra Petri ap.	M 24446_a	–
41–42	0224	Matthias ap.	M 24446_b, MR 1029_a	–
43–46	0312	Gregorius cf.	M 9521_a, M 8595_b, M 12922_b, M 6770_a	1
47–48	0321	Benedictus abbas	M 10958_b, M 6053_b	–
49–55	0325	Ann. BMV	M 6396_a, MR 1037_a, M 11337_a, M 6742_b, M 12933_a, M 6742_a, M 12933_b	1
56–57	0404	Ambrosius cf.	MR 1037_b, M 11337_b	–
58–61	0423	Adalbertus m.	M 6396_b, M 10958_a, M 12922_a, M 6770_b	1
62	0425	Marcus ev.	M 12893_a	–
63–64	0428	Vitalis m.	M 6759_b, M 7450_b	1
65–67	0501	Philippus et Iacobus app.	MR 1066_a, M 10782_b, M 6567_b	1
68	0503	Alexander et Eventius mm.	M 10782_a	1
69	0503	Inv. Crucis	M 6567_a	1
70–71	0510	Gordianus et Epimachus mm.	MR 1066_b, M 6759_a	–
72	0512	Nereus, Achilleus et Pancratius mm.	M 7450_a	–
73	0514	Bonifatius m.	M 12893_b	–
74–76	0603	Pergentinus et Laurentius mm.	M 3957_b, M 8028_b, M 10691_b	–
77–79	0611	Barnabas ap.	M 11391_b, M 11858_b, M 17044_b	–

<i>Nr.</i>	<i>Dátum</i>	<i>Ünnep</i>	<i>Jelzet</i>	<i>Notátor</i>
80–81	0615	Vitus et Modestus mm.	M 11851_a, MR 1139_a	–
82	0619	Gervasius et Protasius mm.	MR 1139_b	–
83	0622	Paulinus ep. et cf.	M 11851_b	–
84	0623	Vig. Nat. Bapt.	M 17044_a	–
85–93	0624	Nat. Ioan. Bapt.	M 11391_a, M 11858_a, M 3957_a, M 8028_a, M 10691_a, M 9468_b, MR 1190_a, M 12962_b, M 6070_b	1
94	0626	Ioannes et Paulus mm.	M 13194_b	1
95–98	0627	Ladislaus r.	M 12161_b, M 6914_a, M 11930_b, M 6068_a	–
99	0628	Vig. Petr. et. Paul. app.	M 11930_a	–
100–107	0629	Petrus et Paulus app.	M 6068_b, M 12161_a, M 6914_b, M 13194_a, M 12962_a, M 6070_a, M 9468_a, MR 1190_b	1
108–112	0630	Comm. Pauli ap.	M 6610_a, M 10766_a, MR 1146_a, M 6526_a, M 7652_a	1
113–114	0701	Oct. Nat. Bapt.	M 11376_b, M 10698_b	1
115–117	0702	Processus et Martinianus cum sociis	MR 1049_a, M 10698_a, MR 1049_b	–
118	0704	Transl. s. Martini ep. et cf.	M 11376_a	–
119–120	0705	Petrus et Paulus app. in Oct.	M 7652_b, M 6526_b	–
121	0706	Oct. Petri et Pauli app.	MR 1146_b	–
122–123	0708	Kilianus et socii	M 6610_b, M 10766_b	–
124	0713	Margarita v. et m.	M 10899_a	1
125–131	0717	Andreas et Benedictus mm.	M 7672_a, MR 1060_b, M 10523_b, MR 1136_a, M 10697_a, M 360_a, M 8021_b	1
132–136	0717	Alexius cf.	M 360_b, M 8021_a, M 10523_a, M 10697_b, MR 1136_b	–
137	0721	Praxedis v.	M 7672_b	1
138–140	0722	Maria Magdalena cf.	MR 1060_a, M 10899_b, M 7911_a	1
141	0728	Pantaleon et socii mm.	M 7911_b	–
142	0815	Ass. BMV in Oct.	M 7876_b	–
143–147	0820	Stephanus r.	M 6453.4_a, M 10629_a, M 10629_b, M 6453.4_b, M 7876_a	1
148–151	0824	Bartholomaeus ap.	MR 1108_b, M 24846.1_b, MR 1085_b, M 11776_b	–

<i>Nr.</i>	<i>Dátum</i>	<i>Ünnep</i>	<i>Jelzet</i>	<i>Notátor</i>
152–157	0827	Oct. Stephani r.	MR 1184_b, MR 1106_b, MR 1184_a, MR 1106_a, MR 1085_a, M 11776_a	–
158–160	0828	Augustinus cf.	M 24846.1_a, MR 1108_a, MR 1021_a	1
161–163	0908	Nat. BMV	M 7534_a, MR 1115_b, M 9288_a	1
164	0909	Gorgonius m.	M 7942_b	1
165	0913	Maurilius ep. et cf.	M 9439_a	–
166–168	0914	Exalt. Crucis	M 9288_b, MR 1115_a, M 7534_b	1
169	0917	Lambertus m.	M 11768_a	1
170	0921	Matthaeus ap.	M 6453.3_b	–
171	0922	Mauritius et socii mm.	M 6453.3_a	–
172	0928	Wenceslaus m.	M 11768_b	–
173	0929	Michael arch.	M 12061_a	1
174	0930	Hieronymus cf.	M 12061_b	–
175	1004	Franciscus cf.	MR 1174_b	–
176	1007	Marcus, Marcellus et socii mm.	M 6453.2_a	–
177–178	1009	Dionysius et socii mm.	M 11532_b, MR 1032_a	–
179–182	1013	Colomanus m.	M 6453.5_b, M 6453.5_a, MR 1032_b, M 6453.2_b	–
183	1014	Carbonius cf.	M 11532_a	–
184	1016	Gallus cf.	MR 1174_a	–
185	1018	Lucas ev.	MR 1188_a	–
186	1028	Simon et Iudas app.	MR 1188_b	–
187	1101	Vig. Oss	M 8020_b	1
188–193	1101	OSs	M 10686_b, M 7340_a, M 2446_b, M 10556_b, M 2446_a, M 10556_a	1
194–196	1101	OSs in Oct.	M 10686_a, M 7340_b, M 8020_a	1
197	1106	Transl. Adalberti m.	M 6053_a	1
198–199	1111	Martinus ep. et cf.	M 24846.2_a, M 9323_b	1
200–201	1117	Anianus ep. et cf.	M 9323_a, M 24846.2_b	–
202–204	1122	Caecilia m. et v.	U. Fr. I. m. 266, fol. 1v, M 24816_b, U. Fr. I. m. 266, fol. 1r	1(?), 2
205–208	1123	Clemens pp. et m.	M 641_a, MR 1163_a, M 24811_b, MR 1117_b	2
209	1124	Chrysogonus m.	MR 1130_b	–

<i>Nr.</i>	<i>Dátum</i>	<i>Ünnep</i>	<i>Jelzet</i>	<i>Notátor</i>
210–221	1126	Catherina m. et v.	MR 1074_a, MR 1074_b, MR 1117_a, MR 1130_a, M 24811_a, M 641_b, MR 1163_b, U. Fr. l. m. 266, fol. 2v, M 24816_a, U. Fr. l. m. 266, fol. 2r, M 11738_a, MR 1082_b	–
222	1130	Vig. Andreae ap.	MR 1091_a	2
223–224	1130	Andreas ap.	M 9289_b, M 9289_a	2
225–227	1206	Nicolaus ep. et cf.	MR 1091_b, MR 1082_a, M 11738_b	2
228	1207	Oct. Andreae ap.	M 7905_b	2
229	1213	Lucia v.	M 11267_a	2
230–233	1221	Thomas ap.	MR 1165_a, MR 1165_b, M 11267_b, M 7905_a	–
234	1301	Comm. ap.	M 6453.1_b	2
235	1302	Comm. ev.	M 14433_a	–
236–238	1303	Comm. m.	M 24845_a, M 24845_b, M 14433_b	2
239–242	1304	Comm. mm.	M 6453.1_a, M 24665_b, MR 1111_a, MR 1118_a	2
243–249	1305	Comm. cf.	MR 1104_b, MR 1111_b, MR 1104_a, M 24665_a, MR 1118_b, MR 1072_b, M 11316_a	2
250–254	1308	Comm. v.	MR 1162_a, M 11277_a, M 11764_a, M 11764_b, M 11277_b	2
255–257	1313	Ded	MR 1162_b, M 11316_b, MR 1072_a	2
		<i>APPENDIX I</i>		
258–259	1026	Demetrius m.	M 9439_b, M 7942_a	–
260	1208	Sanct. (Conc.) BMV	MR 1021_b	–
		<i>APPENDIX II</i>		
261–266	–	Corp	MR 1127_b, MR 1081_b, M 10610_a, M 10610_b, MR 1081_a, MR 1127_a	3, 2

Képmelléklet

1. kép: Részlet Szent Zoerárd-András és Benedek zaborhegyi remeték matutinumának első nokturnusából

(Zagreb, Metropolitanska knjižnica Zagrebačke nadbiskupije, MR 1060_b)

SZOLIVA, GÁBRIEL OFM

Secunda pars breviarii: Towards a Reconstruction of a 13th-Century Notated Breviary of Esztergom

This paper reports the recent discovery of a 13th-century notated breviary of Esztergom (Strigonium, Gran) in the Metropolitan Library of the Archbishopric of Zagreb (Metropolitanska knjižnica Zagrebačke nadbiskupije). The codex was found in 256 fragments that had been glued to the covers of 126 books printed between the 15th and 17th centuries. These books were bound at the end of the 17th century on the order of Aleksandar Mikulić (1688–1694), the bishop of Zagreb. The fragmented codex is the missing sanctorale part, i.e. the second volume of the “Breviarium notatum Strigoniense” (BNS), now kept in the Strahov Library of the Premonstratensians in Prague (Strahovská knihovna) under the shelf mark DE I 7. Only these two volumes preserve the 13th-century office of Esztergom Cathedral with musical notation. Both of them are notated by two masters, who used the so-called “Esztergom notation”, which had been developed in that particular city by the end of the 12th century. The sanctorale consists of the offices of saints celebrated from January to December, the common of the saints and the common of the dedication of a church; it lacks, though, the office of the dead and the calendarium. (The first volume, on the other hand, contains the temporal feasts from Advent to the Sundays after Pentecost.) The reconstruction of what had been the sanctorale codex from its fragments was a complex task. In the paper I use a new iterative method based upon a careful analysis of the contents of the fragments and a comparison with the breviary of Esztergom as printed in 1484. Using the preliminary liturgical sequence of parchment-pieces that resulted, and taking into consideration the bookbinding process, I was able to identify the original fascicles of the manuscript and to determine the identity of the ambiguous fragments. The end result was more precise than that of the preliminary content-based reconstruction. I also show that four fragments kept in the University Library, Budapest, surprisingly belong to the BNS sanctorale. Although, I have been able to reconstruct a considerable part of the manuscript from its ruins, the longest lacuna remains from the 1st to the 15th of August. The codex constitutes the earliest-known record of the legend of Saint Ladislaus, the king of Hungary (1077–1095), and offers insight into the 13th-century readings for the matins of Saint Stephen, the first king of Hungary (1000/1001–1038). The antiphons and responsories venerating Saint Andrew Zoerard and Saint Benedict, the hermits of Mount Zobor, in the BNS sanctorale, are the earliest-known musical examples of the 11th-century office for these holy men. A section of a very rarely documented legend of Saint Francis of Assisi, the so-called “Vita brevior” of Thomas of Celano, was also discovered. We might possibly find a few other books bound with the fragments of the BNS sanctorale in other libraries in Zagreb.

Keywords: 13th century, Esztergom, Strigonium, Zagreb, divine office, breviary, fragmentology.

LAUF JUDIT

Budai reneszánsz kötéstáblából előkerült ősnymtatvány-töredékek*

A Lányi-kódex kötéscsaládja és a budai könyvkereskedők

1994-ben az Országos Széchényi Könyvtár a Borda-antikvárium árverésén megvásárolt egy nyomtatványt, Desiderius Erasmus *Institutio principis Christiani* című híres művét, amely Bázalban, Frobenius nyomdájában 1516-ban jelent meg. Kötéséről Muckenhaupt Erzsébet állapította meg, hogy ugyanabban a budai könyvkötő műhelyben készült, mint két nyelvemlékünké, a *Lányi-* és az *Apor-kódexé*. Ő tanulmányában még a Borda-antikvárium katalógusára (1994, 6564. sz.) hivatkozott, nem tudott arról, hogy a kötet végül az OSZK-ba került.¹

Tóth Zsuzsa, az *Apor-kódex* restaurátora nyomozta ki ennek az antikvának további sorsát, mert egy alaposabb vizsgálat céljából össze akarta gyűjteni a *Lányi-kódex* kötéscsoportját. E szerint a szóban forgó könyvet, a Régi Nyomtatványok Tárának akkori vezetője, Salgó Ágnes javaslatára vásárolta meg a Nemzeti Könyvtár, majd Ant. 7980 jelzettel sorolta állományába. A restaurálásra mintegy tíz évvel később, 2004-ben került sor, és ekkor a kötéstáblából kikerült, makulaturaként felhasznált nyomtatott töredékeket külön, Ant. 7980(töredék) jelzeten helyezték el az RNYT-ben.

Tóth Zsuzsa kísérletet tett arra is, hogy minél pontosabban meghatározza az ezeket a kötések készítő könyvkötő műhelyt.² A magyarországi kötések először 1973-ban, máig elévülhetetlen munkájában, Koroknay Éva rendszerezte, és

---

* A tanulmány az MTA-OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportban készült.

¹ MUCKENHAUPT Erzsébet, *Az Apor-kódex kötése = Acta. A Csiki Székely Múzeum és a Székely Nemzeti Múzeum közös Évkönyve*, Sepsiszentgyörgy, 1996, 299–304. – Itt hívom fel a figyelmet arra az érdekességre, hogy Erasmus magyar barátja, Jacobus Piso éppen ebben az évben lett II. Lajos egyik nevelője, tehát akár az ő számára szükséges segédkönyv is lehetett e munka. De Ritoókné Szalai Ágnes megemlíti, hogy Mária királynő udvari papja, Johann Henckel is rendelkezett Erasmus minden művéből példánnyal, vö. RITOÓKNÉ SZALAI Ágnes, „*Nympha super ripam Danubii*” *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., Balassi, 2002, 167 (Humanizmus és reformáció, 28). E kiadásból vitt magával 1541-ben egy példányt Isabella királynő is Erdélybe. Ez a példány korabeli bársonykötésben ma a Győri Egyházmegyei Könyvtár és Kincstárban található (jelzete: XVII. II. 15), vö. BARLAI Ö. Szabolcs, *Utószó = ROTTERDAMI ERASMUS, A keresztény fejedelem neveltetése*, ford. Csonka Ferenc, Bp., Európa, 1987, 151–152; P. VÁSÁRHELYI Judit, *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai II. Az „erdélyi” gyűjtemény. – III. Győri könyvtulajdonosok = Magyar Könyvszemle*, (96)1980, 231–233.

² TÓTH Zsuzsanna, *A Lányi-kódex kötéscsoport vizsgálatának eredményei = A Csiki Székely Múzeum évkönyve* X(2014), 213–246.

a bélyegzőik alapján több csoportot is elkülönített egymástól,³ de a mai napig kevés ismerettel rendelkezünk magukról a műhelyekről. Csak néhány érintőleges adat állt rendelkezésre arról, hogy ezeknek a kötéseknek igen nagy része Budán készült; a legfőbb érv mindezidáig leginkább az volt, hol köthetették volna más-hol a könyveket, mint Budán. Hiszen kevés volt Magyarországon az írni-olvasni tudó ember, Buda volt a királyi és kulturális központ, tehát a kötéseknek budai műhelyekben kellett készülniük, melyek nagy része kolostori, kisebb hányada polgári műhely lehetett.⁴

A tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a budai kötések közül a *Lányi-kódex* csoportjának⁵ könyvkötő műhelyét a fentebb említett Erasmus-kötetből kikerült makulatúrák segítségével közelebről meghatározzam.⁶ Az alapötletet az adta, hogy a makulatúrák, amelyek a kódextöredékbe kötött könyvek kötéstáblája alól kerülnek elő, számos esetben igazítanak el, hol használták fel kötésként a kódexlapot, illetve hol lehetett használatban az az anyakódex, amelyből a kódexlap kikerült.

A tanulmány első részében ismertetem az őrzőkönyv és a belőle makulatúrákként előkerült hat nyomtatvány könyvészeti adatait, majd a második részben a hat művet vizsgálom tartalmi és formai szempontból, arra keresve a választ, van-e valamiféle kapcsolat közöttük, honnan kerülhettek a könyvkötő-műhelybe, illetve ez a műhely milyen kapcsolatban állhatott a budai könyvkereskedelemmel.

Könyvészeti adatok

Őrzőkönyv:

Erasmus, Desiderius: *Institutio principis Christiani* saluberrimis referta praeceptis, per Erasmum Roterodamum, cum aliis nonnullis eodem pertinentibus... Basel, Iohannes Frobenius, 1516. – 4°. = VD 16 E 3133 – Vétel a Borda antikváriumából 1994-ben. – Budapest, OSZK, Ant. 7980.

A kötet eleje csonka, a c3 levéllel kezdődik. Legkorábbi tulajdonos bejegyzés az előtábla hátoldalán: *Michal R[...]* Anno Domini 16[...]⁷

³ Sz. KOROKNAY Éva, *Magyar reneszánsz könyvkötések*, Bp., Akadémiai, 1973 (Művészettörténeti füzetek, 6).

⁴ Sz. KOROKNAY 1973, i. m. 18–19, 23; ROZSONDAI Marianne, *Lucas Coronensis: budai könyvkötő a 16. század elején = Gesta typographorum*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp, Borda Antikvárium, 1993, 16.

⁵ Ez a csoport a *Lányi-kódex*ről kapta szükségnevét, ld. Sz. KOROKNAY 1973, i. m. 44–45, XVI. sz.

⁶ Tóth Zsuzsával folytatott beszélgetésünk során vetődött fel a *Lányi-kódex* kötécsoportjával kapcsolatban a kérdés, vajon nincs-e közöttük olyan kötéstábla, amelyikben van makulatúra, és amely közelebbi információval szolgálhat magáról a könyvkötő műhelyről. Tóth Zsuzsa ekkor hívta fel a figyelmemet az Erasmus-kötetre, melyet hálásan köszönök.

⁷ Most és a későbbiekben csak a korszakunk szempontjából fontos tulajdonos bejegyzéseket tüntetem fel.

Makulatúrák a nyomtatási évek sorrendjében:

1. **Ars vitae contemplativae.** Cum aliis opusculis⁸ [Nürnberg, Friedrich Creussner], 1473. – [32] lev. – 2°. = Hain 1822 – GW 2672 – CIH 326.

A kötéstáblában fennmaradt: 6 db. csonka levél. Mivel nincs rajta füzetjelzés, a fennmaradt leveleket az OSZK csonka példányának ceruzás levélszámozása szerint adom meg: f. 4; f. 5; f. 20 (két db.); f. 23 (két db.) rajta *Thomas de Aquino: Ars praedicandi* utolsó levele nyomtatási évszámmal.

Magyarországon fennmaradt példányok: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Inc. s. I. s. a. I. 30 (4) – Budapest, OSZK Inc. 1243(2) fametszetes képek és iniciálék hiányoznak.

2. **Breviarium Strigoniense.** Jussu Matthiae Corvini regis Hungariae etc., auctoritate Michaelis [Turon] episc. Milkoviensis et vic. Gen. Strigoniensis editum. (Anno Christi salutiferro M CCCC LXXX die XII me(n)sis Nouembris... inclita Venetia(rum) in urbe... Impensis v(er)o **Joan(n)is Cassis** dicti librarij ex Ratisbona et p(er) ... Erhardum Radtolt de Augusta imp(re)ssus.) – [482] lev. – 4°. = RMK III 1 – GW 5468 – CIH 825 – RMK III 5034. sz. – RMK III Pótlások 5, Függelék, 255.⁹

A kötéstáblában fennmaradt: 8db. csonka levélpár, valamennyi levélpár második levele félbevágva. A megmaradt levélpárok: (de tempore) [b₃-b₁₀], [b₄-b₉], c₅-[c₈], [c₆-c₇], h₅-[h₈], [h₆-h₇]; (de sanctorale) [16₁-16₁₂], 16₂-[16₁₁], néhány ünnep közülük: *Psalmi, Dominica in septuagesima, Translatio Adalberti, Ceciliae virg.* A 16₁-16₁₂ jelzésű levélpár közepére egy 15. század végi, 16. század eleji kéz ráírta: *Teologia naturalis.*

Fennmaradt példányok: Budapest, OSZK (Inc. 799) – Köln Bibl. Univ. – Banská Bystrica Arch. (EBPN I. 39) – Wien ÖNB – Olim: Banská Štiavnica Arch.

3. **Guarinus Veronensis: Regulae grammaticales...** Venedig, Petrus Quarengis, 1496 vagy 1497. Eddig nem azonosított nyomtatvány.¹⁰

⁸ A mű tagozódása: *Ars vitae contemplativae* – *Modus meditandi in generali* – *Ars memorativa* – [Pseudo] *Thomas de Aquino: Ars praedicandi* – *Modus formandi arborem*.

⁹ RMK III (kieg.) Mutató – Függelék, 5. füzet, *A budai könyvtárosok kiadványai 1480 – 1525*, Borsza Gedeon adatgyűjtését sajtó alá rendezte Dörnyei Sándor, Budapest, OSZK, 1996, 249–281. – A hivatkozott példányok közlésében az RMK III Pótlások leírását követem.

¹⁰ A Velencében Petrus Quarengis által 1494-ben nyomtatott kiadáshoz áll nagyon közel (GW 11 667, ld. iniciálék és a betűtípus, de a sorok beosztása eltér). Mivel Guarinus Veronensis műve ugyanebben a nyomdában 1496-ban (GW Sp.231b) és 1497-ben is megjelent (GW 11669), nagyon valószínű, hogy ezek egyikéből kerülhetett ki ez a makulatúra. Az 1496-os nyomtatványból nincs

A kötéstáblában fennmaradt: 2 db. levélpár, a levélpárok második levelei félbevágva.

Ívfüzetjelölés, levélszámozás nem látható, az egyik levélpár szélén tollpróba.

4. Breviarium Strigoniense. (Impressoria arte Georgij de Arriuabenis Mantuani. Impensis v(er)o **Joan(n)is Paep librarij Budensis**¹¹ ad optatum finem peruenit Venetijs decimo Kl^o Martias 1497.) – [514] lev. – 8° = GW 5470 – RMK III Pótlások 1, 5034. sz. – RMK III Pótlások 5, Függelék, 258, 7. sz.

A kötéstáblában fennmaradt: 2 db. csonka ívfüzet („de tempore” 129–136. levél): 129, 132, 133, 136; illetve: 130, 131, 134, 135; (Ívfüzetjelölések: [r_{i-iiii}], azok a részek hiányoznak a töredékről, ahol jelölve lennének). Ünnepek: Per hebdomadam *V Dominicae post Pascha, In ascensione Domini; Per hebdomadam ascensionis, In die Penthecosten, Infra Octavam Penthecosten.*

Fennmaradt példányok: Magyarországon nincs belőle példány, csak ez az OSZK Ant. 7980 kötéstáblájából újonnan előkerült töredék – Cremona, Bibl. Governativa (fotó: OSZK Inc. 1310, mikrofilm: FM 2/3555).

5. Ordinarius seu ordo diuinus secundum ritum et consuetudinem alme Strigoniensis ecclesie. (Uenetijs per Lucantonium de Giunta Flore(n)tinum, impensis **Johannis Pap librarij Buden(sis)**. Impressus. Anno ab i(n)carnatione dominica M CCCCXV. P(ri)die Kal^o. Augusti.) – [148] lev. – 8° = RMK III 134 – RMK III Pótlások 5, Függelék, 263, 20. sz.

A kötéstáblában fennmaradt: 2 db. csonka ívfüzet: 1.: [H_i], [H_{iiii}]; 2. [H_{ii}], H_[iiii], [H_{vi}], [H_{vii}]

Magyarországon fennmaradt példányok: Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Kvt. (B 0941/103, olim Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár) – Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár (Inc. XVI. II. 129) – Sárospatak Református Könyvtár (SS 161cs.) – Csíkszereda (Miercurea Ciuc) – Olim Budapest Varjú Elemér.

---

ismert példány, az 1497-ből fennmaradt egyetlen példányt (Paris BN. Sélestat BVille) nem tudtam megtekinteni.

¹¹ Johannes Paep budai tartózkodásáról itt található az első adat: „impensis Joannis Paep librarij Budensis”. Hogy előzőleg működött-e Budán, és hogy 1491 előtt valóban Hufftel segéde, s 1491-től üzleti utóda volt-e, arra bizonyítékunk nincsen. Fitz József írja: Fegerrel egy időben más könyvtárak is működtek Budán. Fogelbaider Lénárt eladás céljából vett át misekönyveket Bakócztól. Ugyanabban az időben, 1491-ben Johannes Hufftel budai könyvtáros átköltözött Bécsbe. Ott majd üzleti összeköttetésbe került budai kollégájával Paepel. Lehet, hogy Paep eredetileg a segédje volt, s hogy Paep éppen Hufftel budai üzletét vette át. ld. FITZ József, *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története, I A mohácsi vész előtt*, Bp., Akadémiai, 1959, 181–183.

6. **Borgbiri**, **Joannes**: Hunc compendiarium Joannis Borgbirii Nisseni mathematici libellum, in quo currentis anni M.D.XVI. trium eclipsis futuri effectus non minus docte quam eleganter describuntur, quisquis es qui uentura uitae tuae pericula declinare uoles, emitto. hunc. emptum (si sapis) pellegas, & saluus eris. [Viennae, 1516, Hieronymus Vietor.] [12] lev. – 4° = RMK III Pótlások 1, 5083. sz. – VD-16 B 6707.

A kötéstáblában fennmaradt: 2 db. levélpár, a levélpárok második levelei félbevágva, az egyikén címlap. Ívfűzetjelölés, levélszámolás nem látható, a címlapon tollpróba.

Példányok: Kraków, Bibl. Jagiellonska – Wien, Bibl. Univ. – Wrocław, Bibl. Cyfrowa.¹²

Erasmus művének kötéstáblájából eszerint négy ősnymtatvány és két, 16. század eleji antikva levelei kerültek újra napvilágra. Közülük a legkorábbi 1473-ban (1. sz. makulatúra), a legkésőbbi 43 évvel később, az őrzőkönyvvel azonos évben, 1516-ban (6. sz. makulatúra) nyomtatták.

A fenti könyvek mindegyikének csak néhány példánya ismert. Könyvészeti szempontból közülük a legjelentősebb új forrásnak az 1497-es esztergomi breviárium (4. sz. makulatúra) mondható, amelyből csak egyetlen példány maradt fenn, és ezt sem itthon, hanem Olaszországban, a cremonai könyvtárban őrzik. Értékét különösen növeli, hogy ezt a breviáriumot, amint az 1505-ös esztergomi ordináriust (5. sz. makulatúra) is, az egyik budai könyvkereskedő, Johannes Paep költségén nyomtatták Velencében. Vagyis a Lányi-kötéscsoportba tartozó, szóban forgó Erasmus-kötet kötéstáblájából két olyan mű is előkerült, melyeket bizonyosan a budai könyvkereskedők megrendelésére szállítottak Budára.

Ez az adat már önmagában is tovább erősíti a szakirodalomban eddig is elfogadottnak tekintett, de mindaddig kevés érveléssel megtagogatott Lányi-kötéscsoport budai eredetét. A továbbiakban azt vizsgálom, vajon tekinthető-e véletlennek, hogy a makulatúrák közül két mű is a budai könyvkereskedőkhöz köthető.

A makulatúrák és a budai könyvkereskedők

A makulatúrák között a Johannes Paephez köthető két esztergomi rítusú szertartáskönyvön kívül van egy harmadik is, amely egy másik könyvkereskedő, Johannes Cassis közreműködésével jelent meg. Ez nem más, mint az esztergomi breviárium 1480-ban napvilágot látott első kiadása (2. sz. makulatúra). Johannes Cassis személyéről korábban kérdéses volt, hogy egyáltalán budai könyvkereskedőnek tekinthető-e.

¹² Kiegészítés az RMK III Pótlásokhoz: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/31285/edition/36712?language=en> (Letöltve: 2019. 04. 26.)

Az RMK III Pótlások 5. kötetének függelékében található a budai könyvkereskedők által kiadott könyvek listája. Közülük néhány mű petittel van szedve, melyeket a korábbi szakirodalom a budai könyvkereskedőkhöz kötött, de ezt Borsa Gedeon nem tartotta eléggé megalapozottnak. Ezek közé tartozik ez az 1480-as kiadású esztergomi breviárium (vö. 2. sz. makulatúra). A kiadvány kolofonjából kiderül, hogy a breviárium nyomtatását Mátyás király rendelte el, és ez Joannis Cassis dicti librarii ex Ratispona költségén történt meg. Knauz Nándor e kolofon alapján úgy vélte, hogy Cassis Regensburgból (vagyis ex Ratispona) származó budai könyvkereskedő volt. Ballagi Aladár később Knauz állítását cáfolta, mert Denis bécsi nyomdászattörténetében forrásokra támaszkodva azt írta Cassisról, hogy bécsi könyvkereskedő volt.¹³ Fitz József ezt nem vonta kétségbe, de véleménye szerint Budán is lehetett könyvkereskedése. Erről így írt: „Ki tekinthető budai könyvkereskedőnek? Az, akinek Budán a könyvkereskedést szolgáló helyisége volt, s aki ezzel kapcsolatban a budai közigazgatási és kincstári hivatalok joghatósága alá tartozott. Cassisnak a breviárium példányait valahol el kellett raktároznia; még pedig ott, ahol értékesíthette őket. Bécs nem alkalmas hely az esztergomi breviárium árusítására. Ellenséges terület, hiszen Mátyás éppen hadban állt gazdájával, III. Frigyes császárral. Az eladásra a természetes hely Buda, az esztergomi egyházmegye legnagyobb városa [...]. Az esztergomi breviárium példányainak viszonylag legnagyobb része itt kelt el, raktárainak is itt kellett lenniök, s innen kellett a breviárium terjesztését, számlázását és elszámolását intézni. Hogy Cassis a teendőket milyen mértékben végezte személyesen, vagy végeztette ideküldött alkalmazottaival, vagy Koberger feltételezett budai fiókja segítségével (– mely ha volt, talán éppen Cassis vezetése alatt állt –,) nem változtat a tényen, hogy librarius Budensis [is] volt.”¹⁴ Fitz József állítása újabb megerősítést nyert azzal, hogy az ismertetett Erasmus-kötet hat makulatúrája között a biztosan budai könyvkereskedőhöz köthető két kiadvány töredékeit együtt használták fel könyvkötőanyagként a Cassis költségén megjelent breviárium töredékeivel.

Tehát a hat makulatúra közül két nyomtatvány a kolofonok és kiadói jelvények tanúsága szerint bizonyosan a budai könyvkereskedőkhöz köthetők, egy harmadik pedig igen nagy valószínűséggel. Vizsgáljuk meg, mi a helyzet a másik hármmal.

A budai könyvkereskedők mindenekelőtt magyarországi liturgikus könyveket és tankönyvként szolgáló műveket adtak ki és forgalmaztak.¹⁵ Ezért különösen

¹³ KNAUZ Nándor, *Kortan*, Bp., Akadémia, 1876, 122–123; BALLAGI Aladár, *Buda és Pest a világirodalomban 1473–1711*, Bp., Székesfőváros, 1925, I, 37, 10. sz.; DENIS, Michael, *Wiens Buchdruckergeschichte bis MDLV*, Wien, CH. F. Wappler, 1872, XVIII.

¹⁴ FITZ 1959, i. m. 169. Párhuzamos példaként említem, hogy Theobald Fegernek ugyan Budán volt az üzleti központja, de amikor Mátyás király elfoglalta Bécsset, ott is berendezett egy könyvraktárt, vö. KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, Bp., Balassi, 1997, 38.

¹⁵ FITZ 1959, i. m. 162; RMK III Pótlások 5, Függelék, i. m. 249–281.

feltűnő, hogy a budai könyvárusok által nem szignált három makulatúra közül kettő tankönyv.

Az egyik az 1473-ban Nürnbergben nyomtatott *Ars vitae contemplativae*... szerző nélküli összeállítás (1. sz. makulatúra). Magyarországon két példánya ismert (Esztergom és OSZK), és már e kettő közül is az egyikben (OSZK-s példány) az *Ars memorativát*, az emlékezőtehetség gyakorlására szolgáló latin szójegyzéket magyar megfelelőikkel egészítette ki egy kéz 1500 körül, vagyis ez a nyomtatvány biztosan itthon volt használatban.¹⁶ Figyelemfelkeltő emellett az a tény is, hogy e nyomtatvány épp Hess András budai működésének évében jelent meg. Adatot budai könyvvásárlásról három évvel későbből, 1476-ból ismerünk, amikor Frater Augustus de Zagrab egy Bibliát vásárolt Budán.¹⁷ Már Fitz József felvetette, hogy Hess András nyomdászati vállalkozásával egy időben is kellett könyvkereskedőknek tevékenykedniük Budán. Ha ezt az 1473-ban nyomtatott makulatúrát nem is tekinthetjük Fritz felvetésének egyértelmű bizonyítékaként, de az elmondható, hogy elgondolását igen erőteljesen alátámasztja.¹⁸

A másik tankönyv Guarinus Veronensis 1496-ban vagy 1497-ben Velencében nyomtatott grammatikája (3. sz. makulatúra). A mű igen közkedvelt volt, a 15. század végén több nyomdában jelentették meg, csak épp ebből a makulatúraként fennmaradt kiadásból nem ismerünk példányt (ld. 10. lábjegyzet).

Továbbá elmondható, hogy a budai könyvkereskedők Magyarországhoz kötődő, nem liturgikus nyomtatványokat is forgalmaztak. Ezek sorába akár a 6. számú makulatúránk is beletartozhatott. A könyv szerzője, Johannes Borgbirius a sziléziai Neisséből (ma Nysa) származó matematikus és csillagász, Bakócz Tamás meghívására 1514 körül érkezett Magyarországra.¹⁹

A makulatúraként felhasznált *Hunc compendiarium* című művét Bécsben, Hieronymus Vietornál nyomtatták ki.²⁰ Az 1516 januárjára keltezett mű²¹ a folyó évre egy nap- és két holdfogyatkozást prognosztizált, és azok veszélyeire, rettenetes következményeire figyelmeztetette Ulászlót és fiát, Lajos királyt. 1516-ban az első holdfogyatkozás januárban volt²², Ulászló nem sokkal később, március 13-án meg is halt. Figyelemre méltó az is, hogy Borgbiriusnak az esztergomi ér-

¹⁶ BORSA Gedeon, *Nyelvtörténeti adatok, Egy 1500 körüli latin–magyar szójegyzék = Magyar Nyelv*, 50(1954), 201–202.

¹⁷ Vö. Budapest, Egyetemi Könyvtár Inc. 28, ld. erről BORSA Gedeon, *Budai könyvkereskedők a középkorban = A Könyv*, 1955, 270–273.

¹⁸ FITZ 1959, i. m. 167.

¹⁹ Erről Stephanus Taurinusnak 1514. október 28-ra keltezett, Joachim Vadianushoz írott leveléből értesülünk. ld. *Magyar humanisták levelei*, Bp., Gondolat, 1971, 464–468, különösen 465 (ford. Kapitánffy István).

²⁰ Ld. erről még: DENIS 1872, i. m. 320–321 (Nr. 336); BALLAGI 1925, i. m. I, 127 (194. sz.)

²¹ Borgbiriusnak Venceslaus de Vilharticchez és Franciscus Grym Rueprechthez szóló ajánlásának végén olvasható: „Histrogonii ad. Bifrontis Iani. Kalen. Anno quo supra post sesquiesimum sextodecimo.” Az ajánlásból egy részlet a makulatúrán is fennmaradt.

²² Köszönöm Zsoldos Endrének az adatközlést.

sek udvarában való tartózkodása alatt a *Hunc compendiarium*mal közel egy időben még két másik műve is megjelent.²³

Fitz József és Borsa Gedeon több tanulmányában hangsúlyozta, hogy a budai könyvkereskedők, amint a nevük is jelzi, nemcsak kiadók, de valóságosan könyvkereskedők is voltak, hozzá téve, hogy ebbéli tevékenységükkel kapcsolatban vannak adatok, de igen hézagosak. E kevés közül az egyik írásos emlék, hogy Koberger, a híres nürnbergi nyomdász 1493-ban a Schedel-krónikából több példányt küldött Feger budai könyvkereskedőnek, aki 1509-ben még mindig tartozott neki 56 florénussal.²⁴ Mind ezek ismeretében nem tűnik merész feltevésnek, hogy egy Magyarországon élő, budai főurakkal szoros kapcsolatot ápoló tudós könyvéből, Borgbiriusból példányokat vásároljon és értékesítsen egy budai könyvkereskedő.

Mire lehet következtetni mindebből? A külföldi nyomdákból a hordókban krúdában érkező, bekötetlen könyveket itthon akár több éven vagy évtizeden keresztül is raktározták.²⁵ A papírt akkori rendkívüli magas ára miatt használtan is nagyon megbecsülték és megőrizték. A használt papírral foglalkozó kereskedőnél minden elképzelhető és elképzelhetetlen módon keveredhetett a különböző „évjáratú” anyag, amelyet a könyvkötő másodfelhasználásra megvásárolt. Csakhogy a használt papírral foglalkozó kereskedőnél nemcsak a különböző évjáratú papírok keveredhettek, hanem azokat a legkülönbözőbb helyeken is vásárolhatták.²⁶ A mi hat makulatúránk ezzel szemben annyira egységes képet mutat, hogy szinte kizárható a véletlen szerepe. Ezért feltételezhető, hogy az itt ismertetett makulatúrák a budai könyvkereskedőktől jutottak el a könyvkötőhöz, akinek a legegyszerűbb az volt, ha helyben szerezte be a papírt.²⁷

²³ *Iudicium annuale*, ... [Lipsiae, 1515, Martin Landsberg.], VD-16 B 6708; *Tabula festorum mobilium Compendiaria designatio omnibus clericis non minus necessaria quod utilis sequitur*, Viennae, Ioannes Winterburger, [1516]. Az utóbbi egyleveles nyomtatvány unikális példányát az Országos Széchényi Könyvtár őrzi, jelzete: OSZK App. H. 2526a. ld. minderről bővebben: LAUF Judit, *Ki jósolta meg II. Ulászló halálát?* = „*Serpentarius viginti quatuor stellis decoratus*” Baráti ajándék Farkas Gábor Farkasnak, szerk. Ekler Péter, Varga Bernadette, Bp., 2015, 25–26.

²⁴ FITZ 1959, i. m. 171.

²⁵ BORSA Gedeon, *Egy budai könyvkereskedő végrendelete 1509-ből = Magyar Könyvszemle*, 73(1957), 360–364.

²⁶ Köszönettel tartozom Borsa Gedeonnak levélbeli közléséért.

²⁷ Ugyanez volt a helyzet a beírt pergamennel is. Pl. a Győrben, máig csonkán fennmaradt Zalka antifonalét a 17. században a könyvkötők elkezdték kötőanyagként felhasználni. A beléjük kötött könyvek ugyan szétszóródtak az ország különböző pontjaira, de ezeknek a könyveknek legnagyobb része Győrhöz kötődik (a possesszorbejegyzések, és a kötésekben található makulatúrák alapján: pl. győri plébánosok hagyatékai). Ugyan az is nyomon követhető, hogy a könyvkötők viszik tovább magukkal a Zalka antifonále leveleit pl. Pozsonyba, de a legnagyobb részét helyben, vagyis Győrben használták fel.

*A Lányi-kódex kötécsoport könyvkötőműhelye
és a budai könyvkereskedők közötti lehetséges kapcsolat*

Ezek után tekintsük át a *Lányi-kódex* kötécsoportjába sorolható kötések felől nézve, hogy elképzelhető-e valamiféle kapcsolat a budai könyvkereskedők és a Lányi-kötécsoportot készítő könyvműhely között, hiszen – amint láthattuk – a *Lányi-kódex* kötésével azonos műhelyből való Erasmus-nyomtatvány kötéstáblájából előkerült töredékek határozottan erre utalnak. Koroknay Éva könyvében 16 olyan kéziratot, illetve nyomtatványt sorolt fel, amelyek véleménye szerint egy műhelyben készültek a *Lányi-kódex*szel, és ennek a csoportnak a „*Lányi-kódex* csoportja” szükségnevet adta. Ez a szám Muckenhaupt Erzsébet és Tóth Zsuzsa kutatásai nyomán azóta 22-re bővíthető:²⁸ A tanulmányban vizsgált, kötésében makulatúrákat tartalmazó Erasmus-kötettel (ld. az alábbi listán 14. sz.), az *Apor-kódex*szel (lista 22. sz.), egy esztergomi (lista 3. sz.) és egy pálos misekönyvvel (lista 10. sz.), Ludolphus de Saxonia Jézus életével (lista 4. sz.), *Guilelmus Parisiensis Postilla super epistolas* című (lista 1. sz.) kötetével.

A nyomtatás, illetve a másolás időrendjének sorrendjében a példányok listája a következő:²⁹

1. Guilelmus Parisiensis: *Postilla super epistolas et evangelia*. Lyon, Jean Trechsel, 1494.³⁰
Csíkszereda (Miercurea Ciuc), Csíki Székely Múzeum, Ltsz. 6587 (Koroknay –; Muckenhaupt 1996, 300; Tóth Zs. MRL13)
2. Michael de Carcano: *Sermonarium de poenitentia per adventum et per quadragesimam*. Venezia, Georgius Arrivabene, 1496.
Dubrovnik, Dominikanski Samostan, 35-I-3 (Koroknay 120. sz.)
3. *Missale Strigoniense*. Venezia, Lucantonius Giunta, pro Johanne Paep, 1507.
Budapest, Kiscelli Múzeum, Ltsz. 16384 (Koroknay –; Tóth Zs. MRL15)
4. Ludolphus de Saxonia: *Vita Jesu Christi* / ed. Jodocus Badius. Lyon, Claudius Davost impensis Stephani Gueynard, 1510.
Csíkszereda (Miercurea Ciuc), Csíki Székely Múzeum, Ltsz. 1272 (Koroknay –; Muckenhaupt 1996, 300; Tóth Zs. MRL12)

²⁸ MUCKENHAUPT 1996, i. m.; TÓTH Zs. 2014, i. m. Természetesen a 22-es szám egy újabb, alapos felülvizsgálat alapján módosulhat. Tanulmányomban e tekintetben a szakirodalomban jelenleg ismert állításokra támaszkodom.

²⁹ A példányok rövid címlírása mellett csak a nyomtatvány őrzési helyét és a kötésre vonatkozó irodalmat adom meg.

³⁰ Rozsondai Marianne ezt a kötetet ugyan a *Lányi-kódex* kötécsoportjába sorolható kötések kapcsán megemlíti, de nem sorolja egyértelműen közéjük, mert a kötésen látható 4 bélyegző közül csak kettő egyezik velük, vö. ROZSONDAI Marianne, *A magyarországi könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig*, 2019 (megjelenés alatt). Köszönöm Rozsondai Marianne-nak, hogy megjelenő könyvének a *Lányi-kódex* kötécsoportjába sorolható kötésekre vonatkozó részét rendelkezésemre bocsájította.

5. [*Biblia. Epistolae Pauli.*] Epistola ad Rhomanos etc. – Linus papa: *De passione Petri et Pauli.* (comment. Jacobus Faber Stapulensis), Paris, Henricus Stephanus, 1512.
Budapest, OSZK, Ant. 983 (Koroknay 108. sz.; Tóth Zs. MRL1)
6. *Missale Strigoniense.* Venezia, Petrus Liechtenstein, pro Stephano Heckel, 1513.
Budapest, OSZK, RMK III 186/1. példány (Koroknay 117. sz.; Tóth Zs. MRL5)³¹
7. Pelbartus de Themeswar: *Expositio compendiosa... psalorum.* Hagenau, Heinrich Gran, impensis Johannis Rynmann, 1513.
Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Inc. XVI. I.105. (Koroknay 171. sz.; Tóth Zs. MRL10)
8. *Homiliarius Doctorum* (ed. Paulus Diaconus). Basel, Johannes Frobenius, 1513.
Budapest, OSZK, Ant. 1136 (Koroknay 110. sz.; Tóth Zs. MRL4)
9. Kolligátum: 1. Alexander de Villa Dei: *Prima pars doctrinalis Alexandri: Cum sententiis notabilibus et vocabulorum lucida expositione nonnullis annexis argumentis.* Venezia, Petrus Liechtenstein, pro Urbano Keym, 1519. – 2. [Grammatica Latina]. Petrus Liechtenstein, pro Johanne Paep, 1509.
Güssing, Franziskaner Kloster, 3/130 (29) (Koroknay 210. sz.)
10. *Missale fratrum heremitarum Ordinis Divi Pauli primi heremite.* Venezia, Petrus Liechtenstein, pro Stephano Heckel, 1514.
Budapest, OSZK, RMK III 196/2. példány (Koroknay –; Tóth Zs. MRL14)
11. Johannes de Burgo: *Pupilla oculi.* Strassburg, Johannes Knobloch, 1514.
Pozsony (Bratislava), Állami Levéltár, Káptalani Könyvtár: Theol. Moralis 39 (Koroknay 20. sz.)
12. Kolligátum: 1. Johannes de Burgo: *Pupilla oculi.* Strassburg, Johannes Knobloch, 1514. – 2. Mancinellus, Antonius: *Opera*, Basel, Nicolaus Kessler, 1518
Güssing, Franziskaner Kloster, 3/154 (35) (Koroknay 211. sz.)
13. Erasmus, Desiderius: *Adagia.* Tübingen, Kuselm, 1514.
Admont, Stiftsbibliothek, Inc. 76/85 (Koroknay 1. sz.)
14. Erasmus, Desiderius: *Institutio principis Christiani.* Basel, Johannes Frobenius, 1516.
Budapest, OSZK, Ant. 7980 (Koroknay –; Muckenhaupt 1996, 300; Tóth Zs. MRL2; jelen tanulmány)
15. Ambrosius Mediolanensis: *Omnia opera. Pars III.* (ed. Andreas Hartmann). Basel, Adam Petri, impensis Johannis Koberger, 1516.
Budapest, OSZK, Ant. 1247 (Koroknay 111. sz.; Tóth Zs. MRL7)
16. *Postille maiores totius anni... addita tabula evangeliorum...* (supposita per... Joannem Nenizanis [recte: Nevizanis]; comment. Nicolaus de Lyra, Hrabanus Maurus etc.) [Lyon], Simon Vincent, 1517.
Budapest, OSZK, Ant. 9144 (Koroknay 112. sz.; Tóth Zs. MRL3)

---

³¹ Tóth Zsuzsa szóbeli közlése szerint e nyomtatvány kötésének némely bélyegzője és a *Lányi-kódex* kötéscsoportjába sorolható kötések bélyegzői nem teljesen azonosak, apróbb eltérések megfigyelhetők közöttük.

17. Mazzolini, Silvestro: *Summa summarum*. Strassburg, Johannes Grüninger, 1518. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Inc. XVI. I. 68 (Koroknay 167. sz.; Tóth Zs. MRL9)
18. Kolligátum: 1. Guilelmus Parisiensis: *Postilla super epistola et evangelia*. Basel, Adam Petri, 1518. – 2. Daniel Agricola: *Passio Domini nostri Jesu Christi ...* Basel, Adam Petri, 1518. Gyöngyösi Ferences Könyvtár, Ant. 710 (Koroknay 233. sz.; Tóth Zs. MRL16)
19. Alexander de Villa Dei: *Prima pars doctrinalis Alexandri: Cum sententiis notabilibus et vocabulorum lucida expositione nonnullis annexis argumentis*. Venezia, Petrus Liechtenstein, pro Urbano Keym, 1519. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Inc. XVI. II. 127 (Koroknay 184. sz.; Tóth Zs. MRL11)
20. *Auctores octo cum commento*. Lyon, Eustache Maréchal et Jean Marion, 1519. Graz, Franziskaner Kloster, A. 53/53. (Koroknay 193. sz.)
21. *Lányi-kódex*, 1519. Budapest, MTA KIK, K 43 (Koroknay, 77. sz.; Tóth Zs. MRL6)
22. *Apor-kódex*, 15/16. sz. fordulója. Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe, Románia), Székely Nemzeti Múzeum, A.1330 (Koroknay –; Muckenaupt 1996, 299–301; Tóth Zs. MRL8)

A továbbiakban a *Lányi-kódex* csoportjába tartozó köteteket könyvészeti szempontból vizsgálom, hogy ennek segítségével közelebb juthassunk ahhoz a könyvkötő műhelyhez, ahol a fentebb elemzett makulatúrákat is felhasználták. Mivel az e csoportba tartozó kötéseknek – a kor könyvállománya pusztulását figyelembe véve – csak kis hányada maradt fenn, a belőlük levonható megfigyelések természetesen csak részeredményként értékelhetők. A csoportba tartozó, bekötésre került könyveket jelenlegi ismereteink szerint egy 1494-es és egy 1496-os kiadástól eltekintve 1509–1519 között nyomtatták. A *Lányi-kódex* másolását 1519-ben fejezte be Kálmánchey László,³² az *Apor-kódexet* a 15. század vége – 16. század elejére datálja a szakirodalom.³³ Tehát e két, a premontrei rendhez köthető nyelvemlékünk is szépen belesimul az 1510-es évek időszakába.

A kötetek possesszorbejegyzései néhány kivételtől eltekintve jóval későbbiek, összefüggést felfedezni közöttük nem lehet, ezért nem is elemzem azokat.³⁴ Azonban az 1514-ben megjelent pálos misekönyv (lista 10. sz.) háttáblája belső oldalának felső szélén olvasható tulajdonosbejegyzés egy igen értékes információval szolgál: „Iste liber per me mutrebla (azaz: Albertum!) Bude emptus est Anno Domini Millesimo Quinquagesimo 20 [vigesimo] feria secunda proxima

³² KÖRMENDY Kinga, *Lányi-kódex = „Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, szerk. Madas Edit, Bp., OSZK, 2009, 316–317, 50. sz.

³³ MADAS Edit: *Apor-kódex = „Látjátok feleim...”* i. m. 261, 23. sz.

³⁴ Johannes de Burgo művének egyik példányán található csak egy korai bejegyzés a címlapon (Lista 11.): „Lucae Szeghedini plebani Ecclesiae parochialis Beati Nicolai Strigoniensis Anno 1522” (vö. KOROKNAY 1973, i. m. 20. sz.).

post dominicam invocavit fl. I[...]”, vagyis: Ezt a könyvet én, „mutrebla” (azaz Albert) 1520-ban az Invocavit vasárnapot³⁵ követő hétfőn Budán vásároltam [...] forintért.³⁶ Ez az egyetlen olyan rendelkezésre álló adat, amely egyértelműen bizonyítja, hogy az ún. *Lányi-kódex* kötéscsoportjába sorolható kötések Budán készültek.³⁷ A könyvek nyomtatási és másolási évszámaiból és abból, hogy a pálos misekönyvet 1520-ban Budán bekötve vásárolták, az következik, hogy a könyvkötő műhely az 1510-es években már biztosan működött.

Szemponunktól különösen fontos, hogy az említett 22 kötetben 6 nyomtatvány a budai könyvkereskedők megrendelésére készült, ez feltűnően magas szám. Két-két nyomtatvány kapcsolódik három könyvkereskedőhöz. Johannes Paephez az 1507-ben kiadott esztergomi misszále (lista 3. sz.) és az 1509-es latin grammatika (lista 9. sz.), Stephanus Heckelhez az említett 1514-es pálos misszálén kívül (lista 10. sz.) az 1513-as kiadású esztergomi misszále (lista 6. sz.),³⁸ és Urbanus Keymhez ugyanannak a nyomtatványnak két példánya is: Alexander de Villa Dei 1519-ben kiadott *Doctrináléja* (lista 9. és 19. sz.). Ezekből a tényekből, és abból, hogy az Erasmus-kötet 6 makulatúrájából 3, vagyis a fele kétséggel a budai könyvkereskedőkhöz kapcsolható, felvethető, hogy ezek a *Lányi-kódex* kötéscsoportjába sorolható kötések a budai könyvárusok eddig nem feltételezett könyvkötőműhelyében készültek. A 22 példány tartalmi vizsgálata tovább erősíti ezt a feltételezést. A makulatúrák kapcsán említésre került már, hogy Budán a magyarországi liturgikus könyvek forgalmazása mellett nagy hangsúlyt fektettek a könyvkereskedők a tankönyvekként is használatban lévő könyvekre. Magas arányuk a Lányi kötések között is megfigyelhető. Ilyenek a Paephez és Keymhez köthető kiadványok (lista 6., 9. és 19. sz.), továbbá érdekes, hogy Guilelmus Parisiensis *Postilláinak* két olyan kiadásával is találkozunk (lista 1. sz.: Lyon, 1494; lista 2. sz.: Basel, 1518), melyeknek első látásra úgy tűnik, semmi közük sincs a budai könyvkereskedőkhöz, ám ha figyelembe vesszük, hogy ugyanez a mű a kiadói jelvények tanúsága szerint 1505-ben Johannes Paep,³⁹ 1512-ben pedig Jacob Schaller⁴⁰ költségén megjelent és forgalmazták, akkor nagyon valószínű, hogy a *Postillák* további kiadásait is ők árusíthatták. Ebben az összefüggésben az sem tekinthető mellékes szálnak, hogy a Keym által megjelentetett Alexander de Villa Dei *Doctrinálén* kívül van még egy olyan nyomtatvány, melynek ugyancsak két példánya maradt fenn Lányi-kötésben (Johannes Burgo: *Pupilla oculi*, Strassburg, 1514, lista 11. és 12. sz.), s ha az elmondottak mellett még Fitz József

³⁵ Nagyböjt első vasárnapja.

³⁶ A misekönyvről és a benne található nyelvemlékről: LAUF Judit, *Magyar nyelvemlékszövegek egy 16. század eleji pálos misekönyvben = Magyar Könyvszemle*, 135(2019), 18–35.

³⁷ Még egy kötetben (Temesvári Pelbárt, lista 7. sz.), van ugyan vásárlásra utaló bejegyzés, de a dátum és a hely feltüntetése nélkül: „Hic liber emptus est floreno uno”.

³⁸ Kaym az 1513. évi misszále példányaikat megosztotta Heckellel. A példányok hol az egyik, hol a másik kiadó nevével és jelvényével vannak ellátva. Vö. FITZ 1959, i. m. 194.

³⁹ RMK III Pótlások 5, Függelék i. m. 262, 19. sz.

⁴⁰ RMK III Pótlások 5, Függelék i. m. 268, 34. sz.

állítását is figyelembe vesszük, miszerint a budai kiadók főfoglalkozása nem a könyvkiadás, hanem a könyvkereskedelem volt,⁴¹ és tudható, hogy Kobergerrel szoros üzleti kapcsolatban álltak, semmiképpen sem meglepő, hogy a *Lányi-kódex* kötécsoportjába sorolható kötések között egy Koberger költségén kiadott Ambrosius-kötet is szerepel (lista 15. sz.). Így még inkább gyanakodhatunk arra, hogy a *Pupilla oculi* példányai is a budai könyvkereskedők megrendelésére kerültek Budára. Vagyis a *Lányi-kódex* kötécsoportjába sorolható kötések igen nagy hányada szoros kapcsolatot mutat a budai könyvkiadókkal.

Az elmondottakból logikusan következik még egy, utolsó kérdés. Az Erasmus művéből, az *Institutio principis Christiani*ból előkerült makulatúrák és a Lányi-csoportba tartozó, budai könyvkereskedőkhöz köthető kötetek nem egy, hanem négy könyvkereskedő kiadványai (Cassis, Paep, Heckel és Keym). Kerülhettek-e az általuk forgalmazott művek ugyanabba a könyvkötő műhelybe? Magyarázatul szolgálhat, hogy e könyvkereskedők közül három egész biztosan igen szoros kapcsolatban állt egymással. Johannes Paep fennmaradt végrendeletében kétszobányi könyvraktárát István nevű segédjére hagyta. Borsa Gedeon ezt a segíted Stephanus Heckellel azonosította, aki nagy valószínűséggel később át is vette a Paep-féle vállalatot.⁴² Az Erasmus-kötet kötéstáblájából előkerült, bekötetlenül maradt ívfüzetek és levélpárok, melyek – amint láthattuk – a budai könyvkereskedők kiadványaival igen szoros kapcsolatban állnak, akár Paep könyvraktárában is őrződhettek. Heckel, ahogy korábban Paepel, a későbbiekben Kaymmal dolgozott együtt. Több ízben ugyanaz a kiadvány hol Heckel, hol Kaym jelvényével jelent meg, vagyis ugyanannak a kiadványnak a példányait egymás között felosztották, amint az 1513-as esztergomi misszálét is (lista 6. sz.).⁴³

Ebből az időből két budai könyvkötőt ismerünk. Lucas Coronensisen⁴⁴ kívül egy Urbanus nevű ligatort (*Urbanus ligator librorum*), kinek neve egy 1509-re keltezett pannonhalmi oklevélben maradt ránk.⁴⁵ Az oklevélből kiderül, hogy Buda város tanácsa 1506-ban behívatta Orbán könyvkötőt és feleségét, Apollóniát, mert a tulajdonukban lévő Szent János utcai romos tornyot nem állíttatták helyre. Kötelezték őket, hogy egy éven belül tegyék meg, s mivel ez nem történt meg, a város úgy határozott, elveszi a tornyot Orbán könyvkötőtől. Orbán feleségének, Apollóniának Gergely varga, egy budai polgár volt az apja.⁴⁶ Szempontunkból ennek az adatnak igen fontos szerepe van, mert öt évre rá, 1514-ben

⁴¹ FITZ 1959, i. m. 167.

⁴² Borsa 1957, i. m. 364; FITZ 1959, i. m. 188.

⁴³ A *Lányi-kódex* kötécsoportjába sorolható kötések közötti példány Heckel kiadói jelvényét tartalmazza. Fitz József ír arról, hogy vannak olyan példányok, amelyek Kaym jelvényével jelentek meg, ld. Fitz 1959, i. m. 194.

⁴⁴ ROZSONDAI 1993, i. m. 9–18.

⁴⁵ Pannonhalmi Főapátság hh. lt. Capsa V. lit. E. nr. 100 (DF 274197); RÓMER Flóris, *Adalék a budai várnak a törökfoglalás előtti helyszíneléséhez* = *Archaeológiai Közlemények*, 1877, 48–50.

⁴⁶ VÉGH András, *Buda város középkori helyrajza, II, Oklevélkivonatok 1500–1577*, Bp., 2008,

egy másik oklevél tanúsága szerint az említett Orbán könyvkötővel megegyező keresztnevű Kaym könyvkereskedő épp a Négy varga-házban lakott.⁴⁷ Így semmi okunk nincs kételkedni a korábbi szakirodalomnak eddigi feltételezésében, vagyis hogy Urbanus ligator és Urbanus Kaym egy és ugyanazon személy volt.⁴⁸

Az 1510-es években, amikor Budán a *Lányi-kódex* kötécsoportjába sorolható kötések készültek, már három könyvkereskedő is működött. Vagyis kellett akkora keresletnek lennie, hogy a tehetősebbek díszes kötésű könyveket nagyobb számban vásároljanak. S amint Borsa Gedeon írja: „A könyvkereskedő, amint külföldi példák mutatják, ha abban a helyzetben volt, hogy könyvkötészetet is tudott foglalkoztatni, és erre kellő igény volt, megtette. Ha nem, úgy a vásárlónak ajánlott egy bőrdíszművest.”⁴⁹ Urbanus Kaym példája arra mutat, hogy ez Magyarországon is hasonlóan történt.

Visszatérve kiinduló kérdésünkhöz, megállapítható, hogy az Erasmus-kötetből kikerült makulatúrák és a *Lányi-kódex* kötécsoportjába sorolható kötések között nagyszámban találhatóak olyan könyvek, amelyek a budai könyvkereskedőkhöz köthetők. Ez igen valószínűvé teszi, hogy az általunk vizsgált kötécsoport egy olyan polgári műhelyben készült, melyet maguk a budai könyvkereskedők tartottak fenn. A példányok nyomtatási idejéből arra is lehet következtetni, hogy a könyvkötő műhely működése 1520 körülre befejeződött. Ez tökéletesen egybevág Kaym könyvkiadói tevékenységének időintervallumával (1503–1520), tehát lehetséges, hogy a *Lányi-kódex* kötécsoport kötetei épp az ő általa fenntartott könyvkötő-műhelyből kerültek ki, amelyről most már biztos tudásunk van. Ezzel együtt az sem zárható ki, hogy Kaym műhelyén kívül másik olyan, ma még ismeretlen műhely is létezett, amely ugyancsak a budai könyvkereskedők tulajdonában volt, vagy igen szoros kapcsolatban állt velük. Ha ez valóban így van, akkor a premontrei női kolostorhoz köthető *Lányi-* és *Apor-kódexet* sem kolostori műhelyben kötötték be.

A budai kötésekre vonatkozó adatok még mindig nagyon gyérek és esetlegesek. Meg kell említenünk, hogy a három említett budai könyvkereskedőhöz kapcsolható könyvek közül több olyan példány is fennmaradt, amely nem *Lányi-*, hanem másfajta budai kötésben őrződött meg. Ám Koroknay Éva arra is felhívta a figyelmet, hogy az általa elkülönített csoportok között több esetben kimutatható valamiféle rokonság, Rozsondai Marianne pedig már arról ír, hogy az egy műhelyben dolgozó mestereknek több hasonló mintájú könyvkötőszerszám állt

148, 525. sz. (Monumenta Historica Budapestinensia, 16); VÉGH András, *Buda város középkori helyrajza, I*, Bp. 1983, 144–145 (Monumenta Historica Budapestinensia, 15).

⁴⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, DL 39059: ... *in domo quatuor sutorum wlgariter nuncupata, in apoteca videlicet seu biblioteca circumspecti Vrbanii Keym librarii Budensis* ..., ld. VÉGH 2008, i. m. 161, 579. sz.; KELÉNYI B. Ottó, *Kaym Orbán budai könyvesháza = Magyar Könyvszemle*, 67(1943), 429–430.

⁴⁸ FITZ 1959, i. m. 167; SZ. KOROKNAY 1973, i. m. 23.

⁴⁹ Borsa Gedeon levélbeli közlése, melyet hálással köszönök.

rendelkezésére (pl. a keret díszítésére igen alkalmas akantuszos-palmettás indasor öt-, hatféle).⁵⁰

Későbbi kutatások, további kötésleletek, napvilágra kerülő makulatúrák és a mind ezekből levonható következtetések árnyalhatják, pontosíthatják még a fenti megállapításokat.

LAUF, JUDIT

Incunabula Fragments Found in Renaissance Book Bindings from Buda

*Bindings Related to the Binding of
Lányi Codex and the Booksellers of Buda*

The National Széchényi Library bought Desiderius Erasmus' famous work, the *Institutio principis Christiani* printed in Basel in 1516 by Johann Froben at an auction organized by the Borda Antiquarian Bookshop in 1994. Erzsébet Muckenhaupt has demonstrated that this book was bound in leather in the same bookbinding workshop as two early 16th century Hungarian-language manuscripts, codices Lányi and Apor. The Erasmus volume was restored and fragments of prints were discovered in its binding in 2004.

In the first part of the paper, I present the bibliographical data of the host book and of the six print fragments used as binder's waste. In the second part of the study, I analyse the six works from the point of view of content and form. I try to find out whether the fragments are related somehow, from where the bookbinders acquired them, and whether the fact that the publishing of three of the prints used as binder's waste was connected to the booksellers of Buda is more than mere accident. In answering these questions, I resort to the content analysis of the volumes which were bound at the same place as the Lányi Codex in order to find out more about the bookbinding workshop where the analysed fragments were used as binder's waste. All these suggest that the group of volumes related to the Lányi Codex with regard to their binding were bound in a workshop operated by or in close contact with the booksellers of Buda.

Keywords: 15–16th century, incunabula fragments, book binders of Buda, booksellers of Buda.

---

⁵⁰ ROZSONDAI 2019, i. m. (megjelenés alatt). Rozsondai Marianne eme megállapítása arra is magyarázatul szolgálhat, miért lehet a kötések bélyegzői között némi különbség (ld. 30. lábjegyzet).

Elpusztult és lappangó brünni Thuróczy-példányok

Andrássy Ignác Thuróczy-krónikája (C) utáni nyomozás¹ több, ma már lappangó vagy elpusztult példány történetét hozta elő. Ilyen volt például Jankovich Miklós és Farkas Lajos bibliofil gyűjtők kötetei, melyek sorsáról ma már csak feltételezéseink vannak. Az irattári anyagban felbukkant példány (A) – melyet eredetileg az 1873-as bécsi világkiállításra szántak, majd a magyar nyomdászat 400. évfordulójára az Akadémián rendezett tárlat egyik éke lett – könnyen elképzelhető, hogy még Jankovich valamelyik gyűjteményével került 1830 után a Nemzeti Múzeum könyvtárába. Farkas Lajos Thuróczy-krónikáját (B) pedig e kiállítás megnyitása után pár hónappal, 1873 őszén vehette kezébe Fraknoi Vilmos. Elmondhatjuk tehát, hogy 1875 végére három példányt (A–C) is őriztek a ritkább brünni kiadásból a nemzeti könyvtárban.

A Thuróczy-példányok eddig sem egyszerű története tovább bonyolódott egy jó évtizeddel később. Majláth Béla könyvtárigazgató 1892-ben jelentette Szalay Imre miniszteri tanácsosnak (aki később a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója volt 1894–1915 között), hogy eltűnt egy értékes Thuróczy-krónika még 1888-ban. Az utána kitört botrány a sajtóban is hullámokat vert.² Feltehetően az akkor folyó katalógizálási és állományrendezési munkák során³ derült ki a vezetés számára a hiány, amit aztán összekapcsoltak a Csontos-ügygel 1892-ben. Erről a nevezetes könyvtárrendezésről például a Fővárosi Lapok is részletesen beszámolt.⁴ A régi nyomtatványok 1893-as revíziója fedte fel hivatalosan az addig csak szűk körben ismert (és takargatott) mulasztást: az első jelentések szerint 1 ősnymtatvány és

---

¹ FARKAS Gábor Farkas, *Andrássy Ignác Thuróczy-krónikája = Magyar Könyvszemle*, 134(2018), 222–227.

² *A museumi könyvtár szennyese = Budapesti Hírlap*, 1892. október 15. (szombat), 6; OSZK Irattár, 437/1892. Nyilatkozat a Budapesti Hírlap hírére, 1892. november 14.

³ HORVÁTH Ignác, *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának ősnymtatványai: 1465–1500*, Bp., M.N.M. Könyvtára, 1895 (A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke, 1), VIII. „E gyűjtemény végleges rendezése 1888-ban történt, midőn a kötetek signaturákat kaptak, s róluk szerzők, nyomtatási hely és év szerint szerkesztett repertórium és czédulajegyzék készült.”

⁴ *Fővárosi hírek = Fővárosi Lapok*, 1888. július 25. (szerda), 1504. „A museumi könyvtár inkunábulum gyűjteménye már teljesen rendezve van. Igen becses példányok vannak benne 1465-től 1500-ig. Ezek a nyomdászat első zsöngéi. Katalógusukat Majláth Béla könyvtárőr elkészíté. Most a magyar történelmi művek termében foly a munka. Augusztus közepéig elkészülnek az egészszel, aztán két hét a tisztogatásé s szeptember elsején már a könyvtár megnyílik.”

22 kötet (valójában lényegesen több) régi magyar könyv hiányzott az állományból számos értékes kódex mellett: „A külföldi ősnymtatványokat rendben találtuk, kivéve egy munkát, mely 1888-ban nem volt található s ez Thuróczy János: *Chronica Hungarorum Brünn*, 1488. című műve.”⁵ Szalay utasítására Horváth Ignác segédőr végezte el a vizsgálatot, amely mögött áttételesen Csontos János könyvtárőr szakmai ellehetetlenítése volt. A részletesen feltárt történet eddig – érthető okból – a rendkívül értékes kódexhiányra, illetve Pulszky Ferenc körüli kultúrpolitikai botrányra összpontosított,⁶ ám Csontos meghurcolásában – majd látni fogjuk – a Thuróczy-krónika szerepet játszott, még évtizedekkel később is.

Csontos János 1886-os jelentésében külön kiemelte (más értékes nyomtatvány mellett) a brünni kiadás példányát.⁷ Ugyanakkor majdnem egy évtizeddel később Horváth Ignác beszámolt további Thuróczy-példányról is ősnymtatvány-katalógusában. Úgy tűnik, hogy *legalább egy* csonka példányt (**D**) is beszerezhetett a Nemzeti Múzeum könyvtára 1875–1886 között a már meglévő három példány (**A–C**) mellé. Ezt vagy megvásárolták, vagy hagyatékból került az állományba. Horváth Ignác szerint:

„Inc. c. a. 490. A Magyar Nemz. Múzeum könyvtára egy teljes és több csonka példányt bírt e kiadásból. A csonka példányok több év előtt egyéb könyvtári másodpéldányokkal együtt eladattak. *A teljes példány megmagyarázhatatlan módon eltűnván* [kiemelés: F.G.F.], a könyvtár kénytelen volt az eladott csonka példányok egyikét, mely időközben Ráth Györgytől a budapesti egyetemi könyvtárba, s innen (szintén mint másodpéldány) antiquárhoz került, visszavásárolni. E példányból az a₂,⁴⁻⁸, k₄, n₁, p₇, q₂, r₃₋₈, t₈ és x_{1, 3, 4-9} jelzetű levelek (= összesen 27 levél) hiányoznak. Az a₁ levél a oldalán a múzeumi könyvtár másodlati bélyege és a budapesti egyetemi könyvtár bélyege látható. Az egyes lapok XVI. századi kéztől származó széljegyzetekkel vannak ellátva, melyek olvasását azonban az erős körülvágás lehetetlenné tette.”⁸

Mivel Csontos megemlítette az akkor már meglévő négy (két pergamen és két papír) példányt az augsburgi kiadásnál 1886-ban, így joggal feltételezhetjük, hogy a brünni kiadásnál is feltüntette volna a további példányokat, ha azok még az állományban lettek volna. Vagyis ezek közül három (**A, C–D**) már 1886 előtt

⁵ OSZK Irattár, 454/1893. 1893. október 7.

⁶ PÁLNYÓGYI Endre, *A Csontos János elleni fegyelmi vizsgálat és annak politikai háttere = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 2(1964), 163–192; SZITA Gábor, WEEBER Tibor, „*A kéziratoknak van lelkük*”, *Csontos János munkáinak és levelezésének bibliográfiája*, Bp., OSZK, 2012 (Nemzeti téka), 44–56.

⁷ CSONTOSI János, *Jelentés a N. Múzeum könyvtárának állapotáról 1885–86-ban = Magyar Könyvszemle*, 10(1885), 23. „5. 1488. Thuróczy János krónikája latin nyelven. »In inclita terre Moraue ciuitate Brunnensi lucubratissime impressa. Anno salutis M CCCC LXXXVIII. die XX Martii.« Ívrét”.

⁸ HORVÁTH 1895, i. m. 218–219. Horváth elszámolta, csak 25 levél hiányzott.

kikerült az állományból, hiszen akkor még megvolt a később ellopott ép **(B)** példány. Aztán 1893-ban a nemzeti könyvtár visszavásárolta az 1875–1886 között eladott csonka példányok közül az egyiket **(D)** 51 forintért,⁹ mivel addigra ellopták a gyűjteményből az egyetlen egy teljesnek mondott kötetet **(B)**. A tranzakciókban szerepet játszottak a korszak képzett antikváriusai: Horovitz Fülöp és Samuel Kende.¹⁰

Összegezve az eddigieket: 1875-ben beérkezett újabb brünni (Andrássy) kötet **(C)** a már meglévő – talán Jankovich Miklós, illetve Farkas Lajos bibliotékájából származó – példányok **(A–B)** mellé és beszereztek egy ismeretlen provenienciájú csonka példányt **(D)** is. A hiányos példányokat **(A, C–D)** értékesítették 1886-ig, a teljes példányt **(B)** ellopták 1888 előtt. Egy csonka példány **(D)** pedig visszakerült az állományba 1893-ban. A lényeg, hogy 1875–1886/88 között *minimum* négy **(A–D)**, esetleg öt¹¹ brünni kiadása volt a könyvtárnak, amiből hármat/négyet eladtak, egyet elloptak és az eladottakból egyet pedig visszavásároltak. Ez utóbbi nem lehetett sem a Farkas- **(B)**, sem az Andrássy-példány **(C)** a kötet csonkasága miatt. Így 1895-re csak ez az egy csonka, visszavásárolt Ráth-példány **(D)** maradt a Nemzeti Múzeum könyvtárában. A kutatás összegzésében igyekszem utánajárni annak, hogy e példányok további sorsa hogyan rekonstruálható.

Ám a visszavásárolt példány provenienciája is felvetett számos kérdést. A Múzeum 1886 előtt adhatta el a könyvet, ami majd Ráth Györgyhoz került. Az ismert bibliofilnek egyébként két brünni Thuróczy-kiadása volt 1905-ben, abból ma már csak az egyik¹² található meg az Akadémia gyűjteményében.¹³ Tőle vehette meg az Egyetemi Könyvtár, majd azután ők is – nyilván anyagi okból – az eladás mellett döntöttek. Emögött az is meghúzódhatott, hogy ott volt még a jezsuita korszak ősellományából származó példány¹⁴ is a gyűjteményben. Végül a nemzeti

⁹ A visszavásárlásra lásd: *Évnyegyedes jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának állapotáról 1893. október 1-től 1894. szept. 30-ig = Magyar Könyvszemle*, 19(1894), 361. „8. Thwroc Ioannes de, Chronica Hungariae. Brünn, 1488. Csonka példány. (51 frt.)”. *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára az 1893/94. évben = Magyar Könyvszemle*, 21(1896), 62. „Túróczy krónikájának 1488. évi brünni kiadása, melynek (sajnos csonka) példányával a könyvtár revíziója alkalmával tapasztalt hiányt óhajtotta pótolni.” Valószínűleg sikerült alkudni, mert Kende ennél drágábbra tartotta: VARJÚ Elemér, *Hungarikumok külföldi könyvpiaczon = Magyar Könyvszemle*, 19(1894), 381. „a Thuróczi-féle brünni krónika egy csonka példánya, ára 60 frt”.

¹⁰ Horovitzra lásd: *Antiquar-könyvkereskedés a fővárosban = Religio*, 48(1889), 13. sz. (augusztus 14.), 103–104. „Az övé az érdem, hogy Sylvester (Erdösi János) XV. századból eredő »grammatica hungarica«-ját felfedezte és a magyar nemzeti múzeum számára megszerezte. Végnapjaiban a m. t. akadémia és a »Nemzeti Múzeum« könyvtáraiban talált szakismereteihez mért foglalkozást.” Kendére lásd: SIMON Melinda, *Egy erdélyi származású bécsi antikvárius és műkereskedő dinasztia: a Kende család = Magyar Könyvszemle*, 128(2012), 494.

¹¹ Ha hozzávesszük Vígázó Ferenc, ma már az Akadémia Könyvtárában őrzött példányát: MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattár [továbbiakban: MTAK], Inc. 451.

¹² MTAK, Ráth F 1045.

¹³ Ráth György régi magyar könyvtára, Bp., Hornyánszky, 1905, 609.

¹⁴ ELTE Egyetemi Könyvtár, Inc. 338.

könyvtár visszavásárolta a sorban következő ismeretlen tulajdonosától. A másik 1886 előtt eladott Thuróczy-példány az Akadémia Könyvtárban található. Gyulai Ambrus ferences szerzetes Demeter kalocsai plébánostól szerezte meg a könyvet 1573-ban. Majd Károly László pálos szerzetes adta Haller Zsigmondnak 1711-ben. Egy évtizeddel később a tóketerebesi pálos monostorban írták össze a példányt.¹⁵ Majd megjárta a nemzeti könyvtárat, ahogyan ezt két pecsétje¹⁶ is mutatja. Azután eladhatták 1886 előtt ismét, és megfordult a 19. század végén ifjabb Emich Gusztáv könyvkiadó bibliotékájában,¹⁷ illetve Ranschburg Gusztáv pesti antikváriusnál. Végül Vigyázó Ferenc politikus gyűjteményével került az MTA Könyvtárába 1928-ban.¹⁸

A történet ezután tovább bonyolódott. Enea Lanfranconi¹⁹ olasz mérnök, neves műgyűjtő öngyilkos lett 1895 kora tavaszán Pozsonyban. Néhány hónappal később a Nemzeti Múzeum könyvtárának negyedévi jelentésében már megemlítették a gyűjteménye sorsát.²⁰ Ezzel összefüggésben a *Magyar Könyvszemle* 1896. évfolyamában már egy újabb példánya (E) bukkant fel a brünni kiadásnak a fent említett olasz mérnök könyvtárából:

„A szerzemények közt úgy érték, mint mennyiség tekintetében a most említett Lanfranconi-könyvtár áll első helyen. E ritkaságokban gazdag gyűjtemény melyben Túróczi krónikájának brünni kiadása (1488) (...) megvannak.”²¹

¹⁵ EMÓDI András, *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött ősnymtatványok katalógusa = Erdélyi Múzeum*, 76(2014), 193.

¹⁶ „A. M. N. Múzeum Könyvtárából”, illetve „Másodlat a M. N. Muzeumi Széch. Orsz. Könyvtárból”.

¹⁷ *Könyvkiállítási emlék*, kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum, Bp., Országos Magyar Iparművészeti Múzeum, 1882, 184. 25. tétel.

¹⁸ Bejegyzések x_{gr}: „Emptus denarys octoginta duobus per fratrem Ambrosium de Gywla a domino Demetrio plebano Colocensi Anno domini 1573”; a_{2r}: „Patris Ladislai Károly ordinis Sancti Pauli primi eremitae dono datus (?) a magnifico Sigismundo Haller anno 1711”; „Residentia Terrebesiensis ord(inis) S(ancti) Pauli primi catalogo 172(...?) inscriptus 17(...?)”; *Catalogue of the incunables in the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences*, comp. by Marianne ROZSONDAI and Béla ROZSONDAI, Bp., Argumentum, Libr. of the HAS, 2013, 959/2. tétel.

¹⁹ WIX Györgyné, *Rég elfelejtett gyűjtőkről = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 20(1984/1985), 191–193.

²⁰ *Évnegyedes jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának állapotáról = Magyar Könyvszemle*, 19(1895), 270. „Külön kiemelendő azon rendkívül becses anyag, a mely a Lanfranconi Enea gyűjteményét képező könyvtárból a nm. vallás és közoktatásügyi minisztérium intézkedése következtében szereztetett meg. A könyvek még nem lévén teljesen feldolgozva és szétválasztva – miután a gyűjteménynek a múzeumi könyvtárt nem érdeklő része előreláthatólag a többi hazai könyvtárak közt osztatik szét, – csak általánosságban konstatálhatjuk, hogy a ritkaságokban gazdag könyvtár megszerzése nagybecsű gyarapodást jelent a nyomtatványi osztály anyagában. Erről részletesebben, a legbecsesebb darabok felemlítésével a jövő évfolyamban számolunk be.”

²¹ *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára (1802–1895) = Magyar Könyvszemle*, 20(1896), 115.

Szinte kizárt, hogy a Horváth Ignác-féle 1895-ös ősnymtatvány-katalógus pótlásában szereplő brünni példány a Lanfranconié lehetett. Miért? Horváth egyértelműen arról ír, hogy ez az egyik eladott, s visszavásárolt példány, vagyis a nemzeti könyvtár állományában volt 1886 előtt, Lanfranconié (E) pedig csak egy évtizeddel később került be. Tehát ez nem az a példány. A zavart tovább fokozza, hogy a Lanfranconi-katalógusban található példányhoz Horváth hozzárendelt egy jelzetet, ami később a visszavásárolt Ráth-példányé (D) lett: „1819. Thurocz, Joannes de -. Chronica Hungarorum Bruna, 1488 2r Inc. c. a. 490.”²² Erre az lehet a magyarázat, hogy Horváth beazonosította az egyes Lanfranconi-példányokat a Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzött példányokéval (hiszen a másod- és harmadpéldányokat később más könyvtárakba osztották szét).

Összegezve: a visszavásárolt Ráth-, illetve a frissen megszerzett Lanfranconi-példány (D–E)²³ a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának állományában volt 1896-ban. Ez utóbbit Savoyai Jenő (1663–1736) hadvezér exlibrise ékesítette: „köztük Túróczi brünni kiadásának a Savoya-ház czímerével diszített példánya”.²⁴ A régebben beszerzett Ráth-példányt – mint már említettem – valamikor 1875–1886 között adhatták el és 1888–1895 között vásárolhatta vissza a könyvtár.

Így viszont tovább nőtt a ma már hiányzó Thuróczy-példányok száma: az 1873-ban kiállított, az 1873-ban és 1875-ben bekerült Farkas-, illetve Andrassy-, az 1886 előtt visszavásárolt Ráth- és az 1895-ben megszerzett Lanfranconi/Savoyai kötet (A–E). Horváth Ignác pótlást írt a Magyar Nemzeti Múzeum ősnymtatványai jegyzékéhez 1900-ban. Itt megemlítette a Lanfranconi/Savoyai példányt (E) a következő formában: „Második példány. Inc. c. a. 490. a. Az 1^b lapon a honfoglalást ábrázoló kép reprodukció.”²⁵ Két évvel később Varjú Elemér ezt a példányt külön kiemelte a Thuróczy-krónikáról írt tanulmányában:

„A ritkább brünni kiadásból egészen teljes példánnyal nem rendelkezünk. Az egyik, régebben szerzett, félpergament kötésű példány igen csonka, hiányzik belőle a kezdő kép, továbbá az a₂, a₄₋₈, k₄, n₁, p₇, q₂, r₁, r₃₋₈, t₈ és x₁ x₂₋₈ összesen 27 levél. Már a másiktól csupán a kezdő kép hiányzik; ez is pótolva van régi papirosra nyomtatott, az eredetitől alig megkülönböztethető hasonmással. Ez a példány nemcsak azért becses, mert kifogástalanul tiszta, érintetlen metszettel, hanem azért is, mert egykor a törökverő hős, Szavojai Eugén tulajdo-

²² OSZK Kézirattár, fol. Hung. 1887/16. A Nagyméltóságú Vallás- és Közoktatásügyi magy. Kir. Ministerium által megvett Lanfranconi-féle könyvtár leltára, f. 61.

²³ *Wlassics miniszter művásárlása = Budapesti Hírlap*, 1895. június 9. (vasárnap), 3. „A könyvtár többi értékesebb művei közül a Thuróczy-féle krónikának brünni kiadását (...)”.

²⁴ *A Lanfranconi-gyűjtemény megvásárlása = Magyar Könyvszemle*, 19(1895), 187.

²⁵ HORVÁTH Ignác, *Pótlék a Magyar Nemzeti Múzeumi könyvtár ősnymtatványainak jegyzékéhez = Magyar Könyvszemle*, 24(1900), 367–368.

nában volt, a kinek czímere a kissé kopott, de finom XVIII. századi bőrkötés tábláiba arannyal van beprésselve.”²⁶

Itt érdemes megjegyezni, hogy 1887-ben Ráth György példányát kiegészítette Weinwurm Antal fényképész reprodukciójával (már ha hihetünk Csontosinak, aki negyedszázad elteltével emlékezett az esetre). A fenti (eladási és vásárlási) időrendet nézve nem kizárt, hogy ez a **(D)** példány lehetett.²⁷ A Savoyai-példány **(E)** biztosan nem jöhet szóba, hiszen Varjú szerint régi papírosra nyomtatták a reprodukciót és 1895-ig egyébként is Lanfranconi tulajdonában volt Pozsonyban. Természetesen ez a szép, a honfoglalást ábrázoló metszet népszerűsége miatt gyakran eshetett áldozatul könyvmetszőknek és tolvajoknak.

Még ebben az évben, 1902-ben a nemzeti könyvtár kiállítást rendezett kincseiből és ott is kitüntetett helyen szerepelt Savoyai Jenő (Lanfranconi) egykori kötet **(E)**: „Thuróczi János krónikájának 1488-iki, első brünni kiadása (mely Savoya Jenő herceg tulajdona volt)”. Ahogyan Récsey Viktor pannonhalmi könyvtáros fogalmazott: „A legújabb szerzemények is kiváló figyelemben részesültek.”²⁸

Térjünk vissza 1892-höz, ugyanis ekkor robbant ki a Csontos-ügy, mikor a Kézirattár őréit – sok egyéb mellett – lopással is meggyanúsították. Mint már említettem, ebben szerepet játszott a Thuróczy-krónika valamelyik (talán a Farkas-) példánya. Az alaposan feltárt történetből kitűnik, hogy Losonczy István könyvtári szolga és Mosonyi Antal laboráns 1886–1888 között számos igen értékes kéziratot és nyomtatványt tulajdonított el. Ezt onnan lehet biztosan tudni, hogy Losonczy István 1886 júliusától 1888 nyaráig dolgozott a könyvtárban, illetve Mosonyi Antal 1889. január elején hunyt el, tehát a lopásnak ez alatt a két év alatt kellett megtörténnie.²⁹ Szinnyei József drámai hangon számolt be a kialakult helyzetről, megemlítve a Thuróczy-krónikát is:

„A teljesen lajstromozott gyűjtemény az év folyamán revideáltatott, mely alkalommal Thuróczy 1488-iki brünni kiadásán kívül, melynek hiánya már néhány évvel ezelőtt konstatáltatott, újabb hiány nem merült fel.”³⁰

²⁶ VARJÚ Elemér, *A Turóczy-krónika kiadásai és a M. Nemz. Múzeumban őrzött példányai = Magyar Könyvszemle*, 26(1902), 398.

²⁷ MTAK, Kézirattár, Tört. 2r 339. Csontos János első emlékirata a múzeumi könyvtárból állítólag hiányzó pergamen- és papírkéziratok felderítése ügyében, f. 61.

²⁸ RÉCSEY Viktor, *A Múzeum könyvtár-kiállítása = Budapesti Hírlap*, 1902. december 2. (kedd), 4.

²⁹ MAJLÁTH Béla, *Jelentés a N. Múzeum könyvtárának állapotáról 1885–86-ban = Magyar Könyvszemle*, 11(1886), 197; Uő, *Jelentés a N. Múzeum könyvtárának állapotáról 1887–88-ban = Magyar Könyvszemle*, 13(1888), 171; Uő, *Jelentés a N. Múzeum könyvtárának állapotáról 1888–89-ban = Magyar Könyvszemle*, 14(1889), 245.

³⁰ SZINNYEI József, *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtáráról 1892–93-ban = Magyar Könyvszemle*, 18(1893), 313.

Újságcikkek születtek, parlamenti interpelláció hangzott el a témában, végül Majláth Béla és Csontos János lett bűnösként megnevezve.³¹ A hírlapokban és az országgyűlési csatározásokban csak a kódexek eltűnéséről esett szó, ám a Thuróczy-krónika hiánya már 1892 őszén is előkerült Majláth Béla Szalay Imréhez írott jelentésében:

„A folyamatban levő vizsgálat alkalmából hivatali kötelezettségemnek tartom, hogy az incunabulák csoportjából Thuróczi krónikájának 1488ik évi brünni kiadása hiányzik. Ugyanis mikor 1888ik évben Horváth Ignác segédőr megbízva lett az ősnymtatványokat összeírni és észrevette a hiányt. Azóta mindenüttkeresés daczára sem került elő. Hivatalos tisztelettel kérem Méltóságodat ez iránt Horváth Ignác segédőrt kihallgatni, aki úgy az elveszés, mint az eredménytelen keresés körülményeiről felvilágosító vallomást tehet. (...) 1892. november 17.”³²

Majd következő év tavaszán Szalay megbízta Horváth Ignácot, hogy az ősnymtatványok és régi magyar nyomtatványok revízióját is folytassa le.³³

Két évtizeddel később olyan fordulat történt az ellopott régi könyvek ügyében, amire senki sem számított.

„Egy szerencsés véletlen évtizedek óta elveszettnek hitt becses anyag birtokába juttatta ismét a könyvtárat. Előkerültek olyan ritkaságok, mint például Heltai Háló-ja, Turóczi brünni kiadása, a Galeotti-kodex, inkunabulumoknak, régi magyar nyomtatványoknak, kéziratoknak és okleveleknek hosszú sora, melyeket a könyvtár évtizedek óta nyilvántartott s amelyek most ismét elfoglalták régi helyüket.”³⁴

Ugyanis Tőkés Gyula jogász budapesti lakásán megtalálták az ellopott könyveket, köztük a Thuróczy-krónika brünni kiadásának 1888 óta hiányzó valamelyik példányát 1913-ban.³⁵ Tőkés sógora állítólag az a Losonczy István volt, aki két

³¹ *A nemzeti museum szennyese = Budapest Hírlap*, 1892. november 2. (szerda), 3; Z. M., *A nemzeti museum = Budapesti Hírlap*, 1892. november 6. (vasárnap), 9–10; *Várady Károly interpellatioja (1892. november 23.) a nemzeti múzeumban állítólag előfordult bűncselekmények és vétkes mulasztások miatt. Vallás- és közoktatási miniszter előzetes válasza* In: *Országgyűlés képviselőházának naplója*, Bp., Pesti Könyvnyomda Rt, 1892, VI, 196–199; *Az elveszett relikviák = Pesti Napló*, 1893. január 14. (szombat), 7. A kirobbant botrány közvetve hozzájárult Pulszky Ferenc nyugdíjazásához is, helyét a Csontos-történetben meghatározó szerepet játszó Szalay Imre vette át, lásd erre: *Igazgató-változás a Magyar Nemzeti Múzeumban = Magyar Könyvszemle*, 25(1895), 74.

³² OSZK Irattár, 446/1892. Jelentés a vizsg. Bizottság elnökéhez, 1892. november 17.

³³ OSZK Irattár, 454/1893.

³⁴ *A Magyar Nemzeti Múzeum országos Széchényi könyvtára az 1913. évben = Magyar Könyvszemle*, 38(1914), 197.

³⁵ OSZK Irattár, 279/1913. Jegyzék a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára visszakapott anyagáról: „I. Incunabulumok, 4. Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum* Brünn, 1488. (Az első

évig dolgozott nemzeti könyvtárban az 1880-as években.³⁶ A mai napig tisztázatlan a lopás háttere. Az egyik gyanúsított (Mosonyi) még 1889 elején meghalt, a másik gyanúsított (Losonczy) haláláig, vagyis egészen 1913-ig őrizte a titkot, és nem próbálta meg értékesíteni a műtárgyakat (amelyek gondosan beládázva várták a sorsukat). Fejérpataky László szerint:

„Mindenesetre érthetetlen, hogy az eltulajdonított anyag értékesítésére nézve Losonczi Károly³⁷ úgyszólván egy negyed századon át – legalábbis tudtunkkal – nem tett kísérletet. Az igaz, hogy épen a legértékesebb daraboknál, minők pl. a Galeotti codex, a brünni Túróczi, Pesti Gábor meséi, Sylvester új testamentuma, Heltai Hálója stb. rögtön rajtavesztett volna, mert ezekről mindenki ráismert volna a Múzeum tulajdonára. A könyvek és kéziratok mondhatni évtizedekig útiládákba csomagolva, (...) porral [olvashatatlan] csaknem telítve, érintetlen állapotban maradtak meg.”³⁸

Két évvel később *Az Est* újságírója Csontosival készített interjút és ott is előke-rült a régi vád, miszerint az egykori kodikológus bukásában (a Galeotti-kódex mellett) ez a könyv játszott szerepet.³⁹ Csontos Jankovich Béla miniszterhez írt 1915-ös folyamodványában kitért a 23 évvel ezelőtti Thuróczy-krónika ügyére is.

„Előfordul a [aláhúzva:] Turóczy-krónika 1488-ik évi brünni kiadása, melyre nézve én Horváth Ignác akkori könyvtári tisztviselő gyanúsítására 1892. év őszén a muzeumi igazgatóság irodai helyiségében azalkalommal ki voltam hallgatva s mely gyanúsításra én azzal a ténybeli körülménnyel védekeztem, hogy már 1888-ban [a tintafolt miatt az évszám bizonytalan!], mikor én »Mátyás és Beatrix arczképei corvin-codexekben« czimu értekezésemhez⁴⁰ a muzeumi

---

lap initialéja helyén a múz-i kerek Széchenyi-bélyegző[!] ki van vakarva. A könyvből Mátrai Gábor írásával egy cédula van betéve, emlyen ez van: Brünn, 1488.) vö. Hain 15517. Két ujabban szerzett példányunk van. Egyik csonka, másik teljes. Inc. c. a. 490. [ceruzával alatta:] Inc. c. a. 490.”

³⁶ Itt van egy kis zavar az életrajzi adatokkal. Tökés Gyula (1851–1929) kormányfőtanácsos és árvaszéki elnök felesége Szikszay Emília (1872–1940) volt. Ha Tökés sógornőjének férje volt Losonczy (mint ahogyan Fejérpataky 1913-as jelentésében állítja), akkor annak felesége Szikszay Emília testvérének kellett lennie. Emiliának két húga volt: Ilona és Margit. Ilonának Mladovics János, Margitnak Polló István volt a férje. MACSE <http://www.macse.org/gudenus/mcsat/fam.aspx?id=41356> [Letöltve: 2017. 03. 14.]

³⁷ Fejérpataky László következetesen Losonczi Károlyként (aki Zvadáról magyarosított) emlegette az egykori könyvtár szolgát, Majláth Béla pedig hol Losonczy Istvánként, hol Losonczy Károlyként sorolta fel az évi jelentésében.

³⁸ OSZK Irattár, 279/1913.

³⁹ RUTKAY György, *Egy erőlköszileg kivégzett magyar akadémikus rehabilitálása, A Nemzeti Múzeum elveszett Korvinának áldozata = Az Est*, 1915. október 7. (csütörtök), 2. „A fegyelmi bizottság megállapította, hogy Csontos kezén két középkori könyv – ritka, értékes, remek – eltűnt, hiányzik a gondjaira bízott könyvek közül az említett Galeotti és »Thuróczi Krónikája«.”

⁴⁰ CSONTOSI János, *Mátyás és Beatrix arczképei a Corvin-codexekben = Archeológiai Értesítő*,

Könyvtár brünni Turóczijának példányát akartam az »Archeologiai Értesítő« közleménye számára reprodukálni, már a muzeumi példány akkor hiányzott a muzeumi könyvtárból, s én a reproductióhoz az egyetemi Könyvtár Turócziját használtam, vagyis Mátyás király fametszetű arczképét, az egyetemi könyvtár brünni kiadásának egyetemi könyvtári példányából reprodukálták. Az egyetemi könyvtár brünni kiadásának Mátyás metszetén van Mátyás király egy ismeretlen tisztelőjének elkövetkező mohaczi vész előtti évből való következő magyar bejegyzés, mely így szól.⁴¹

Újra összegezve az eddigieket: 1913-ban előkerült az 1886–1888 között ellopott példány, továbbá megvolt a gyűjteményben az 1893-ban visszavásárolt Ráth- és az 1895-ben állományba került Lanfranchi/Savoyai-példány (**B, D–E**). Ehhez jött 1919-ben a Todoreszku-,⁴² majd 1925-ben az Apponyi-példány.⁴³ Tehát legkevesebb öt példánya volt a nemzeti könyvtárnak a brünni kiadásból 1925-ben. Hogyan lett belőle négy kötet Thuróczy, ha közben még két példányt – 1948-ban Barkóczyt,⁴⁴ 1953-ban Radvánszkyt⁴⁵ – helyeztek el letétként az ősnymtatvány-gyűjteménybe?

Egy példányt bizonyíthatóan eladott a nemzeti könyvtár 1926-ban, ahogyan erről hírt adott a *Világ* című újság tudósítója.

„Javarészt a Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtárának duplumai szerepelnek ezen az aukción, olyan könyvek, amelyek ajándékozás során jutottak a múzeumba, noha ott már volt belőlük egy példány, de amelyek mégis a legnagyobb könyvészeti ritkaságok közé tartoznak. (...) Két példányban van meg Thuróczy híres könyve, a *Chronica Hungariae*, az egyik, amelyet 1488-ban Brünnben, a másik amelyet 1488-ban Augsburgban Ratdolt nyomdájában készítettek.”⁴⁶

8(1888), 29. sz. kép, 320, 322. „Ezen kép hasonmását a 29. számú mellékleten eredeti nagyságban adjuk és pedig az érdekes magyar feljegyzés miatt a budapesti egyetemi könyvtár példánya után.” Finoman szólva Csontos ikt nem bontotta ki teljesen a történetet, hiszen elsősorban nem a magyar bejegyzés, hanem a lopás miatt került be az Egyetemi Könyvtár (és nem a nemzeti könyvtár) példányának metszete a szakfolyóiratba.

⁴¹ MTAK, Kézirattár, Tört. 2r 339. Fogalmazvány „Nagyméltóságú Vallás és Közoktatás-ügyim. Kir. Miniszter úr!” címmel. A Mátyásra vonatkozó bejegyzést (Csontos végül valamiért nem írta bele a miniszterhez írt fogalmazványába) lásd az Egyetemi Könyvtár példányleírásánál. Nem világos, hogy Csontos milyen érvek alapján datálta a szöveget 1525-re.

⁴² OSZK, Inc. 668b.

⁴³ OSZK, Inc. 668a.

⁴⁴ OSZK, Inc. 668c.

⁴⁵ Egykori jelzete: OSZK, Inc. 668d. – 2018. november 11-én visszaadásra került az Evangélikus Országos Könyvtár (EOK) gyűjteményébe, jelzete: EOK, R 1.654.

⁴⁶ *Aukcióra kerül a Codex Diplomaticus és Thuróczy Magyar Krónikája = Világ*, 1926. január 28. (csütörtök), 5. A kényszerhelyzetről Lukinich Imre igazgató nyilatkozott: „a befolyó vételárból a könyvtár Hungarica-anyaga gyarapíttassék. Elsősorban külföldön és megszállt területen meg-

Lantos Adolf ismert antikváriust és könyvkiadót bízták meg az aukció lebonyolítására. Sajnos a kiadott katalógusban csak annyit közölt a leírás, hogy „A M. N. Múzeum könyvtárának példánya”, vagyis nem tudjuk, hogy melyik példányt árverezték el.⁴⁷ Lehetséges, hogy már 1923-ban is a nemzeti könyvtári példányai kerültek kalapács alá viszonylag magas összegért:

„A könyvek közül Thuroczi ismert 1488-i magyar krónikája két példányban is árverés alá került; közülök az egyik hét, a másik tiz millió K-ért.”⁴⁸

Ez ismétlődött meg másfél évtizeddel később:

„A Postatakarékpénztár Árverési Csarnoka az ősszel kiállított könyvtári anyagot, amelynek jelentékeny része a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi-könyvtárából (...) származik, október 27-én kezdődő árverésein bocsátja kalapács alá. Az eladásra kerülő bibliofil ritkaságok között is kitűnik (...) Turóczi János Magyarok Történetének mindkét kiadása 1488-ból.”⁴⁹

Az 1920–1930 között megjelent árverési katalógusokat átlapozva valóban minőségi ugrás következett be a régi könyvek piacán, amelynek egyik meghatározó szereplőjévé vált a Nemzeti Múzeum könyvtára.⁵⁰ Feltételezhetjük, hogy e három

---

jelent igen gazdag magyar-vonatkozású anyag, másodsorban a régi gyűjteményből még hiányzó könyvritkaságok beszerzéséről volna szó.” Hóman Bálint három nappal később tovább pontosította: „A Hungaricumok – 1711 előtti magyar vonatkozású nyomtatványok és magyar írók első kiadásai – közül csupán oly könyveket adtunk auctióra, amelyekből a Széchényi-Könyvtárak még legalább két példány van birtokában. Ősnyomtatványoknál és más ritkaságoknál a legkisebb könyvészeti eltérés esetén mellőztük az elidegenítést.” Nem egyedülálló eset, hiszen két évvel előtte a debreceni református kollégium értékes duplumpéldányait dobták piacra, lásd erre: *Aukció a debreceni kollégium nagy könyvtárának másodpéldányaiból = Pesti Napló*, 1924. március 13. (csütörtök) 5. „A debreceni református kollégium híres nagy könyvtárának többszörös példányaiból és egyéb gyűjteményekből aukciót rendez e hónap 19-től kezdve a Lantos Rt. Az aukciót délutánonként tartják. Most jelent meg az aukcióra kerülő munkák árjegyzéke, mely értékes metszetek, régi könyvek és kéziratok nagy tömegéről ad érdekes és kimerítő tájékoztatást.”

⁴⁷ Lantos R.-T. V. *aukciója a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának duplumaiból és néhány más gyűjtemény könyveiből*, Bp., [Lantos A.], 1926, 9–10.

⁴⁸ *A Lantos-aukció utolsó napja = Budapesti Hírlap*, 1923. december 5. (szerda), 4.

⁴⁹ *Könyvaukció az Árverési Csarnokban = Budapest Hírlap*, 1936. október 27. (kedd) 8; *Melléklet a M. Kir. Postatakarékpénztár árverési csarnoka (...) 1936. évi LXXX. aukciójának katalógusához: tartalmazza a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára másodpéldányainak, valamint egyéb magángyűjteményekből származó könyvek jegyzéké (...) árverés 1936. évi október hó 27, 28, 29 és 30-án (...)*, Bp., Stádium, 1936, 5278. tétel. Hiányos, facsimilával pótolva, 300 pengő volt a kikiáltási ára.

⁵⁰ *Melléklet a M. Kir. Postatakarékpénztár árverési csarnoka (...) 1936. évi LXXX. aukciójának katalógusához: tartalmazza a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára másodpéldányainak, valamint egyéb magángyűjteményekből származó könyvek jegyzéké (...) árverés 1936. évi december hó 14. 15 és 16-án (...)*, Bp., Stádium, 1936, 5. „Különösen azóta tudunk megfelelni

(vagy esetleg más) aukció során értékesítették a többi brünni kiadást. Ám szinte eldönthetetlen, hogy mikor melyik példány kerülhetett kalapács alá.

Így a Todoreshku- és az Apponyi-kötet maradt csak a nemzeti könyvtár állományában 1936 végére. Soltész Zoltánnétól származik az utolsó adat a Lanfranchi/Savoyai-példányról (**E**), ugyanis összefoglalva az Országos Széchényi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményének történetét, megemlékezett a Lanfranchi-hagyatékról, illetve a brünni kiadásról.⁵¹ A CIH-katalógusba már nem került bele ez a példány (ez is azt erősítené, hogy ezt megelőzően értékesíthették egy aukción), Soltészné sem tért ki a könyv további sorsára 1963-ban.

A rendelkezésre álló adatok alapján sajnos nem sikerült a szóban forgó példányok históriáját megnyugtatóan feltárni. Minden bizonnyal egy még alaposabb irattári és intézménytörténeti kutatás tehet csak pontot a történetre. Jelen pillanatban inkább a kérdőjelek szaporodtak.

Nézzünk erre egy példát! Toldy Ferenc 1851-es megjegyzése az Akadémián tartott előadásában tovább fokozta a zavart a proveniencia-kutatásban. Toldy szerint a nemzeti könyvtár *hét* példányban őrizte Thuróczy krónikájának valamelyik kiadását.⁵² A ma is meglévő könyvek közül mindössze három példányt (mindegyik augsburgi kiadás) szerzett be a bibliotéka 1851 előtt.⁵³ Hová tűnt akkor legalább négy példány? Az egyik kötet (**A**) felbukkant azokon a jegyzékeken, amelyeken az 1873-as bécsi és budapesti kiállításokra szánt könyveket írták össze és talán Jankovich Miklósa volt.⁵⁴ Toldy *négyet* említett meg az ELTE Egyetemi

---

a magasabb igényeknek is, amióta alkalmunk nyílt a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi-Könyvtárának főlös példányait forgalomba hozhatni.” Ennek előzményére, illetve a Lukinich-Hóman vitára a duplumpéldányok, különösképpen az ősnymtatványok eladásával kapcsolatban lásd: HARASZTHY Gyula, *Kísérlet az Országos Széchényi Könyvtár anyagi gondjainak megoldására (1924–1928). Könyvaukciók = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 24(1980), 161–171.

⁵¹ SOLTÉSZ Zoltánné, *Az Országos Széchényi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteménye, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 7(1963/1964), 115.

⁵² TOLDY Ferenc, *Túroczai krónikája különféle kiadásai = Új Magyar Múzeum*, 1(1850/51), 2, CCCLXXXVIII. „Mi itt Pesten, a magyar könyvtárak középpontján szerencsésbé vagyunk valamennyi e tárgyhoz szólott könyvészetinél: mi önszemlélésből szólhatunk a dologhoz. Az egyetemi könyvtár négy Turóczit bír, a nemzeti muzeum hetet, az academia ötöt. Íme közölök hat vagy hét.”

⁵³ OSZK, Inc. 1143–1146 (összesen hét példány). Az egyes korszakokra tekintve rengeteg bizonytalanság van a példányok számát illetően. A meglévő augsburgi kötetek bekerülésének időpontja: 1812 (József nádor), 1830 (Jankovich Miklós), 1845 (Franz Hildebrand), 1861 (Rudics József). A másik három példány későbbi: 1911 (Scholtz Róbert), 1925 (Apponyi Sándor), 1953 (Radvánszky Kálmán). Ennek némiképpen ellent mond Kemény József megjegyzése 1857-ből, miszerint akkor két példány volt a nemzeti könyvtárnak az augsburgi kiadásból, lásd erre: KEMÉNY József, *Magyar és erdélyi nyomdászok külföldön 1472–94., s a Budai könyvtárosok 1484–1525 = Új Magyar Múzeum*, 7/1(1857), 124; Horvát István szerint pedig két példány volt meg a Múzeum könyvtárában 1817-ben. Lásd erre HORVÁT István, *Magyarországi könyvtárosok a XV-dik század végétől és a XVI-dik század kezdetétől = Tudományos Gyűjtemény*, 1/1(1817), 71.

⁵⁴ A másik kiállított könyv (augsburgi kiadás) József nádor- vagy Jankovich- vagy Hildebrand példánya lehetett.

Könyvtárából, pedig ma már csak kettő⁵⁵ található (egy-egy mind a két kiadásból) a Ferenciek terén. Ezek a kötetek a történelmi gyűjteményből származnak, vagyis Toldy használhatta őket. Itt is hiányzik legalább két példány. Végezetül Toldy *öt* példányról tudott az Akadémia gyűjteményéből. Ezek között nem lehetett a ma is állományban található brünni kiadású példány.⁵⁶ Az öt meglévő augsburgi kiadásból négy bizonyíthatóan később került az Akadémia gyűjteményébe.⁵⁷ Az egyiknél viszont nem ismert a proveniencia dátuma. Toldy három példányt emelt ki 1851-es értekezésében a Thuróczy-krónika elemzésekor: az egyik a Teleki-családé volt, a másik kettő (Brünn és Augsburg) pedig Jancsó Imre (1793–1848) királyi udvari titkáráé (**G**). Így lehetséges, hogy ez a proveniencia-adattal nem rendelkező augsburgi kötet a Jancsó-bibliotékából származhat.⁵⁸ Ugyanis Hellebrandt Árpád tudni vélte három évtizeddel később, hogy a Toldy által említett Teleki-példány (**F**) brünni kiadás lehetett, ami viszont ma már lappang.⁵⁹ Ez alapján minimum *tíz* hiányzó Thuróczy-példány jelentene a két edícióból mindössze három (igaz, a három legfontosabb magyar) közgyűjteményből.

A hiányzó példányok jelentős része bizonyára legalísan került ki az állományból. A finanszírozási gondok miatt az intézmények rákényszerültek a többed-példányok értékesítésére. Így tűnt el a kutatás elől sok, értékes tulajdoni jeggyel, bejegyzéssel rendelkező kötet, mert esetleg hiányos- vagy másodpéldány volt.⁶⁰ Ez történhetett a gyulafehérvári Thuróczy-kötettel is, mely talán Batthyány Ignác (1741–1798) erdélyi püspök könyve lehetett. Ugyanis a Batthyaneum állo-

⁵⁵ ELTE EK, Inc. 338, 339.

⁵⁶ MTAK, Inc. 451. Vigyázó Ferenc (1928), Inc. 414. Emich Gusztáv (1920), Ráth F 1045. Ráth György (1905).

⁵⁷ Vigyázó Ferencé (1928) volt két példány: Inc. 468, Inc. 843. Ráth György (1905) könyvtárából került be egy példány: Ráth 1044. A harmadik Fraknoi Vilmos (1874 előtt) példánya: Inc. 862., amit Török János (1809–1874) főlevéltárnoknak ajándékozott. Ez a kötet magán viseli a Római Magyar Intézet tulajdonjegyét is, így Fraknoi gyűjteményéből került vissza az Akadémia könyvtárába 1950 után, lásd erre: TULOK Magdolna, *A százéves Római Magyar Akadémia Fraknoi-könyvtárának viszontagságai = Könyvtári Figyelő*, 41(1995), 68–74.

⁵⁸ MTAK, Inc. 405. Sajnos a példány alapos vizsgálata sem tudta eldönteni a kérdést, hiányoznak ugyanis Jancsó jellemző tulajdonjegyei (jellegzetes NB, az előzéklapon olvasható bibliográfiai hivatkozások).

⁵⁹ HELLEBRANDT Árpád, *Magyarországi vonatkozású ősnymtatványok a M. T. Akadémia könyvtárában = Magyar Könyvszemle*, 5(1880), 261. „A könyvet a M. Tud. Akadémia könyvtára a Teleki-féle gyűjteményből bírja. Kötése újabkori félborjúbőr.”; Csapodi sem tartotta problémamentesnek a Teleki-példányok azonosítását a későbbi átkötések miatt: CSAPODI Csaba, *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának ősnymtatvány-gyűjteménye*, Bp., MTA, 1967 (Publicationes Bibl. Acad. Sci. Hung., 53), 4–7.

⁶⁰ RITÓÓKNÉ Szalay Ágnes, *Az Akadémia Könyvtárának Régikönyv-gyűjteménye = Magyar Könyvszemle*, 93(1977), 20. „Annál kevésbé szerencsésen történt a század végén a duplumok kiválogatása. A selejtezés egyetlen szempontja a nyomtatvány lehető teljessége volt. így a régi akadémiai és a Teleki állományból is sok olyan könyv került szabad forgalomba, amelyet ma egykori birtokosa vagy ajándékozója miatt tartanánk becsesnek.”

mányában fellelhető volt egy figyelemreméltó példány (**H**) a brünni kiadásból. A könyvet végül Majláth Gusztáv Károly erdélyi katolikus püspök engedélyével 500 pengőért értékesítették 1931-ben.⁶¹ Az indoklás itt is az volt, hogy a gyűjtemény másodpéldánnyal rendelkezik. Varjú Elemér részletes könyvtártörténetéből viszont kitűnik, hogy ez nem felel meg a valóságnak, mivel a gyulafehérváriak a brünni és az augsburgi kiadás *egy-egy* példányát őrizték, és így került sor az editio princeps eladására. Külön fájó dolog, hogy feltételezhetően brassói szász tulajdonosa a brünni kiadás példánya végéhez bekötött üres lapokra értékes, főként a 15–16. századra vonatkozó történeti feljegyzéseket írt.⁶²

Az olvasmánytörténeti források között több példánya is feltűnik Thuróczy munkájának, ám alig lehet biztosan megállapítani közülük, hogy ez melyik (brünni vagy az augsburgi) kiadás. Nem ritka az sem, hogy a vizsgált tétel leírásánál gyanakodhatunk esetleg valamelyik mégis a magyarok krónikájának 1488-as edíciója lenne, ám ez szinte bizonyíthatatlan, ha nem tudjuk megfeleltetni egy ma is kézbe vehető példánnyal.⁶³

Ez a bizonytalanság érvényes a 19–20. századi nyomtatott vagy kéziratos forrásokra is. Scholtz Róbert (1837–1912) díszítőfestő, neves műgyűjtő 1911-ben aukcióra bocsátott könyvtárából egy augsburgi kiadást is megvásárolt a nemzeti könyvtár, benne tulajdonosa exlibriszével.⁶⁴ A Dürer-metszeteiről híres gyűjtemény több értékes 15–16. századi illusztrált nyomtatvánnyal (Beham, *Theuerdank*, Schedel, Vesalius) is büszkélkedhetett. Sajnos a leírás nem teszi egyértelművé, hogy ez az augsburgi kiadás másodpéldánya lenne, vagy egy kötet a brünni kiadásból. Ám inkább az előző a valószínű, tehát Scholtzknak két augsburgi ki-

⁶¹ *Catalogus incunabulorum bibliothecae Batthyányanae*, conscriptus a Petro KULCSÁR, Szeged, Szegedi Ny., 1965, 108–109; KULCSÁR Péter, *A bécsi bölcsészkar ősnymtatványai Gyulafehérvárott = Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára*, szerk. Kulcsár Péter, Mader Béla, Monok István, Szeged, JATE, 1989, 2. jegyzet. „Az irattárban megtaláltam Majláth püspök egy levelét, amely a Thuróczy-krónika egyik példányának értékesítéséről szól (500 pengő értékben).”

⁶² *Könyvkiállítási emlék 1882*, i. m. 127. 48. sz; VARJÚ Elemér, *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár = Magyar Könyvszemle*, 7(1899), 225–227. „Rubrikálatlan, teljes és ép példány, a XVI. század közepéről való széljegyzetekkel. Az utolsó oldalon, mint egy folytatásként ezt írta be a könyvbe a XVI. századi tulajdonos, a ki valószínűleg brassói szász ember volt (...) A könyvhöz kötött üres lapokon ugyanezen kézírással még sok érdekes feljegyzés következik.”; SZARVASI Margit, *Magánkönyvtáraink a 18. században: főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei*, Bp., Széchényi-Könyvtár, 1939 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 7), 35.

⁶³ Ismeretlen tulajdonos (1536) *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és gyűjtése*, sajtó alá rend., függelék Herner János, Monok István, Szeged, JATE, 1983 (*Adattár*, 11), 35. „Cronica Hungarorum” vagy Mossóczi Zakariás nyitrai püspök példánya (1587) *Adattár*, 11, 463. „Cronica regum Vngariae”. Megemlíthetjük még az 1670-ben a történetíró Bethlen János által alapított Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár eltűnt Thuróczy krónikáját is (amelyről nem tudjuk, hogy a brünni vagy az augsburgi kiadás lehetett). Ez a kötet minden bizonnyal világháborús veszteség lehet, lásd erre: JAKÓ Zsigmond, *A Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története = Uő, Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, Kriterion, 1977, 250.

⁶⁴ Lásd a 53. jegyzetet.

adása lehetett a gyűjteményében.⁶⁵ Így a legtöbb esetben csak azt állapíthatjuk meg a kora újkori forrásokot áttekintve, hogy Illésházy István (1603) nádornak, Kutassy János (1601) esztergomi érseknek, Michael Halicius (1674) szászvárosi iskolarektornak, Dorothea Drechsler (1702) nagyszebeni polgárnak bizonyíthatóan megvolt Thuróczy János krónikájának egy-egy példánya.⁶⁶ Ugyancsak egy-egy példányról adott hírt az esztergomi érsekség Pozsonyba menekített javairól készült (1602) lista, vagy a mikházi ferencesek (1732) jegyzéke.⁶⁷ Bár a jeles történész Cornides Dániel (1732–1787) példánya lappang vagy elpusztult, könyvtárának jegyzéke mégis tudósít róla.⁶⁸

Egy igazolhatóan brünni kiadás példányát **(I)** a nagyváradai székeskáptalan könyvtárában őriztek a 18–19. században, ám a könyv sajnos 1896 után eltűnt.⁶⁹

⁶⁵ *Katalog der kostbaren Sammlung des Herrn R. Scholtz in Budapest*, Stuttgart, H. G. G. Gutenkunst, 1911, 965–966. tétel. „Dasselbe Werk [Joh. Thurocz Chronica Hungariae]. Ebenso, nicht koloriert und einige Blätter in Facsimile, mehrere Blätter mit Wurmlöchern und ausgebessert, ein Blatt gestempelt. Moderner gepresster Lederband mit Spitzenmuster im Innern, in Lederetui mit Goldaufdruck.” Lásd még erre Kovács Zoltán, *Scholtz Róbert egykori Rajz- és metszetgyűjteménye II = Artmagazin*, 10(2012), 102. jegyzet.

⁶⁶ Illésházy: *Adattár*, 11, 150. „Joannis Thurocti quidam liber”, a könyvre lásd: Monok István, *A művelt arisztokrata*, Bp.–Eger, Kossuth, 2012, 181. – Kutassy: *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657*, sajtó alá rend. Varga András, Bp.–Szeged, MTAK, 1986 (*Adattár*, 13/1), 88. „Chronica Hungarica Mag(ist)ri Ioannis de Turocz” Gosztonyi Pál a pozsonyi kamara jóváhagyásával Kutassy János több könyvét is magával vitte. Köztük lehetett Thuróczy krónikája is. – Gosztonyi: *Adattár*, 13/1, 101, illetve *Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552–1740*, sajtó alá rend. Bajáki Rita, Bujdosó Hajnalka, Monok István, Viskolcz Noémi, Bp., OSZK, 2009 (*Adattár*, 13/4), 42. „Joannis Thurocii Cronica de gestis hungarorum”. – Halicius: *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezete, Végyes források*, sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András, Szeged, Scriptorum, 1994 [1995] (*Adattár*, 16/3), 216. „Thuroczii, Historia”. – Drechsler: *Erdélyi könyvesházak IV/1–2*. = *Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1–2. Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen, 1575–1750*, Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók, Bp., OSZK, 2004 (*Adattár*, 16/4/1–2) 1, 262. „Thuroczi historia”.

⁶⁷ *Katolikus intézményi gyűjtemények Magyarországon, 1526–1750*, sajtó alá rend. Zvara Edina, Szeged, Scriptorum Rt., 2001, 167. „Chronica Hungarica Magistri Joannis de Thurocz”; *Katolikus intézményi gyűjtemények Magyarországon. Ferences könyvtárak, 1668–1750*, sajtó alá rend. Zvara Edina, Bp., OSZK, 2008 (*Adattár*, 19/3), 187. „Joannis de Turocz Historicus”.

⁶⁸ *Cornides Danielis bibliotheca hungarica, sive Catalogus scriptorum de rebus omnis generis Hungariae... tam typis publice editorum, quam manu exaratorum*, ed. KOPPI Károly, Pestini, s. n., 1782, 30. „Thwroc [Ioannis de] Chronica Hungarorum. Brunnae, 1488.”

⁶⁹ BUNYITAY Vincze, *A váradi püspökség története*, 1–4, Nagyvárad, [Nagyvárad Róm. Kat. Egyhm.], 1883–1935, 1, 318. „Egy példánya, melynek utolsó lapján közel egykorú kéztől ez áll: »Iste liber est monastery S. Dorothee V. vienne« – a váradi székeskáptalan könyvtárban. E példány teljesen ép, kivéve, hogy első levele hiányzik.”; EMÓDI András, *A Nagyvárad Székeskáptalan könyvtára a XVIII. században*, Bp.–Szeged, OSZK–Scriptum Rt, 2002 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, V), 258. „Thurocz M. Joannis Illustrissimorum Hungariae Regum Chronica Brunnae 1488 f. 1”.; Az RMK III 16. példányleírásánál még szerepelt a következő formában: „Nagyvárad káptalan”; EMÓDI András, *Nagyvárad katolikus könyvgyűjtemények a 18. században, különös*

Mindössze néhány 18–19. századi említésünk van a Nagyenyeden őrzött és talán 1849. január 9-én a tűzvészben elpusztult példányról (**K**). Ezt természetesen nem tudhatjuk biztosan, mivel számos értékes könyv és kézirat megmenekült, mint például a ma is kézbe vehető Nagyenyedi kódex. Ahogyan Maszák Hugó fogalmazott: „lángok martaléka, vagy elhordott zsákmány lett a gyönyörű könyvtár”. Ennek ellentmond Kővári László pár évvel korábbi megjegyzése, miszerint 1852 előtt még megvolt ez a példány. De az is lehet, hogy Benkő Ferenc 1796-os jegyzetét vette át kritikátlanul.⁷⁰

Thaly Kálmán történész 1889-ben egy brünni kiadás példányát (**L**) lelte meg (többek között) a Topkapi palota könyvtárában. Felfedezéséről több budapesti lap is beszámolt.⁷¹

„A »top kapu«-nak nevezett ősrégi szeráj kincstárából kerültek elő azok a könyvek, melyek ha nem is Mátyás könyvtárából, de mindenesetre, részben legalább, Magyarországból eredtek. Zugba vetett szekrényekből, rothadásnak induló ládákból szedtek eddig elő vagy hatvan könyvet, elhelyezték őket a kincstár igazgatója, Esref bej egyik termében és folyik a kutató munka. (...) Jobban érdekel bennünket a Thuróczi krónikájának brünni kiadása. A címlapja [a.] hiányzik ugyan, de érdekessé teszik a jegyzetek, melyek magyar ember kezére vallanak. A boríték belső oldalára rá van írva: »Benedictus Kowachy habet 1540,« kissé lejjebb meg: »Ladislaus Dersy scripsit 1540.«⁷²

E példány tulajdonosai neve olvasható 16. századi forrásokban. Benedictus Kowachy⁷³ a sóbányák jövedelmének kezelőjeként tűnt fel 1531-ben.⁷⁴ Ladislau

---

tekintettel a székeskáptalan könyvtárára = Magyar Könyvszemle, 119(2003), 423; Az (I) példány nem azonos a most Bécsben őrzött kötettel, Wien Benediktinerabtei „Unserer Lieben Frau zu den Schotten”, Ink. 29, bár mind a kétnek az ágostonrendi kanonokok voltak a tulajdonosai.

⁷⁰ BENKŐ Ferenc, *Enyedi ritkaságok = Parnassusi időtöltés, 7(1796), 32.* „Andreae [!] Thurotzi Chronica. Morav. Brünni 1488. Fig. Lign. & Lit. Goth.”; KŐVÁRI László, *Erdély régiségei*, Pest, Tilsch, 1852, 254. „Régi nyomtatások közül említendő: Turotzi Chronica Morav. Brünni 1488 (...)”; MASZÁK Hugó, *A nagy-enyedi főiskola (Erdélyben) = Vasárnapi Ujság, 5(1858), 14. sz. 161.* „Andreae [!] Thurotzi Chronica. Morav. Brünni 1488. Fig. Lign. et Lit. Goth.”

⁷¹ *Magyar tudósok Konstantinápolyban = Vasárnapi Ujság, 36(1889), 40. sz. 653.* „Thuróczi krónikájának brünni kiadásából, a címlap hiányzik ugyan, de érdekessé teszik a jegyzetek, melyek magyar ember kezére vallanak. A boríték belső oldalára rá van írva »Benedictus Kowachy habet 1540«, kissé lejjebb meg: »Ladislau Dersy scripsit 1540.«”

⁷² *A magyar tudósok Konstantinápolyban = Fővárosi Lapok, 1889. október 2. (szerda), 2005.*

⁷³ *Dézsmajegyzékek I. Heves- és Külső-Szolnok vármegye 1548, közl. Bán Péter, Eger, Heves Megyei Levéltár, 1981 (Heves Megyei Levéltár forráskiadványai, 1), 11; Politikatörténeti források Batori István első helytartóságához (1522–1523), közl. Tóth Norbert, Bp., MOL, 2010 (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok, 50), 231. Thurzó Elek királyi kincstartó által összeállított, az ország megyéinek, főpapjainak és urainak az 1522. évi adó ügyében kézbesített levelek jegyzéke, 1522. január 2–14. Buda.*

⁷⁴ ILLÉSY János, *Adatok Pesti Gábor életéhez = Irodalomtörténeti Közlemények, 3(1893), 331–332.*

Dersy pedig talán a régi szatmári család egyik leszármazottja lehetett.⁷⁵ A példány sorsáról sajnos semmit sem tudunk, talán Konstantinápolyban maradt. Pedig az ugyanakkor szintén kiemelt Konrad Kyesser eichstätti orvos *Bellifortis* című munkájának töredékét Vámbéry Ármin magával vihette és azt később az Akadémia könyvtárának ajándékozhatta.⁷⁶

Végezetül több neves magyar és európai bibliofilnek, bibliotékának minden bizonnyal megvolt a Thuróczy-krónika editio princeps, ennek jelentőségét a könyvgyűjtők már a 19. század elején felismerték. Igyekeztem a szóba jöhető, ismert könyvbarát (különösen Zsámboky János, Nádasy Ferenc, Pray György, Széchényi Ferenc, Dobai Székely Sámuel és Fejérváry Károly gyűjteményei), illetve hungarikumokat őrző európai (főként osztrák, német, svájci és olasz) könyvtárak feltételezett Thuróczy-példánya nyomára akadni, ám a rendelkezésemre álló források vizsgálata után mindenhol kudarcot vallottam.⁷⁷

Sokáig úgy tűnt, hogy Jankovich Miklós feltételezett könyvének nyomát sem fogom megtalálni. Kiindulópontom Fejér György 1817-es részletes ismertetése volt a Jankovich-könyvtár kincseiről a Tudományos Gyűjteményben.⁷⁸ Bár ez a könyv nyomtalanul eltűnt, de egy másik brünni példány felbukkant a forrásokban. Az eredetileg Zichy-hagyatékból származó brünni kiadású példány a pesti Egyetemi Könyvtárba került, amit aztán később értékesítettek. Ugyanis könnyen lehetséges, hogy ez a kötet a kiscelli trinitárius kolostor bibliotékájából származott, és a szerzetesek patrónusokhoz, Zichynéhez mentették legértékesebb könyveiket 1783-as felosztásuk után. Zichy Miklós (1710–1758) szabolcsi főispán

⁷⁵ SZIRMAY Antal, *Szatmár vármegye fekvése, története, és polgári esmérete*, I–II, Budán, nyomtatott a Kir. Magyar Universitás betűivel, 1809–1810, II, 84; PITI Ferenc, NEUMANN Tibor, C. TÓTH Norbert, *Szatmár megye hatóságának oklevelei (1284–1524)*, Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg M. Múz. Ig., 2010 (A nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai, 65), 469, 474.

⁷⁶ *A konstantinápolyi küldöttség jelentése = Akadémiai Értesítő*, 51(1890), 40. „Az ősnymtatványok közül kiemelendő Thuróczi magyar krónikájának brünni kiadásából egy példány, mely a XVI. század első feléből tulajdonosainak érdekes bejegyzéseit tartalmazza.” *Bellifortis*ről és a konstantinápolyi küldöttségről lásd: CSAPODI Csaba, *Az úgynevezett „Liber de septem signis”. Kyesser „Bellifortis”-ának budapesti töredékéről = Magyar Könyvszemle*, 82(1966), 217–236.

⁷⁷ *Szent László királynak és viselt dolgainak históriája ok-levelekből, krónikákból, hagyományokból és legendákból*, össze szedte s ki-adta PODHRADCZY József, Budán, nyomtatott Gyurián János és Bagó Márton betűivel, 1836, XVI. „Mind a két nyomtatásból [Brünn, Augsburg] több példányok találtak a magányos könyvtárakban is.” Bartalus István pedig a göttweigi bencés apátság könyvtárában látott egy Thuróczy-példányt 1870-ben. Sajnos nem tért ki arra, hogy ez a brünni vagy az augsburgi kiadás lenne. BARTALUS István, *Jelentés a felső-ausztriai kolostoroknak Magyarországot illető kézirat- és nyomtatványairól*, Pest, Eggenberger Ferdinánd, 1870, (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből), 24.

⁷⁸ FEJÉR György, *T. Vadassi Jankowics Miklós gyűjteményeiről, és régiségei között található két ismételten emlékekről, eddig meg nem magyarázott írásokról = Tudományos Gyűjtemény*, 1/11(1817), 17. „Ide mellékeltek Thwrocznak Augustaban – és Brúnaban 1488 esztendőben kiadott Cronikay.”; BERLÁSZ Jenő, *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*, 14(1970/71), 131.

felesége, Berényi Erzsébet tudniillik 1796-ban hunyt el és utána kerülhetett e példány az Egyetemi Könyvtárba. A duplumpéldányok eladását már Schönvisner István, az Egyetemi Könyvtár akkori igazgatója is felvetette. Az aukcióra végül 1826-ban került sor, és az árverési elszámolásból az is kiderült, hogy Jankovich Miklós vásárolta meg 1 forint 10 krajcárért.⁷⁹ Ezt a gondolatmenetet folytatva nem lehetséges-e, hogy ez a Zichy-példány (valamelyik Jankovich-gyűjteménnyel) a Nemzeti Múzeum könyvtárába került 1830 után, és ezt állíthatták ki 1873-ban az Akadémián Arany János támogatásával? Vagyis a rejtélyes (A) példány valójában Jankovich Miklósé lehetett és ez került később Amerikába a duplum-példányok értékesítése során. Mivel az észak-karolinai egyetem példánya⁸⁰ igen csonka és nem olvasható benne Jankovich jellegzetes tulajdoni jegye, ez nem több egy gondolat kísérletnél. Azt érdemes megjegyezni, hogy a szóban forgó példánynak hiányzik az a₁-es levele, így az azon lévő esetleges tulajdoni jegy is megsemmisülhetett.

Idekapcsolhatnám még Filipec János, vagy Drági Tamás királyi személynök, továbbá Mátyás király, Septei Péter királyi titkár, és a budaszentlőrinci pálos kolostor kikövetkeztetett példányait is.⁸¹ Holub József érvelését elfogadva magam is úgy gondoltam régebben, hogy Septei esetében ez inkább a Hess-féle *Budai Krónika* nyoma lenne. A királyi titkár 1488. november 5-én adta oda könyveit a budai Ágoston rendi remeték Szent István vértanúról elnevezett kolostorának. Vagyis az aktust mindössze jó félév választja el a brünni (és még kevesebb az augsburgi) kiadás dátumától. Ma már nem tartom kizártnak, hogy ez mégis a Thuróczy-krónika egy példánya lett volna. A nagyszámú megmaradt brünni és augsburgi példány – ellentétben Hess budai nyomtatványával – inkább ezt a feltételezést erősíti.

Érdeemes kitérni még a lappangó példányok azonosítási kísérletére és annak buktatóira. A brünni kiadású Thuróczy-példányok provenienciája, illetve későbbi sorsa meglepően bonyolult és több szála kibogozhatatlan. Irattári, kézírattári források és tulajdoni jegyek alapján *tizenkét* példány bukkant fel a Nemzeti Múzeum

⁷⁹ GÁRDONYI Albert, *XVIII. századi magyar főúri könyvtár = Magyar Könyvszemle*, 62(1938), 157; PÁLVÖLGYI Endre, *Főúri és klerikális összefogás II. József könyvtári intézkedései ellen: Zichy Miklós né könyvgyűjteménye és a kiscelli trinitárius kolostor könyvtára = Tanulmányok Budapest múltjából*, 14(1961), 346, 354, és a 25–26. jegyzetek. „Chronica Regni Hungariae, typ. goth. s. l. 1488. 4to. 1 vol.”. Fontos Pálvölgyi figyelmeztetése: „Jankovich gyűjteménye az Országos Széchényi Könyvtárba került, vele nyilvánvalóan a Krónika is. Sajnos a Széchényi Könyvtár a Krónika brünni kiadásának több más, ugyancsak csonka példányát még a múlt [19.] században eladta. Minden bizonnyal közöttük volt az is, amelyet Jankovich az EK-tól [Egyetemi Könyvtár] vett. Így ma már nem állapítható meg, hogy valóban szerepel-e benne a kiscelli kolostor possessorként vagy sem.”; VÉRTESY Miklós, *Az Egyetemi Könyvtár ősnomtatvány-gyűjteményének története = Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei*, 2(1964), 121.

⁸⁰ Raleigh University of North Carolina, Inc. 530.

⁸¹ CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ Gárdonyi Klára, *Bibliotheca Hungarica, Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt, I–III*, Bp., MTAK, 1988–1994 (A MTAK közleményei, 23, 31, 33), III, 1305, 1772, 1890, 2283. tételek. Septei Péterre lásd: HOLUB József, *A Budai Krónika említése 1488-ból = Magyar Könyvszemle*, 35(1928), 74–75.

könyvtára állományából a 19–20. században, amelyből hét⁸² ma is kézbe vehető és a maradék ötből (A–E) kettő esetleg velük megfeleltethető. Vegyük sorra őket!

Jankovich Miklós feltételezett példányát (A) 1830 előtt szerezték be, 1873 májusában állították ki az Akadémián és 1886 előtt eladhatták. Nyilvánvaló, hogy ez Farkas Lajos (1873 ősze) és Andrassy Ignác (1875 tavasza) példányával (B–C) nem lehet azonos. Amennyiben ez a Ráth Györgytől 1893-ban visszavásárolt kötet (D) lenne, akkor az amerikai példány volt a harmadik, amit 1886 előtt eladtak. Ha viszont ez nem a Ráth Györgytől visszavásárolt példány, akkor könnyen lehet, hogy Jankovich kötete került Amerikába. Esetleg ez, a Ráthtól visszavásárolt lehetett később Vigyázó Ferenc példánya.

Farkas Lajos példányát (B) 1873 őszen szerezték be, hiánytalan kötet volt.⁸³ Értelmszerűen ez nem azonos sem Jankovich (A), sem Andrassy (C) könyvével. Ráth (D), Vigyázó és Hunter példányával azért nem lehet megfeleltetni, mert ezek hiányosak. Egyedül a moszkvai egyetem könyvtárának teljesen ép példánya⁸⁴ jöhet szóba, amit sajnós tulajdonosi jegy nem erősít meg.

Andrassy Ignác példányát (C) 1875 tavaszán szerezték be, 1 levél hiánya volt, amit kézirattal pótoltak. Ez nem lehet sem Jankovich- (A), sem a Farkas- (B) példány, a Ráth- (D) példány pedig sokkal csonkább, de megvan az r₁ levél. Ez alapján kizárhatjuk a Vigyázó-példányt, mivel ott pedig az a₈-as levél a hiány, a Hunter-példányt is, hiszen ott több mint 55 levél nincs meg, illetve a moszkvai példányt, ami pedig teljes.

Ráth György példánya (D) egyértelműen nem azonosítható sem Farkas (B), sem Andrassy (C) könyvével. Hiányai kizárják a moszkvai, az amerikai és az akadémiai példánnyal való azonosítást is. Esetleg azonos lehet Jankovich (A) kötetével, ám furcsa, hogy ezt Horváth nem tartotta fontosnak megemlíteni leírásában, mint a többi Jankovichtól származó ösnyomtatvány esetében.

Mindent összevetve, ha nem tudjuk a forrásokban szereplő példányokat összehasonlítani ma is létező kötetekkel, akkor *legalább nyolc* brünni kiadása volt a Nemzeti Múzeum könyvtárának 1873–1919 között, s ebből öt sorsa ismeretlen. Ha Jankovich (A) és Farkas (B) példányait beazonosítjuk az amerikai és az orosz példánnyal, akkor *legalább öt* példánya volt a nemzeti könyvtárnak Thuróczy első kiadásából, amelyből három: Andrassy (C), Ráth (D) és Lanfranconi (E) további sorsáról nincs információnk. Ugyanez a helyzet, ha Jankovich kötetét (A) a Vigyázóéval azonosítjuk, hiszen akkor az amerikai példány provenienciája marad kérdéses. Azonosítások hipotetikusak, nem találunk erre utaló tulajdoni jegyeket a fennmaradt példányokban.

⁸² Az OSZK három, az EOK és a MTAK, illetve a moszkvai és raleigh-i egyetemi könyvtár egy-egy példánya.

⁸³ Mátray Gábor viszont arról számolt be 1873. december 10-én Pulszky Ferencnek, hogy hiányzik a brünni kiadás példánya az átadott gyűjteményből. OSZK Irattár, 112/1873. „néhány munka ki volt törölve, de még is megtaláltatott; más ismét nem volt kitörölve példának o(káért) Thuróczy János Brünn 1488 kiadása, minek hiányát nagy ritkasága miatt eléggé sajnálom.”

⁸⁴ Москва Научная библиотека МГУ имени М.В. Ломоносова, 5Lo 354/4°.

További lappangó példányok kerülhetnek majd elő újabb aukciókon, mivel több 18–20. századi katalógusban feltűnt Thuróczy brünni kiadása és ezek a példányok minden bizonnyal a magángyűjteményeket gazdagítottak.⁸⁵

A brünni kiadás lappangó példányai

szám	proven. név	proven. hely	proven. idő	gyűjtemény
A	Jankovich Miklós	Pest	1830 előtt	Budapest OSZK
B	Farkas Lajos	Pest	19. sz.	Budapest OSZK
C	Andrássy Ignác	Kajászószentpéter	18/19. sz.	Budapest OSZK
D	Ráth György	Budapest	19. sz.	Budapest OSZK
E	Enea Lanfranconi	Pozsony	19. sz.	Budapest OSZK
F	Teleki-család	Pest	18/19. sz.	Budapest MTAK
G	Jancsó Imre	Bécs	19. sz.	Budapest MTAK
H	Batthyány Ignác	Gyulafehérvár	18. sz.	Alba Julia BNR
I	Székeskáptalan	Nagyvárad	18. sz.	Oradea ELM
K	Református kollégium	Nagyenyed	19. sz.	Aiud BGK
L	Topkapi palota	Konstantinápoly	19. sz.	Ismeretlen

FARKAS, GÁBOR FARKAS

Exemplaires détruits et latents de l'édition brinoise de la chronique Thuróczy

A force de mener des enquêtes au sujet de la chronique Thuróczy par Ignác Andrássy, nous nous sommes trouvés confrontés à l'histoire de plusieurs exemplaires détruits ou latents. La fortune des exemplaires de l'édition de Brin est difficile à reconstruire pour deux raisons. Premièrement: à la fin du 19e et au premiers tiers du 20e siècle plusieurs ventes aux enchères ont eu lieu, deuxièmement: un vol survenu aux années 1880 a contribué à rendre plus compliquées les affiliations de pro-

⁸⁵ Néhány példa erre: *Catalogue des livres de la bibliothèque de feu M. le Duc de la Vallière*, par Guillaume De BURE, a Paris, Chez Guillaume de Bure fils aîné libraire, 1783, 5320. tétel; *Catalogue des livres de La bibliothèque de M. Pierre-Antoine Bolongaro-Crevenna*, Vol. I–V, a Amsterdam, Chez D. J. Changuion. & P. den Hengst IV, 1789, 6509–6510. tétel; *Catalogue of valuable printed books, autograph letters and historical documents, etc. (...) Luther tracts; the Fermier–Généraux Lafontaine in contemporary morocco; and the first edition of Thwroczy's Chronica hungarorum, printed at Brünn in 1488, the property of G.S. Richwood (...) Which will be sold by auction by Messrs. Sotheby & Co.... at their large galleries, 34 & 35, New Bond St., W.1 on Monday, the 14th of November, 1949, and following day*, London, Sotheby's 1949.

venance. Des sources d'archives facilitent la recapitulation de l'histoire des volumes en question, néanmoins, nous pouvons pas éviter les affirmations hypothétiques. On ne peut pas exclure que l'exemplaire de Miklós Jankovich se trouve, depuis 1830, à la bibliothèque Raleigh aux Etats-Unis. Le volume ayant appartenu à Lajos Farkas est, selon toute probabilité, à la bibliothèque universitaire de Moscou. Les exemplaires d'Ignác Andrásy, de György Ráth et d'Enea Lanfranchi sont disparus. Des 8 éditions ayant vu le jour à Brin entre 1873 et 1919, la fortune de 5 est aujourd'hui inconnue ou incertaine. D'autres exemplaires latents pourront émerger à des ventes aux enchères, puisque les éditions brinoises figurant dans les catalogues des 18e-20e siècles appartiennent sans doute à des collections privées.

Keywords: 19th century, bibliophile, *Chronica Hungarorum*, provenience, Thuróczy János, incunabula.

PAPP JÚLIA

Egy 15. század végi illusztráció „újrahasznosítása” a mohácsi csatáról tudósító német hírlevelekben*

Bár a Jagelló-korszak képzőművészetével, II. Lajos (1506–1526) és Habsburg Mária (1505–1558) udvari kultúrájával, II. Lajos képmásaival és a mohácsi csatához kapcsolódó egyes képzőművészeti ábrázolásokkal foglalkozó tudományos munkákat – régebbieket és moderneket – egyaránt találunk, a mohácsi csata ikonográfiája, vagy a csata több évszázados képzőművészeti recepciójának átfogó, rendszerező igényű bemutatása még nem készült el.¹

Mivel ismereteim szerint sem a mohácsi csatáról, sem annak korabeli helyszínéről nem maradt fenn egykorú, szemtanú által készített ábrázolás, a ránk maradt, a csatával kapcsolatba hozható műalkotásokat nem lehet csak a történeti ikonográfia kritériumai szerint vizsgálni. A művészettörténet és a történettudomány határán elhelyezkedő segédtudomány azoknak a vizuális médiumoknak a forrásértékét tanulmányozza, melyek a történelem folyamatáról adnak képi információt – a kiemelkedő eseményekről, helyszínekről, személyekről éppúgy, mint a hétköznapi életről, a gazdaságról, a viseletekről.² A mohácsi csata ábrázolásainál elsősorban a műalkotások reprezentációs és propaganda funkcióját, szövegkörnyezetét, előképeit és hatástörténetét, a korabeli tömegkommunikációban betöltött szerepét stb. tudjuk értelmezni. Néhány alkotáson a csata eseményeihez egyáltalán nem köthető motívumok jelennek meg, máshol pedig olyan, a korban népszerű képi toposzok, melyek tartalmi vagy szimbolikus megfelelést mutatnak az ábrázolni kívánt eseménnyel. A műalkotások harmadik csoportja a történeti források, leírások alapján próbálja meg a legpontosabban rekonstruálni az ese-

---

* A tanulmány a *Mohács 1526–2026 – Rekonstrukció és emlékezet* program keretében, a bécsi Collegium Hungaricum és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült. Köszönöm Veszprémy Márton értékes tanácsait a 15–16. századi asztrológiai munkákkal kapcsolatban.

¹ A korábbi kutatások rövid összefoglalását ld.: PAPP Júlia, *Az 1526. évi mohácsi csata 16–17. századi képzőművészeti recepciója = Több mint egy csata, Mohács, Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*, szerk. Fodor Pál, Varga Szabolcs, Bp., MTA BTK, 2019, 149–193.

² Vö.: BARÁTH TIBOR, *A történeti képkutatás kialakulása, jelen állása és magyar feladatai*, Páris, Magyar Tanulmányi Központ, 1935 (Magyar tanulmányok, 4); VAYER LAJOS, *A történeti művek illusztrálása = Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*, Írták tanítványai, szerk. Kumorovitz L. Bernát, Szilágyi Loránd, Bp., Pécs, Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1938, 507–524.

ményeket, vagy azok egy-egy részletét, illetve a korban népszerű, előképekről kölcsönzött képi toposzokat aktualizál a forrásoknak megfelelően.

A mohácsi csatához kapcsolódó ábrázolásokkal először a közvetlenül az ütközet után megjelent német nyelvű röplapokat, hírleveleket díszítő illusztrációkon találkozunk. A hadieseményekről, várostromokról tudósító hírlevelek a lehető leggyorsabban – bár korántsem mindig a leghitelesebben – tájékoztatták a korabeli olvasókat, akik a 16. század első negyedétől egyre élénkebb figyelemmel és növekvő aggodalommal fordultak a Kelet-Európában folyó török háborúk hírei felé. A csatákról tudósító nyomtatványok illusztrációi leggyakrabban – értelem-szerűen – hadijelenetet ábrázoltak. A csataképeket a hazai és a külföldi szakirodalom³ alapvetően két nagy csoportra osztja: a csataábrázolásoknál egyébként jóval szélesebb témakört (például békekötések, uralkodók találkozása, koronázások stb.) felölelő történelmi eseményképre – ami a hazai szakirodalomban történelmi csataképként szerepel – és a katonai életképekre. Míg a történelmi eseményképek egy konkrét eseményt – esetünkben csatát – mutatnak be több-kevesebb hitelességgel, a katonai zsánerképek a háborús szokásokat, a katonai élet mindennapjait, a háborúban bekövetkező, de egy-egy konkrét helyhez nem feltétlenül köthető eseményt – egy falu kifosztása, kisebb összecsapások, a katonák kegyetlenkedései, a tábori élet sajátos (időnként vidám) pillanatai stb. – jelenítenek meg.

A mohácsi csatához kapcsolódó korai sajtóillusztrációk többsége még nem az ütközetet, vagy annak helyszínét mutatta be, hanem a katonai zsánerképek műfajához tartozó, sokszor felhasznált, általános képi toposzokat tartalmazó fametszeteket – várostrom,⁴ kisebb csatajelenetek⁵ – mellékeltek hozzájuk. Kivé-

³ AMBRÓZY György, *A magyar csatakép*, Bp., Athenaeum Nyomda, 1940; PFAFFENBICHLER, Matthias, *Das Schlachtenbild im ausgehenden 16. und 17. Jahrhundert*, Dissertation Universität, Wien, 1987; HAJDU István, KAJETÁN Endre, *Csataképek, A magyar hadtörténelem a festészet és a grafika tükrében*, Bp., Zrínyi Kiadó, 1980; RÓZSA, György, *Schlachtenbilder aus der Zeit der Befreiungsfeldzüge*, Bp., Akadémiai, 1987; HALE, John, *Artists and Warfare in the Renaissance*, New Haven and London, Yale, 1990; PFAFFENBICHLER, Matthias, *A barokk csatakép Közép Európában = Zsánermetamorfózisok, Világi műfajok a közép-európai barokk festészetben*, szerk. Mojzer Miklós, Bp., Szépművészeti Múzeum, 1993, 48–65; PFAFFENBICHLER, Matthias, *Das barocke Schlachtenbild. Versuch einer Typologie = Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien* (Band 91), 1995, Wien, 1996, 37–110; PFAFFENBICHLER, Matthias, *Das frühbarocke Schlachtenbild – vom historischen Ereignisbild zur militärischen Genremalerei = 1648 – Krieg und Frieden in Europa*, Hg. von Bußmann, Klaus, Schilling, Heinz, Münster/Osnabrück 24, 10, 1998. 7. 01. 1999 [Katalog zur 26. Europaratsausstellung], Münster, Verlagsgesellschaft 350 Jahre Westfälischer Friede, 1998, Textband 2, 493–500; CUNEO, Pia F., *Artful Armies, Beautiful Battles, Art and Warfare in Early Modern Europe*, Boston, Brill, 2002; GÖDÖLLE Mátyás, *Buda és Pest 1541/42. évi ostromainak ábrázolásai = Tanulmányok Budapest Múltjából*, 40(2017), 165–196.

⁴ *Hernach volget des Bluthundts, der sich nennet eyn Türckischen Kayser gethaten, so er und die seinen, nach eroberung der Schlacht, auff den xxvij. tag Augusti ... an unnsern mitbrüdern der hungerischen Landschafften...getriben hat...* H. n. 1526. Címlap. OSZK Régi Nyomtatványok Tára. Röpl. 66.

⁵ *Hernach volget des Bluthundts, der sich nennet ein türckischen Keyser Gethaten, so er unnd*

telt képez ez alól az a közelmúltban felbukkant jelentékeny ábrázolás,⁶ mely a csata évében keletkezett illusztrációk közül a legrészletesebben jelenítette meg az ütközetet. (1. kép) A bambergi Staatsbibliothekban őrzött, *Des Türckischen Keyzers Solymon schlacht / So mit dem König von Hungern gethan, Anno rc. XXVI.* című nyomtatvány Mert Sporer mohácsi csatáról szóló 120 soros dalának 38 soros átíratát tette közzé. Sporer tudósító énekének két másik kiadását a témához nem kapcsolódó ábrázolás (landsknechtek harca) illusztrálta.⁷ Közülük

1. kép: A mohácsi csata. Eglyapos nyomtatvány illusztrációja, 1526.
(Des Türckischen Keyzers Solymon schlacht
/ So mit dem König von Hungern gethan, Anno rc. XXVI.)

die seinen, nach eroberung der Schlacht, auff den xxvij. tag Augusti ... an unsern Mitbrüdern der ungerischen Landschafftten ... triben hat, Basel, 1526, Adam Petri. OSZK Régi Nyomtatványok Tára. App. H. 18.; *New zeytung. Die Schlacht des Türckischen Keyzers mit Ludouico etwan König zu Vngern geschehen am tag Johannis entheuptung 1526.* [Leipzig, 1526].

⁶ SELÁF Levente, TÓVIZI Ágnes, *Ismeretlen illusztrált röplap a mohácsi csatáról = Magyar Könyvszemle*, 130(2014), 261–271.

⁷ *Eyn new lied von der schlacht die der Ungerisch König und der Türck mit einander gethan haben, Im Speten thon*, Nürnberg, 1526. Újabb kiadása: Nürnberg, 1530 körül. Vö.: SELÁF, TÓVIZI 2014, i. m. 268–269.

az elsőként megjelentet (pontosabban annak egy próbalevonatát) a művészet-történetírás annak a Hans (Leonhard) Schäufoleinnek [Schäufolein] (1482/1483 körül – 1539/1540 körül) a műveként tartja nyilván, aki az 1510-es évek elején bekerülve a Konrad Peutinger (1465–1547) felügyelete alatt dolgozó művészkörbe az I. Miksa (1459–1519) kulturális önreprezentációjában (Gedechtnus) fontos szerepet játszó, az uralkodó életét és tetteit bemutató, sokszorosított grafikákkal illusztrált „regények”, a Weisskunig és az 1517-ben megjelent Theuerdank fametszetei egy részének rajzait készítette.

A Bambergben őrzött egylapos nyomtatványt a keresztény és török hadsereg összecsapását ábrázoló színezett fametszet tette szemléletessé. A fólió nagyságú, fekvő formátumú, feltehetően Hans Hergot (?–1527) nürnbergi nyomdájában készült kiadványon egyértelműen a képi ábrázolás dominál: a szokástól eltérően nem a kép illusztrálja a szöveget, hanem a jelenet alá 5 hasábban nyomtatott vers szolgál a kép magyarázatául. Hasonló formátummal találkozunk – többek között – Erhard Schön (1491 körül – 1542) Buda 1541. évi ostromát ábrázoló fametszetén.⁸ Bár Sporer verse nem tartalmazta a mohácsi csata részletes leírását, az, hogy a keresztények seregében több ágaskodó oroszlanos cseh zászló látható, talán azokra a sorokra utal, melyek szerint a csata előtt II. Lajos segítséget kért a csehektől, akik küldtek is neki körülbelül húszezer embert.⁹

A fametszet felső részén török és keresztény gyalogosok (köztük landsknechtek) harcát látjuk, míg a jelenet alsó kétharmada a lovasok összecsapását ábrázolja. Bár az alakok kidolgozása alapján közepes képességű metsző közreműködését feltételezhetjük, a mozgalmas, eleven kompozíció jó minőségű metszet- vagy festményelőkép(ek) felhasználására utal. A korszak hírleveleinek, röpiratainak címlapján szereplő metszetekénél jóval igényesebb, összetettebb, leginkább az I. Miksa megrendelésére készült, a kor legnevesebb német művészei által készített sokszorosított grafikai alkotások (Ehrenpforte, Weisskunig stb.) némelyik csatajelenetének kompozíciójával vethető össze. Míg a keresztény nehézlovasság és a török könnyűlovasság összecsapásának népszerű képi toposzá vált ábrázolásai a korban leggyakrabban az egymás felé rohanó, világosan elkülönülő ellenséges hadseregeket mutatják be, Sporer versének illusztrációján már az összecsapást láthatjuk: a közelharcban a törökök benyomultak a keresztények közé, sokukat menekülésre kényszerítve. A csata kaotikusságának, szenvedélyességének ezzel a fajta bemutatásával gyakrabban találkozunk a kortárs itáliai és német történeti festményeken, mint a könyvek, hírlevelek és röpiratok illusztrációin. A felső és az alsó résznek egy vízszintes földcsíkkal történő hangsúlyos elválasztása talán

⁸ SELÁF Levente, *A mohácsi csata visszhangja kortárs tudósító énekekben = „Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései*, szerk. Farkas Gábor Farkas, Szebelédi Zsolt, Varga Bernadett, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2016, 153.; SELÁF, TÓVIZI 2014, i. m. 270.; Schön metszetéhez vö.: GEISBERG, Max, *The German Single-leaf Woodcut 1500–1550*, New York, Hacker Art Books, 1974. IV. kötet, G.1269–1273.; GÖDÖLLE 2017, i. m. 174–185.

⁹ SELÁF, TÓVIZI 2014, i. m. 264.

azt jelzi, hogy a metsző két vizuális előképet használt, egy gyalogosok, illetve egy lovasok összecsapását ábrázolót.

A mohácsi csatáról tudósító újságokban feltűnnek azok a 16–17. században elterjedt ábrázolások is, melyek a törökök kegyetlenségét mutatták be.¹⁰ Az egyik hírlevél címlapján vallásos ikonográfiai típusra (Betlehemi gyermekgyilkosság) visszavezethető fametszettel találkozunk.¹¹ (2. kép) Az ábrázolás megtalálható egy olyan augsburgi hírlevél végén is, mely a mohácsi csatát követő török pusztításokról számolt be,¹² (3. kép) s a kompozíció egy változatával találkozunk azon a fametszeten is, melyet Bécs 1529. szeptember 26 – október 15. között lezajlott, sikertelen török ostromának beszámolójához mellékeltek.¹³ (4. kép) Feltűnő ugyanakkor, hogy mindhárom lapon – annak ellenére, hogy feliratuk vagy szövegkörnyezetük szerint a törökök által elkövetett kegyetlenségeket ábrázoltak – nem török harcosokat, hanem páncélos keresztény katonákat látunk. Ennek az az oka, hogy a metszetek előképe egy olyan könyvillusztáció volt, mely Johannes Lichtenberger (1426 k. – 1503) *Pronosticatio in Latino* című, 1488-ban megjelentetett kiadványában található.¹⁴ *A Hic debet stare Interfectores armati duo vel*

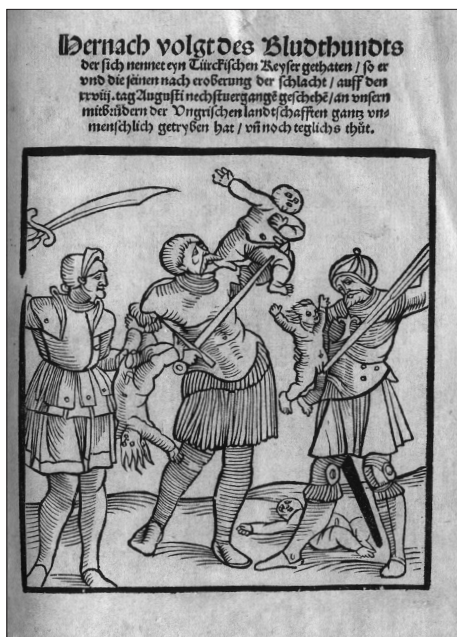
¹⁰ A témához vö.: HARMS, Wolfgang, Feindbilder im illustrierten Flugblatt der Frühen Neuzeit = BOSBACH, Franz, dir., *Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, Bayreuth, Böhlau, 1991, 141–177; PÜHRINGER, Andrea, *Christen contra Heiden? Die Darstellung von Gewalt in den Türkenkriegen*, = KURZ, Michael, dir., *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie*, Wien-München, Oldenbourg, 2005, 97–119.

¹¹ *Hernach volgt des Bludthundts, der sich nennet eyn Türckischen Keyser; Gethaten, so er und die seinen nach eroberung der Schlacht, auff den xxviii. tag Augusti ... an unsern mitbrüdern der Ungrischen lantschafften...getryben hat...* Nürnberg, 1526. Címlap. OSZK Régi Nyomatványok Tára. App. H. 188. Vö.: *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae. Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa. Nem magyar nyelvű, külföldi kiadványok.* Composuerunt Soltész, Elisabetha, Velencezi, Catharina, W. Salgó, Agnes, Tom. 2., Budapestini, 1990, M 741.; *VD 16, ZV 2106.* Hasonló tematikájú metszetek illusztrációit közli: Pukánszky Béla, *Mohács és az egykorú német közvélemény = Mohácsi emlékkönyv 1526*, szerk. Lukinich Imre, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926, 281, 283.

¹² *Hernach volgt des Bludthundts der sych nennedt ein Türckischen Keiser gethaten so er vnd die seinen nach eroberu[n]g der schlacht auff den xxviii. tag Augusti nechstuergangen geschehen an vnsern mitbrüdern der Vngrischen lantschafften gantz vn menschlich triben hat vn[d] noch teglichs tut.* Augsburg, 1526. *VD 16, B 5794.*

¹³ *Des Turcken Erschreckliche belagerung und Abschiedt der Stat Wien. 1529.* [Wittenberg], 1529. Dürriegl, Günter, hrsg., *Wien 1529. Die erste Türkenbelagerung*, kiállítási katalógus, Wien, Historisches Museum der Stadt Wien, 1979, Nr. 174. 77, 79. Vö.: Soltész Zoltánné, *Magyar vonatkozású röplapok eddig ismeretlen nyomdászai = Magyar Könyvszemle*, 92(1976a), 326–327, 4. tétel.; SMITH, Charlotte Colding, *Images of Islam, 1453–1600, Turks in Germany and Central Europe*, London, New York, Routledge, 2014, 45.

¹⁴ A Lichtenberger-könyv illusztrációja és a mohácsi csata, illetve az 1529. évi bécsi ostrom leírásához mellékeltem fametszet kapcsolatáról ld.: Soltész Zoltánné, *Johannes Lichtenberger Pronosticatiojának Mátyás királyra vonatkozó jóslata és illusztrációi = Magyar Könyvszemle*, 94(1976b), 29; SOLTÉSZ 1976a, i. m. 326–327; SMITH 2014, i. m. 43–46. A nagyon kevés példányban fennma-

2. kép: *Cimlapkép*
(Hernach volgt des Bludthundts,
der sich nennet eyn Tüerckischen Keyser,
Gethaten... 1526.)

3. kép: *Hírlevél illusztrációja*
(Hernach volgt des Bludthundts
der sych nennedt ein Tüerckischen Keiser
gethaten... 1526.)

tres cum gladijs interficientes pueros ut tempore herodis feliratú, a betlehemi gyermekgyilkosságot (Máté 2: 16-18.) elrendelő Herodes korára tehát konkrét utalást is tartalmazó fametszetben három, gyermekeket megölő, középkori páncélt viselő katonát látunk. (5. kép) A kompozícióval – több-kevesebb változtatással – a kiadvány számos 16. századi kiadásában találkozunk, könnyen elérhető lehetett tehát a korabeli kiadók számára. A 16–17. században számos példát találunk arra, hogy egy-egy sokszorosított grafikai ábrázolást teljesen más – néha az eredetivel ellentétes értelmű – téma illusztrálására használnak fel, elég, ha arra utalunk, „amikor Johann Hoffmann nürnbergi kiadó Zrínyi Miklós 1664-es téli hadjáratát,

---

radt ösnyomtatvány facsimile kiadását a 19. század végén publikálták: *Pronosticatio in Latino. A Reproduction of the First Edition, Printed at Strasburg, 1488*, Rylands, W. Harry, ed., Manchester, Holbein Society, A. Brothers, 1890. A szakirodalomban vita folyik arról, hol jelent meg az első kiadás, a legelfogadottabbnak tűnő nézet szerint Heidelbergben, Heinrich Knoblochster kiadójában. Ld. pl.: ZIMMERMANN, Erik, *Der Pfälzer Seher Johannes Lichtenberger (um 1426–1503) – ein Vorreformer?* = BONKHOFF, Bernhard H., hrsg., *Die Anfänge der Reformation in der Pfalz*. St. Ingbert, Conte Verlag, 2016, 220.

4. kép: *Címlapkép*
(Des Turcken Erschreckliche belagerung und
Abschied der Stat Wien. 1529.)

5. kép: *Könyvillusztráció*
(*Johannes Lichtenberger*;
Pronosticatio in Latino... 1488.)

s a felperzselte föld technikáját bemutató térképét újra felhasználva mutatja be a francia hadsereg kegyetlenségét...¹⁵

Johannes Lichtenberger asztrológus¹⁶ a pfalzi Grünbachból származott – erre

¹⁵ G. ETÉNYI Nóra, *John Roger Paas, The German Political Broadsheet 1600–1700, Volume 12, (1686–1700)*, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2014. = *Magyar Könyvszemle*, 131(2015), 370.

¹⁶ Vö.: FRANCK, Jakob, *Lichtenberger, Johannes*. = *Allgemeine Deutsche Biographie* 18, 1883, 538–542 [Online-Version]; URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd104247843.html#dbcontent>; KURZE, Dietrich, *Johannes Lichtenberger. Leben und Werk eines spätmittelalterlichen Propheten und Astrologen* = *Archiv für Kulturgeschichte*, 38, 1956, 328–343; KURZE, Dietrich, *Prophecy and History: Lichtenberger's Forecasts of Events to Come (From the Fifteenth to the Twentieth Century); Their Reception and Diffusion* = *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 21, No. 1/2, Jan. – Jun., 1958, 63–85; Kurze, Dietrich, *Johannes Lichtenberger († 1503). Eine Studie zur Geschichte der Prophetie und Astrologie* = *Historische Studien* Nr. 379. Lübeck, Hamburg, Matthiesen, 1960; KURZE, Dietrich, *Astrologie und Prophetie im spätmittelalterlichen Geschichtsdenken*. = *Historische Studien zur Politik, Verfassung und Gesellschaft. Festschrift für Richard Dietrich zum 65. Geburtstag*. hg. von Mächler, Anita [et al.]. Bern, H. Lang, Frankfurt, München, P. Lang, 1976, 164–186; SOLTÉSZ 1976b, i. m. 25–41; ROBINSON Hammerstein, Helga, *The Battle in the Booklets: Prognostic Tradition and Proclamation of the Word in early sixteenth-century Germany* = „*Astrologi hallucinati*”. *Stars and the End of the World in Luther's Time*. Zambelli, Paola, ed., Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1986, 129–151; KURZE, Dietrich, *Popular Astrology and Prophecy in the fifteenth and sixteenth Centuries: Johannes Lichtenberger* = ZAMBELLI 1986. i. m.

utal eredeti neve: Grümbach (Grunbach, Grunenbach) is. 1473 és 1477 között III. Frigyes (1415–1493) császár udvari asztrológusaként tevékenykedett. Udvari állása elvesztése után a brambachi plébániát vezette, itt készült el 1488-ban legismertebb munkája, a *Pronosticatio*.¹⁷ A könyv, mely 1576-ig tartalmazott jóvendöléseket, először latinul jelent meg, de nagyon hamar már a művelt humanisták által használt latinnál sokkal szélesebb rétegekhez eljutó német és olasz nyelven¹⁸ is kiadták. Az egyfajta népkönyvvé váló kiadvány hosszantartó népszerűségét – 1501-ig Németországban 11, Itáliában 6 kiadása volt,¹⁹ a 15–16. századból pedig latin, német, olasz és francia nyelven több mint ötven kiadása ismert – feltehetően annak is köszönhető, hogy a viszonylag rövid, egyszerű nyelvezetű, de jóslatokhoz illő módon gyakran homályos leírásokat 1-2 soros, címszerű szövegekkel magyarázott fametszetes illusztrációk tették szemléletesé: a 72 oldalas első kiadás 45 képet tartalmazott. Lichtenberger műve – első kiadásától kezdve – erőteljes grafikai identitással rendelkezett: az illusztrációkat a későbbi kiadók is a mű lényegi elemeként kezelték, gyakran – vállalva a tetemes költségeket – újrametszelve a kompozíciókat.²⁰ Az újrametszett ábrázolások – a gyermekgyilkosságot bemutató itt már tükörfordítottan – még egy 1551-ben megjelent kiadásban is megtalálhatóak.²¹ (6. kép) A könyv népszerűségét megjelenésekor az is növelhette, hogy a jóslatokban a hírekre éhes olvasók a korabeli európai politikai eseményekkel, az egyházi reformokkal, a török terjeszkedéssel kapcsolatos információkat is kaphattak²² – ahogy azt például abban a szövegrész-

---

177–193; DUKKON Ágnes, *Kora újkori prognosztikonok és kalendáriumok az asztrológiáról, a szabad akaratról és a boldog életről = Corollarium, AAASzeged Suppl. XIII*, 2010, 44–49. http://acta.bibl.u-szeged.hu/32781/1/antiqua_suppl_013_044-049.pdf; GREEN, Jonathan *Printing and Prophecy, Prognostication and Media Change 1450–1550. (Cultures of Knowledge in the Early Modern World)* Ann Arbor, University of Michigan Press, 2011; DEIMANN, Wiebke, *Astrology in an Age of Transition. Johannes Lichtenberger and his Clients = Astrologers and their Clients in Medieval and Early Modern Europe*. Deimann, Wiebke, Juste, David, ed., Köln, Böhlau Verlag, 2015 (*Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte*, 73) 83–104; ZIMMERMANN 2016, i. m. 215–234.

¹⁷ A 15. századi kiadásokról: SCHREIBER, Wilhelm Ludwig, *Manuel de l’amateur de la gravure sur bois et sur métal au XVe siècle*. 5. kötet, 2. rész. Berlin, Librairie Albert Cohn, 1911, 64–66. (Nr. 4499–4505); SCHRAMM, Albert, *Der Bilder schmuck der Frühdrucke*. Bd. XV. Leipzig, Hiersemann, 1932. 1099–1141. kép.; VIGNJEVIĆ, Tomislav, *Darstellungen der drei Stände an der Schwelle zur Neuzeit. Zum Verhältnis von bildlicher Darstellung und gesellschaftlicher Realität = Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 57:1, 2008, 31–50; LÁSZLÓ Anikó, *Apokaliptikus államelmélet és világszemlélet a XVII. században*. Doktori (PhD) értekezés. Bp., 2015, 148 skk.; ZIMMERMANN 2016, i. m. 220–224.

¹⁸ A heidelbergi Heinrich Knoblochtzter 1490 körül, a latin eredetivel szinte párhuzamosan, *Pronosticatio zu theutsch* címmel megjelentette a német kiadást is. Vö.: KURZE 1986, i. m. 189; GREEN 2011, i. m. 43, 69.

¹⁹ GREEN 2011, i. m. 43. A kiadások felsorolása: 181–183.

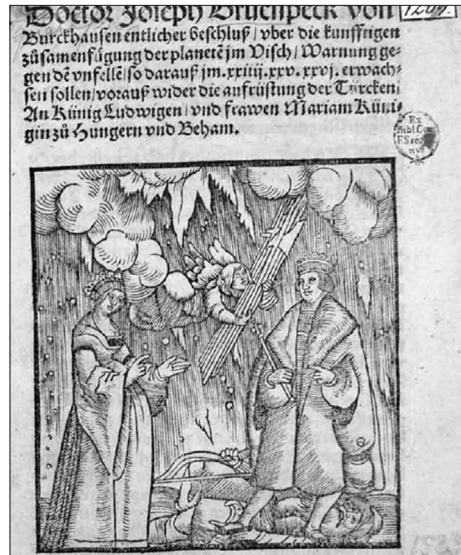
²⁰ GREEN 2011, i. m. 85.

²¹ *Die Weissagung Johannis Liechtenbergers Deutsch mit Schönen Figuren zugericht*. Gedruckt zu Franckfurdt am Mayn durch Herman Gülfferichen... 1551. o. n.

²² GREEN 2011, i. m. 39. A nyomtatott sajtóban megjelent az a mély szorongás is, mely a keresz-

6. kép: Könyvillusztáció
(Die Weissung Johannis Liechtenbergers
Deutsch mit Schönen Figuren zugericht. 1551.)

7. kép: Címlapkép
(Doctor Joseph Gruenpeck von
Burckhausen entlicher beschluß... 1523.)

ben is látni fogjuk, melyhez a gyermekek katonák általi legyilkolását ábrázoló illusztrációt mellékeltek.

Lichtenberger műve – mely a koraközépkori profetikus szövegeket és a kortárs csillagjósolásokat ötvözte – a szisztematikusságot nélkülöző, nagyrészt korábbi (pl. Joacchino da Fiore [Joachim de Floris] (1135 k. – 1202) vagy kortárs asztrológusok jövődöléseit felhasználó kompiláció volt. Legfontosabb forrása a tudós asztrológus, *Paul von Middelburg* (1445–1534) prognosztikonja volt,²³ de merített Eberhard Schleusinger (1430 k. – 1488 után) 1472-ben, illetve 1474-ben nyomtatásban is megjelent *Tractatus de Cometis* című munkájából is. Lichtenberger „dilettáns, „populáris” prognosztikonokat készít: de épp a szakmaiság hiánya járult hozzá népszerűségéhez, a nála jóval műveltebb Middelburg hamarabb feledésbe merült.”²⁴ Nemcsak a korábbi és kortárs asztrológusok voltak ugyanakkor hatással Lichtenbergerre, hanem az ő munkája is a fiatalabb generációra, pl. Joseph Grünpeckre (Grünbeck) (1473 körül – 1532 körül).²⁵

tény Európa lakóit a belső (eretnekmozgalmak) és a külső (török terjeszkedés) fenyegetettség miatt eltöltötte. GREEN 2011, i. m. 65.

²³ SOLTÉSZ 1976b, i. m. 27; DUKKON 2010, i. m. 45; ZIMMERMANN 2016, i. m. 220, 222.

²⁴ DUKKON 2010, i. m. 45.

²⁵ GREEN 2011, i. m. 13. Szó szerinti egyezéseket találunk Lichtenberger könyvének, illetve Johannes BOCARDUS, *Threnodia mirabiliter venturarum militantis ecclesiae* című, 1525 körül megjelent kiadványának szövege között is. Bocardus művéről, az eredeti szöveg teljes közzétételével ld.: SECRET, François, *Aspects oubliés des courants prophétiques au début du XVIe siècle* = *Revue*

A grammatikusként, humanista történetíróként, papként és orvosként is tevékenykedő Grünpeck 1523-ban megjelent, 1524-re, 1525-re és 1526-ra vonatkozó jóslatokat tartalmazó, II. Lajosnak és feleségének, Habsburg Máriának ajánlott kiadványának címlapképe a fiatal uralkodópárt ábrázolta. (7. kép) A szerző az utolsó sorokban is őket szólítja meg – az ajánláshoz hasonlóan hangsúlyozva a „kegyetlen török kutya” elleni harc szükségességét. Azt tanácsolja a királyi párnak, hogy győzelmi reményeiket ne az emberekbe, hanem az égiekbe vessék: a szent angyalok segítségével le fogják fogzni ellenségeiket. Ezt ábrázolja a kiadvány címlapján látható fametszet is, melyen az égből leszálló angyal fegyvert nyújt Lajos felé, a királyi pár lábainál pedig egy halott török hever. A szöveg törökellenes programját hangsúlyozta a füzet végén található két fametszetes illusztráció egyike: a korban rendkívül népszerű ikonográfiai típust képviselő ábrázolás keresztény nehézlovasok és török könnyűlovasok harcát jeleníti meg. A másik fametszeten egyforma ruhát, sisakot viselő gyalogos katonák összezsúplása látható. Míg a címlapkép nagyon nagy valószínűséggel az említett konkrét szövegrész illusztrációjaként ehhez a kiadványhoz készült, a két csatajelenet többször felhasználta, több kiadványban is szereplő fametszet lehetett.

Arra vonatkozó adatot, hogy Joseph Grünpeck asztrológusként vagy csillagászként II. Lajos udvarában tevékenykedett volna, sem a hazai, sem a korábban említett külföldi szakirodalomban nem találtam. Bár Grünpeck 1495-ös itáliai útja után a Magyar Királyságban és Lengyelországban is járt, mivel 1496-ban már Ingolstadtban találjuk, hosszabb időt nem tölthetett nálunk. Fögel József II. Ulászló udvartartásával foglalkozó könyvében ugyan említ egy Grimpeck (Grünpeck) nevű, az udvarban tevékenykedő orgonistát, akivel kapcsolatban nem zárja ki, hogy akár I. Miksa történésze is lehetett²⁶, a Grünpeckkel foglalkozó újabb szakirodalomban erre az egyezésre nem találtam utalást. Felmerül tehát a kérdés, vajon a szerző miért II. Lajosnak és a feleségének ajánlotta a kiadványát? Grünpeck a 15–16. század fordulóján I. Miksa császár titkára, udvari asztrológusa és történetírója volt, tehát később is figyelemmel kísérhette Miksa unokájának, Habsburg Máriának és férjének a sorsát. Tudta azt is, hogy a Magyar Királyságnak kulcsszerepe lehet a Nyugat-Európát is fenyegető török terjeszkedés elleni harcban. Írásaiban (jóslataiban is) – számos, Miksa szolgálatában álló humanista munkáihoz hasonlóan – gyakran találkozunk az uralkodó államreformterveit támogató, azokhoz szellemi háttérrel biztosító utalásokkal, a császár halála után pedig a birodalom egységének és a török terjeszkedés megállításának fontosságát hangsúlyozta. A törökök elleni harc szükségességét hangoztatta V. Károlynak (1500–1558) ajánlott írásaiban is, ezzel a kérdéssel tehát programszerűen foglalkozott, s ennek lehettek részei a Lajosnak és feleségének ajánlott jóslat törökellenes képi és szöveges utalásai is. Grünpeck 1523-ban helyesen mérte fel, hogy

de l'histoire des religions, 173:2, 1968, 173–201. A gyermekgyilkosságot ábrázoló fametszettel illusztrált Lichtenberger-jóslattal való szövegegyezést ld. a 192. oldalon.

²⁶ FÖGEL József, *II. Ulászló udvartartása*. Bp., 1913, 99.

a közeljövőben jelentős összecsapás várható a magyarok és a törökök között, a harc kimenetelét illetően azonban óriásit tévedett.

Az 1488-ban megjelent prognosztikon jóslatainak alapja Lichtenbergernél – s már a forrásaként szolgáló Middelburgnál is – a Szaturnusnak és a Jupiternek a Skorpió jegyében 1484. november 24-én megfigyelt együttállása volt. Bár Lichtenberger közölt néhány fontos történeti személyiségre – köztük Mátyás királyra – vonatkozó jóslatot, a *Pronosticatio* „gerincét nem a történeti személyiségekre vonatkozó jóslatok alkotják. Sokkal behatóbban tárgyalja az egyházzal kapcsolatos problémákat, várható eseményeket, üldöztetéseket, valamint a népet általában fenyegető elemi csapásokat, betegségeket s a török veszedelmet.”²⁷

Lichtenberger kiadványának egy része a Habsburg Birodalom és az egyház jövőjéről szól, de már nem III. Frigyes, hanem az 1486-ban német királlyá koronázott I. Miksa eszkatológikus szerepének középpontba helyezésével: az egyházak helyzetének rosszabbodása és véres háborúk után Miksa az egész világon uralkodni fog.²⁸ Ehhez a részhez tartozott a gyermekeket legyilkoló katonákat ábrázoló fametszettel illusztrált jóslat is, mely konkrét utalásokat tartalmazott az 1480-as években a franciák és a Habsburgok között kirobbant burgundiai örökösödési háborúra: Pikárdia, Flandria, Franciaország nevének említése mellett a Németalföldön I. Miksa uralkodása alatt (sub rege Maximiliano) bekövetkező pusztításokról – közöttük gyermekek megöléséről – is olvashatunk.

A Burgundia fennhatósága alá tartozó területek birtoklásáért Merész Károly (1433–1477) burgundi herceg halála után Franciaország és a Habsburg Birodalom között háború tört ki. I. Miksa 1477-ben feleségül vette Merész Károly lányát, Máriát, így a házassága révén (jure uxoris) jogot formálhatott a területekre. Az öt évig tartó háború után 1482 végén XI. Lajos békét kötött Miksával, melynek eredményeképpen Pikárdia, Anjou és Burgundia Miksának és az az évben lovasbalesetben elhunyt Máriának a lányáé, Margité lett (akit eljegyeztek a francia trónörökösrel), a németalföldi területek pedig Miksáé maradtak. Bár Miksa megszilárdította hatalmát Németalföldön, néhány tartomány és város fellázadt ellene. A bebörtönzésekkel, kivégzésekkel nem tudta elérni az elrettentést, Flandriában és Brabantban általános felkelés robbant ki. 1482 és 1485 között csak erőszakkal tudott uralkodni a területen: „drága pénzen felfogadott zsoldosai pedig dúltak, fosztogattak, mert nem kapták meg az ígért juttatásokat”.²⁹ A felkelés idején egy-

²⁷ SOLTÉSZ 1976b, i. m. 27.

²⁸ ZIMMERMANN 2016, i. m. 222. Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közötti 16. századi hegemónia harcokban a propaganda mind Szulejmán, mind V. Károly köré kiépítette a világvégekorri uralkodók képét, mintegy apokaliptikus szintre emelve a Habsburg-török hatalmi rivalizálást. KONRAD, Felix, *Von der 'Türkengefahr' zu Exotismus und Orientalismus: Der Islam als Antithese Europas (1453–1914)? = Europäische Geschichte Online (EGO)*, hg. vom Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz, 2010-12-03. <http://ieg-ego.eu/de/threads/modelle-und-stereotypen/tuerkengefahr-exotismus-orientalismus/felix-konrad-von-der-tuerkengefahr-zu-exotismus-und-orientalismus-1453-1914>

²⁹ SZENDE László, *Habsburg Miksa, az „utolsó lovag” = Rubicon*, 2015, 12, 27.

házi méltóságokat is értek atrocitások, talán erre utal a jóslatnak az egyház nyomorgatására utaló sora.

1489-től a felkelők elleni küzdelmet az 1487-ben Mátyás király (1443–1490) ellen is harcot indító, 1488-ban németalföldi kormányzóvá kinevezett III. Albert szász herceg (1443–1500) folytatta. Erről Lichtenberger 1488-ban megjelent könyvében természetesen még nem írhatott, munkája legismertebb és legjelentősebb 16. századi kiadásában, az 1527-ben Wittenbergben német nyelven, Martin Luthernek (1483–1546) a jóslásokat elítélő, csak a próféták jövőbelátását elfogadó előszavával megjelent kiadásában³⁰ azonban már nemcsak az eredeti szöveghez mellékelte lapszéli jegyzetben találunk utalást Albert herceg szerepére a németalföldi eseményekben,³¹ hanem a képaláírásban is: „Hie stehet drey geharnischter menner mit blossen messern / und tödten die kindlin / wie zur zeit Herodis. Herzog Albrecht zu Sachsen ynn Flandern streit.” (8. kép) A jóslat szövegét tehát 1527-ben már egyértelműen összekapcsolták a burgundiai örökösödési háború eseményeivel, s fontosnak tartották azt is, hogy a birodalom jövőjével foglalkozó általános jóvendülés szövegét konkrét történeti események említésével pontosítsák: a képaláírás egyenesen azt sugallja, hogy a gyermekek megölése az Albert herceg vezetésével folyó – valóban kegyetlen, büntető jellegű – háború idején történt.

A *Prognosticatio* gyermekek legyilkolását ábrázoló kompozíciójának több variánsát ismerjük, mivel az újabb kiadások nem mindig vették át az eredeti kiadvány illusztrációit. Az 1492-ben Mainzban megjelent latin és német nyelvű könyvben³² például még az első kiadás fametszetével találkozunk, egy ugyanabban az évben Modenában kiadott olasz nyelvű változatot³³ azonban már az eredetitől némileg eltérő illusztráció díszített. Új, az első kiadásétól jelentősen eltérő metszetet készíttetett Bartholomaeus Kistler az 1499-ben Strassbourgban megjelentetett latin nyelvű kiadáshoz,³⁴ melyen az egyik katona keleties, csavart végű, csúcsos süveget, egy másik pedig turbánszerű (?) fejfedőt visel. (9. kép) Lichtenberger munkáját 1500 és 1521 között Németországban nem adták ki (Itáliában azonban ebben az időszakban is legalább kilenc új kiadása jelent meg).³⁵

³⁰ *Die weissagunge Johannis Lichtenbergers deudsch zugericht mit vleys. Sampt einer nutzlichen vorrede vnd vntrricht D. Martini Luthers. Wie man die selbige vnd gleiche[n] weissagunge vernemen soll.* Wittenberg, 1527. A kiadáshoz vö. pl.: VIGNJEVIĆ 2008, i. m. 33–34; LÁSZLÓ 2015, i. m. 148 skk.; ZIMMERMANN 2016, i. m. 226–230.

³¹ „...Das sihet als sey es von hertzog Albrecht zu Sachsen gesagt / ym niderlandischen streite den Keiser Maximilianum zur lösen”. *Die weissagunge Johannis Lichtenbergers deudsch zugericht mit vleys. Sampt einer nutzlichen vorrede vnd vntrricht D. Martini Luthers. Wie man die selbige vnd gleiche[n] weissagunge vernemen soll.* Wittenberg, Lufft, 1527. o. n. [51.]

³² *Pronosticatio Latina Anno LXXXVIII ad magnam coniunctionem Saturni et Jovis quae fuit LXXXIII. ac eclipsim solis anni sequentis scz. LXXXV. confecta...* Mainz, Jakob Meydenbach, 1492; *Eyn Pronosticatio zu theutsch...* Mainz, Jakob Meydenbach, 1492.

³³ *Pronosticatione in vulgare rara e piu...* Modena, 1492.

³⁴ *Hec practica narrat de presenti a[n]no et seque[n]tibus quamplurimis annis de nouis raris et inauditis rebus et gestis que futura sunt in hoc mu[n]do,* Argentinae, Bartholomaeus Kistler, 1499.

³⁵ Egy 1521-es, korábban nem Lichtenberger műveként azonosított teljes kiadásról (*Ein wun-*

8. kép: Könyvillusztáció
(Die weissagung Johannis Lichtenbergers
deutsch zugericht mit vleys.
Sampt einer nutzlichen vorrede vnd vntrricht
D. Martini Luthers... 1527).

9. kép: Könyvillusztáció
(Hec practica narrat de presenti a[n]no et
seque[n]tibus quamplurimis annis de
nouis raris et inauditis rebus et gestis que
futura sunt in hoc mu[n]do... 1499.)

Az 1520-as évek közepétől a német nyelvterületen is visszatért a népszerűségi listákra: 1526-ban négy, 1528-ban hét kiadása jelent meg.³⁶ Egy 1525 körül, (10. kép) illetve egy 1526-ban megjelent német nyelvű kiadásban³⁷ találkozunk először azzal a neves történeti festő, id. Jörg Breu (Preu) (1475 körül – 1536) által készített kompozícióval,³⁸ mely a mohácsi csatáról beszámoló két említett hírlevél illusztrációjának előképeként szolgálhatott. A két Lichtenberger-könyv fametszete megegyezik, csupán annyi a különbség, hogy az 1526-ost díszesebb

derliche seltzame Pronosticatio die do außtruckt was gelucks vnd vngel[ue]cks die grossen Coniunction vnd Finsternis gewirckt haben... Leipzig, Wolfgang Stöckel, 152. VD 16 W 4641) ld.: GREEN 2011, i. m. 43.

³⁶ KURZE 1986, i. m. 189; GREEN 2011, i. m. 43.

³⁷ *Dyse Practica vnnnd Prenostication ist getruckt worden zu Mentz im MCCCCXCII Jar vnd werdt biß man zelt M.D.LXVII jar...* [Augsburg, 1525 k.]; *Dise Practica unnd Prenostication. Ist gedruckt worden zu Mentz im M.CCCC.XCII. Jar Und werdt bisz man zelt M.D.LXVII jar...* 1526. Egy 1526-ban Kölnben, Petrus Quentel nyomdájában megjelent latin nyelvű kiadványban ugyanakkor még az 1488-as kiadás illusztrációjához nagyon hasonló kompozícióval találkozunk: *Prognosticatio Iohannis Liechtenbergers, qam olim scripsit super magna illa Saturni ac Iouis coniunctione, quae fuit Anno M. CCCC. LXXXIII. praeterea ad eclypsim Solis anni seuentis uidelicet LXXXV. durans in annum us[que] M. D. LXVII. iam iterum sublati mendis quibus scatebat pluribus, quandiligentissime excussa : Excusum est hoc prognosticum impensis honesti & spectati uiri Petri Quentel, ciuis Coloniensis, quarto Idus Maij [12 May], 1526.*

³⁸ Vö.: SOLTÉSZ 1976b, i. m. 32–36; VIGNJEVIĆ 2008, i. m. 34; TALKENBERGER, Heike, *Sintflut, Prophetie und Zeitgeschehen in Texten und Holzschnitten astrologischer Flugschriften 1488–1528*. Tübingen, Niemeyer, 1990 (*Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur*, Bd. 26). 59. skk.

keret övezi (11. kép). Figyelemreméltó, hogy míg az 1488-as metszeten mindhárom katonán európai típusú sisakot látunk, Breu kompozícióján a jobb oldali katona turbánszerű fejfedőt visel. Ennek a turbánszerű fejfedőnek kicsit egyszerűsített változata látható a mohácsi csatáról tudósító egyik hírlevél³⁹ címlapképének jobb oldali katonáján is. Az 1526-os Lichtenberger kiadvány illusztrációja jelent meg az asztrológiai munka 1528-as,⁴⁰ illetve 1530-as kiadásában⁴¹ is. A mohácsi csata utáni pusztításokról beszámoló 1526-os augsburgi hírlevél⁴² végén található metszeten (3. kép) a jobb oldali katonán azzal a sisakformával találkozunk, mely az 1525 körüli és az 1526-os Lichtenberger-kiadvány fametszetén látható.

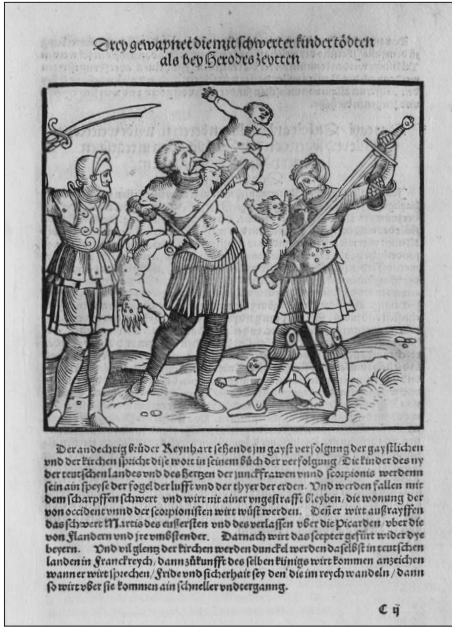
Az illusztrációk összehasonlításával nyomon követhető a fadúc többszöri felhasználásának útja. Az 1525 körüli Lichtenberger-kiadás képe egy ép fadúcról készült, míg az 1526-os, (11. kép) 1528-as (12. kép) és 1530-as (13. kép) kiadás fametszetének jobb oldalán a kardot emelő katona karján, illetve az alatta lévő tájképi részen – a képeken kissé eltérő módon, de jól megfigyelhetően – egy elcsúszás látható. Úgy tűnik, a fadúc a jobb szélén függőlegesen kettétört, ám a kiadó nem csináltatott helyette újat, hanem ezt a sérült dúcot használta fel a későbbi kiadásoknál is. A feltételezést megerősíti, hogy mind a mohácsi csatáról tudósító nürnbergi, (2. kép) mind a csata utáni pusztításokról beszámoló augsburgi hírlevelet illusztráló fametszet (3. kép) jobb széléből egy függőleges csík hiányzik: a katona felemelt karjának és a kard markolatának éppen az a része nem látható, amely az 1526-os prognosztikon illusztrációján a sérülés vonalától kifelé esik. Mivel az augsburgi hírlevél fametszete – a hiányzó jobb oldali rész kivételével – pontosan megegyezik az 1525 körül szintén Augsburgban kiadott Lichtenberger-kiadást díszítő illusztrációval, a két kiadványhoz valószínűleg ugyanazt a dúcot használták, a hírlevélnél azonban a nyomdász nem illesztette össze a két darabot, hanem csak a dúc nagyobbik, egy darabban lévő részét használta fel. A fentiekből következtethetünk a sérülés idejére: az mindenképp a mohácsi csatához kapcsolódó két hírlevél megjelenése előtt történhetett. Mivel a mohácsi csatáról beszámoló másik, nürnbergi hírlevél címlapképe több eltérést (egyszerűsítést) mutat az augsburgi metszetekhez képest, feltételezhetjük, hogy a kiadó új dúcot készíttetett, csupán az augsburgi kép kompozícióját vette át. Abból pedig,

³⁹ *Hernach volgt des Bludthundts, der sich nennet eyn Türckischen Keyser; Gethaten, so er und die seinen nach eroberung der Schlacht, auff den xxvii. tag Augusti ... an unsern mitbrüdern der Ungrischen lantschafften...getryben hat...* Nürnberg, 1526.

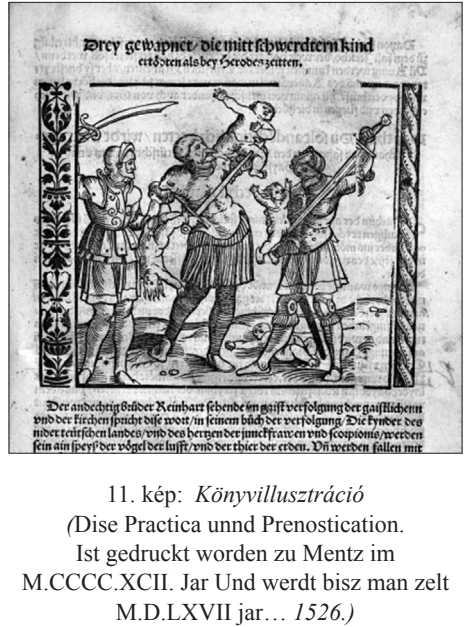
⁴⁰ *DJse Practica und Prenostication Johannis Liechte[n]bergers...* Augsburg, Heinrich Steiner, 1528.

⁴¹ *Dise practica und Prenostication Johannis Lyechte[n]bergers, ist gedruckt worde[n] zu Me[n]tz im M.CCCCXCII. Jar. Vnd wert biss man zelt M.D.LXVII Jar. : Darin[n] ein jeder mensch abnemen und erken[n]en mag, wie die vergange[n] zeit auch jetzt die gegenwertig in diser Practica zutriffit...* Augsburg, Heinrich Steiner, 1530.

⁴² *Hernach volgt des Bluthundts der sych nennedt ein Türckischen Keiser gethaten so er vnd die seinen nach eroberu[n]g der schlacht auff den xxvii. tag Augusti nechstuergangen geschehen an vnsern mitbrüdern der Vngrischen lantschafften gantz vnmenschlich triben hat vn[d] noch teglichs tut.* Augsburg, 1526.

10. kép: Könyvillusztráció
(Dyse Practica vnnnd Prenostication ist getruckt
worden zu Mentz im
MCCCCXCII Jar vnd werdt biß man zelt
M.D.LXVII jar... 1525 k.)

12. kép: Könyvillusztráció
(D)Jse Practica und Prenostication
Johannis Liechte[n]bergers... 1528.)

hogy – mint láttuk – a nürnbergi hírlevél fametszetének jobb oldalán ugyanaz a rész hiányzik, mint a mohácsi csatáról beszámoló augsburgi kiadvány illusztrációján, arra következtethetünk, hogy a kompozíció előképe ennek a fametszete volt, nem pedig az 1525 körül megjelent Lichtenberger-kiadványé, mely még a törés előtti, teljes dúcra készült.

Lichtenberger művének említett 1527-es, Luther előszavával kiegészített kiadásában található, a gyermekek megölését bemutató ábrázolás (8. kép) nemcsak az előképe volt a Bécs 1529-es török ostromáról beszámoló, említett röplap (*Des Turcken erschreckliche Belagerung und Abschiedt der Stat Wien*) illusztrációjának, (4. kép) hanem a két fametszet – ahogy arra a kutatás már korábban rámutatott – ugyanarról a dúcra is készült: a két metszet keretének nyomáshibái pontosan megegyeznek.⁴³ A wittenbergi Lufft nyomda által kiadott Lichtenberger-kötet fametszetsorozatát a kiváló német festő és fametsző, Georg Lemberger⁴⁴ (1490–1500 k. – 1540–1545 k.) készítette.

Az ártatlan gyermekeket megölő katonák képi ábrázolását tehát a korban különböző történeti események szemléletessé tételénél használták fel: a németalföldi tartományok lázadásának leverését éppúgy illusztrálhatta, mint a törökök európai invázióját vagy a párizsi Szent Bertalan éj (1572. augusztus 23–24.) kegyetlenkedéseit. A képzőművészetben mindig is az ördögi kegyetlenség és brutalitás szimbólumaként szereplő bibliai toposz⁴⁵ kortárs társadalmi-politikai kontextusba helyezése sajátos érzelmi többletet kölcsönzött az ábrázolásoknak: a szemlélők párhuzamot vonhattak a bibliai történetek és saját koruk eseményei között.⁴⁶

Úgy tűnik ugyanakkor, hogy a gyerekek lemészárlásának propagandisztikus képi toposza – mint az ellenség barbárságának, irgalmatlanságának szemléletes bemutatása – a korban legintenzívebben a törökök európai terjeszkedéséhez kapcsolódott: a katonai erőszak eme sokkoló ábrázolásai az egyik legerőteljesebb képi reprezentációjává váltak a keresztény Európa és az iszlám vallású Oszmán Birodalom 15–17. századi harcának. Az ösztönökre, érzelmekre ható, a félelmet tápláló propagandisztikus ábrázolások fontos szerepet kaptak az Európára támadó barbár, civilizálatlan „ösellenség” (Erbfeind) démonizált képének kialakításában és elmélyítésében: azt sugallták, hogy a törökök erkölcs és skrupulus nélküliek, hiszen a társadalom legártatlanabb és védekezésre képtelen tagjait bántják.⁴⁷ A törö-

⁴³ SOLTÉSZ 1976b, i. m. 29; SOLTÉSZ 1976a, i. m. 326–327, 4. tétel.

⁴⁴ REINDL, Isabel, *Georg Lemberger; Ein Künstler der Reformationszeit, Leben und Werk*. Dissertation, Bamberg, 2006. Bd. II. Katalog. 92. (H 1527.5.14. tétel); WELLE, Rainer, *Ein unvollendetes Meisterwerk der Fecht- und Ringkampf literatur des 16. Jahrhunderts sucht seinen Autor : der Landshuter Holzschneider und Maler Georg Lemberger als Fecht- und Ringbuchillustrator?* Purkersdorf, Verlag Brüder Hollinek, 2017.

⁴⁵ Vö.: NENDZA, Elena, „Zerhaut, zerreißt, zerschmettert!” *Der Bethlehemitische Kindermord – ein interkonfessionelles Bindeglied in den europäischen Künsten = Daphnis*, 45(2017), 250–273.

⁴⁶ SMITH 2014, i. m. 43, 46; Theilig, Stephan, *The Change of Imaging the Ottomans in the Context of the Turkish Wars from the 16th to 18th Century = Cahiers de la Méditerranée*, 83, 2011, 1–10. <https://journals.openedition.org/cdlm/6081> 10–11. 12. bekezdés.

⁴⁷ SMITH 2014, i. m. 46.

kök ezeken a diabolikus ábrázolásokon gyakran az Antikrisztust személyesítették meg.⁴⁸ A mai szemlélő számára is elborzasztóak ezek a saját korukban is minden bizonnyal jelentős morális hatást kifejtő képek, mint például egy Bécs 1529. évi török ostromáról beszámoló másik hírlevél címlapja,⁴⁹ Erhard Schön 1529-ben készített, ugyanehhez a témához kapcsolódó fametszete⁵⁰ (14. kép) – mindkettő törökök által karóba húzott kisgyerekeket ábrázolt –, vagy egy 1556-os, harci eseményhez közvetlenül nem is kapcsolódó tudósítás illusztrációja⁵¹ (15. kép).

Az, hogy a 15. század végén, s még inkább a 16. század első felében Európa lakosságának egy része egy idegen kultúrájú és vallású, területszerző igényű, erős ellenség permanens fenyegetésével szembesült, elsődleges reakcióként félelmet és gyűlöletet (Türkengefahr, Türkenfurcht) váltott ki. Az első sokkot a „második Róma”, azaz Konstantinápoly 1453-as török elfoglalása jelentette. Az ostromról szóló tudósítások, melyek részletesen beszámoltak az elkövetett szörnyűségekről (Türkengräuel), már nagyrészt tartalmazták a mohácsi csata, illetve Bécs 1529. évi ostroma után még erőteljesebbé váló 16. századi negatív törökkép sztereotípiáit, toposzait.⁵² A törökökkel kapcsolatos későbbi ábrázolások jelentékeny része is

⁴⁸ KONRAD 2010, i. m. 16. bekezdés; MILLER, Gregory J., *The Turks and Islam in Reformation Germany*, New York, Routledge, 2018, 69.

⁴⁹ *Neue Zeyttung vom Türcken. So ein gut freundt / der darmit vnnd bey gewest ist / vonn Wien herauff gehen Nürnberg geschriben / Dabey von Drey gefangen Turcken / Was man die gefragt / vnd sie darauff geantwort haben. M. D. XXIX.* Würzburg, Balthasar Müller, 1529. OSZK Röpl. 104. Ez a kiadvány a *Neue Zeyttung vom Türcken. So vf. Mitwochen den XX. tag des Weinmons, auß Wien geschriben worden, den nechsten tag nach der Türcken abzug...* [1529] című hírlevél újabb kiadása volt. Az eredeti újság címlapján békésebb ábrázolás, egy kezében zászlót tartó török lovas volt látható. Vö.: WELLER, Emil, *Die ersten deutschen Zeitungen. Herausgegeben mit einer Bibliographie (1505–1599)*, Stuttgart, Tübingen, Litterarischer Verein in Stuttgart, 1872, 102. 51. tétel. Az ábrázolás egy másik hírlevél címlapján is megjelent: *Türckische Belegerung der statt Wienn / So es den vergangenen Herbst / inn disem. XXIX. / Jahre verschinen / und ergangen hat.* Vö.: DÜRIGL 1979, i. m. Nr. 152. 70.

⁵⁰ SCHÖN, Erhard, GOLDENMUNDT, Hans, *Törökök kegyetlenkedése Bécs környékén.* Szinezett fametszet. 1529. Vö.: DÜRIGL 1979, i. m. Nr. 151/7, 66–67. Vö.: HORN, Hendrik J., *Jan Cornelisz Vermeyen, Painter of Charles V and His Conquest of Tunis: Paintings, Etchings, Drawings, Cartoons & Tapestries*, Doornspijk, Davaco, 1989, C85 tétel; *Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts, 1400–1700*, Volume XLVII. Rotterdam, Sound & Vision Publishers BV, 2000, 145. tétel, 18, 22; Smith 2014, i. m. Fig. I.1., 43; THEILIG 2011, i. m. 9–12. bekezdés, fig. 1.

⁵¹ *Neue Zeitung, Des türckischen Keisers Absagbrieff, so er newlich dem römischen Könige Ferdinando bey seinem Legaten zugesand.* Wittenberg, Peter Seitz, d. Ä. (Erben), 1556. OSZK Röpl. 225. A két fametszet reprodukcióját – a kiadványok könyvészeti adatai nélkül közli PUKÁNSZKY 1926, i. m. 281, 283.

⁵² KONRAD 2010, i. m. Vö.: SZURÓMI Kristóf, *Az ellenségkép árnyékában: az oszmánkép európai aspektusai. Pozitív megközelítések a 16–17. században.* Doktori értekezés. Bp., 2017, 99. A legkorábbi európai nyomtatott hírlevelek közé tartozik az a Turkenkalenderként is ismert, illusztrációt nem tartalmazó, törökellenes propagandakiadvány, amely csupán kilenc hónappal Konstantinápoly elfoglalása után, 1454 júniusában Johann Gutenberg mainzi nyomdájában *Eyn manung der cristenheit widder die durken* címmel jelent meg. Vö.: WUNDER, Amanda, *Western Travelers,*

14. kép: Erhard Schön – Hans Goldenmundt: Törökök kegyetlenkedése Bécs környékén. Szinezett fametszet, 1529.

15. kép: Címlapkép (Newe Zeitung. Des türckischen Keisers Abslagbrieff, so er newlich dem römischen Könige Ferdinando bey seinem Legaten zugesand... 1556.)

ezeket az érzelmeket erősítette fel: a társadalom széles rétegeihez viszonylag gyorsan és nagy távolságra eljutó több ezer hírlevél⁵³ és rölap illusztráció, illetve önálló fametszet gyakran ábrázolta – néha túlzó, apokaliptikus módon felnagyítva – kegyetlenkedéseiket, brutalitásukat. Az ellenséges érzelmek felerősítését szolgálta a törököknek az Erbfeind (ösellenség) mellett leggyakrabban használt elnevezése, a „Tyranischer, blutdürstiger Bluthund”,⁵⁴ azaz zsarnoki,

Eastern Antiquities, and the Image of the Turk in Early Modern Europe = Journal of Early Modern History, 2003, 7:1–2, 93.

⁵³ A 16–17. századi német hírlevelekhez vö.: SCHILLING, Michael, *Bildpublizistik in der Frühen Neuzeit. Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis um 1700*, Tübingen, De Gruyter, 1990; SCHUMANN, Jutta, *Das politisch-militärische Flugblatt in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts als Nachrichtenmedium und Propagandamedium* = HARMS, Wolfgang, Schilling, Michael, dir., *Das illustrierte Flugblatt in der Kultur der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, 1998, 227–258; HARMS, Wolfgang, *Das illustrierte Flugblatt der frühen Neuzeit: Tradition, Wirkungen, Kontexte*, Stuttgart, Hirzel, 2008.

⁵⁴ FÜLEMILE Ágnes, *Az „odalizsk”. Egy orientalizáló képzőművészeti téma jelentésének és recepciójának változásai = Ethno-Lore Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének évkönyve*, 32(2015), 90.

vérszomjas véreb is, mellyel a mohácsi csatáról beszámoló hírlevelek címében is találkozunk. A világi és egyházi hatóságok által egyaránt politikai eszközként alkalmazott szöveges és képi propaganda ébren tartotta az állandó félelem, fenyegetettség érzését, a mozgósítás mellett a társadalmi rend stabilizálásának érdekében megkísérelve egységbe tömöríteni a német területek lakosságát – például a hadiadók emelésének elfogadtatásával, a felsőbbségnek való engedelmesség és a vallási egység szükségességének hangsúlyozásával. Az üzenet fontos eleme volt tehát, hogy a török terjeszkedés a társadalmi, politikai és vallási viszonyokra (s a társadalom minden rétegére) közvetlen és óriási veszélyt jelent. A félelemkeltés eszköze volt az is, hogy a Gonosszá stilizált törököket gyakran ábrázolták ijesztő, groteszk vagy karikatúraszerű vonásokkal, hogy még jobban kiemeljék idegenszerűségüket.⁵⁵

PAPP, JÚLIA

'Recyclage' d'une illustration de la fin du 15e siècle dans les couriers allemands relatant la bataille de Mohács

L'article se propose d'étudier les rapports qui existent entre l'ouvrage de Johannes Lichtenberger – astrologue allemand – paru en 1488 et l'illustration publiée dans deux couriers relatant la bataille de Mohács en 1526. L'illustration représentant le massacre d'enfants – évoquant, à l'en croire la légende de la gravure, le massacre des innocents de Bethléem – figure aussi dans le courier relatant la bataille de Mohács, ainsi que dans les imprimés qui rendent compte du siège de Vienne (1529). Tandis que l'illustration de 1488 s'attache à la guerre de la succession de la Bourgogne (entre la France et les Habsbourgs) et à la campagne de Maximilien Ier aux Pays-Bas, les représentations ultérieures servent à illustrer l'inhumanité cruelle des Turcs Ottomans. Dans l'étude, nous nous efforçons de reconstruire les multiples usages du cliché en bois brisé en nous servant des traces qu'il laissés sur les gravures.

Keywords: 16th century, Battle of Mohács in 1526, Renaissance book illustration, Astrologie, Massacre of the Innocents, Johannes Lichtenberger, Siege of Vienna in 1529.

⁵⁵ UNVERFERTH, Gerd, *Gerissen und gestochen. Graphik der Dürer-Zeit aus der Kunstsammlung der Universität Göttingen*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2001, 130. A témához vö.: WUNDER 2003, i. m. 93; Konrad 2010, i. m.; SMITH 2014, i. m. 41–68; FÜLEMILE 2015, i. m. 90–91; BARTHE, PASCALE, *French Encounters with the Ottomans, 1510–1560*, London, New York, Routledge, 2016, 23. A 17. században sajátos szemléletváltozás következett be a törökök, mint ellenség megítélésében: „Már 1683 őszén, Bécs sikertelen ostroma után komoly politikai tétje volt, hogy sikerül-e a Bécs környékét felégető „ösellenség” kép helyett a kinevethető és legyőzhető török képet megalkotni és elfogadtatni, s a védekezéssel és békekötéssel szemben a támadó háború alternatívájával érvelni a politikai nyilvánosság előtt.” G. Etényi 2015, i. m. 370.

BÁNYAI RÉKA – V. ECSEDY JUDIT

A Váradi Biblia címlapvariánsai*

A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban a 17. századi könyvek katalógusának készítése közben bukkantunk a *Váradi Biblia* mindeddig nem ismert nyomdai címlapvariánsaira. A könyvtár a műből hét példányt őriz, ebből négy címlaptalan, viszont mindhárom meglévő címlap más: egyik közülük az eredeti 1661-es, a másik kettő egymástól is, és az eredetitől is különbözik. E meglepő felfedezés után ellenőriztük az Országos Széchényi Könyvtár példányait is. Az itt levő öt példány mindegyikének megvan a címlevele, de ezek között is találtunk egy olyant, amelynek címlapja nem az eredeti nyomtatás. A 2002-ben megjelent hasonmás kiadást kézbe véve meg kellett állapítanunk, hogy annak címlapja egy újabb variáns.

Ezek után szükségesnek látszott további gyűjtemények további példányainak átnézése is, amelyet részben magunk, részben az egyes gyűjteményekben dolgozó kollégák végeztek el számunkra. A könyvnek a Régi Magyarországi Nyomtatványok szerint csupán közgyűjteményekben 88 nyilvántartott példánya van,¹ ezenkívül gyülekezetekben, magángyűjtőknél számos további darab fellelhető. A legtöbb magyarországi és erdélyi közgyűjteményben található kötet vizsgálatának² eredményeként most már a legnagyobb gyakorisággal előforduló, általánosan ismert címlap mellett további öt címlapvariánsról beszélhetünk.

Milyen ismérvek alapján állítható, hogy hatféle címlapvariánst ismerünk, vagyis az eredeti 1661-es nyomtatáshoz képest még öt változatot?

Megvizsgáltuk a címnek, Károli Gáspár nevének és az impressumnak a helyesírását, továbbá a betűket és a címlap díszítőelemeit. Magának a főcímnek

---

* Köszönöm a Teleki Téka Alapítványnak a kutatáshoz nyújtott anyagi segítségét. B. R. – Kutatásomat az Országos Széchényi Könyvtár kutatónappal támogatta. E. J.

¹ RMNy 2982. tétel, 356.

² Ahova személyesen nem jutottunk el, ott a régi könyves kollégák segítségét vettük igénybe, akik mindenkor készségesen álltak rendelkezésünkre fényképek, leírások és további adatok szolgáltatásával. Együttal további, a nemzeti bibliográfia által nem ismert példányok is látókörünkbe kerültek, hála az Erdély és Partium területén folyó régi könyves és levéltári munkáknak. Emellett Boér Hunornak (Székely Nemzeti Múzeum könyvtára, Sepsiszentgyörgy), Csáki Árpádnak (Kovácsna Megyei Művelődési Igazgatóság), Emödi Andrásnak (Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára, Nagyvárad) és Ósz Elődnek (Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár) köszönhetően számos gyülekezeti példány fényképét láttuk az Erdélyi és Királyhágómelléki Református Egyházkerületek területéről.

(SZENT BIBLIA) a betűi három címlapváltozaton azonosak, a három másikban hasonló méretűek, de mégsem ugyanazokkal a betűkkel nyomtatták őket. A bibliafordító neve az eredetin szereplő *Caroli Gaspar* névalakhoz képest szerepel még *Karoliként*, és van két olyan változat, ahol a *Gaspar* kezdőbetűje kalligrafikus *G* betűvel (hosszan lenyújtott szárral) van nyomtatva. Az impresszumban az eredeti *Colosvarat* helyett több változatban *Kolosvaratt* áll.

A Váradi Biblia példányainak sorsa

A következőkben megpróbáljuk áttekinteni, hogy mit tudunk a *Váradi Biblia* példányainak sorsáról attól kezdve, hogy – amint az impresszuma mondja – nyomtatása „el-végeztetett Colosvárat Szenci K. Abraham által MDCLXI.”?

1667. július 29-én vették fel a nyomdász hagyatéki leltárát Nagyszebenben. A halálakor raktáron lévő Bibliákat az összeírásnak az a része sorolja fel, amely nyomdai felszerelését is tartalmazza: *Inventarium instrumentorum tipographicarum et bibliorum Hungaricorum a pie defuncti Tipographo Dno Abrahamo Szenci relictorum fideliter confectum* cím alatt. Előbb a betűtípusokat veszik sora, majd az apróbb nyomdai eszközöket, a sajtókat, a sajtó alatt „félben maradtott könyveket”, és végül következnek a „Magyar Bibliák in folio Compactio nélkül czomokban mint egy balokban kötözve vadnak.” A felsorolt 41 kötésben összesen 566 Bibliát számolnak össze.³ Mint látjuk, ezek a Biblia-példányok bekötetlenek voltak, csomókból álló bálákban (kötésekben) álltak. A felsorolás módja elárulja, hogy az ívek össze vannak hordva, vagyis szükség esetén meg lehetett bontani egy általában 10–16 „egész” Bibliát tartalmazó „kötést”, és igény szerint be lehetett kötni a kívánt számú példányt. A leltár felvételekor, 1667-ben tehát még 566 bekötetlen példány állt raktáron.

Fontos számunkra még az alábbi megjegyzés is: „Az Apocriphusokban vagon nyomtatva tizenket arcus masfel ezer Exemplarnak kellett volna lenni, ha elkészülhetett volna. Defectus is vagyon nagy rakással. Vadnak azmint velü[n]k Kolosvaratt is bizonios szamu Magyar bibliak ugy mint az mellieket Barcsay Ákos Feiedelemtől Ali Passának az Tipographiaert es minden könyvekert adatot Ezer Tallerert Kemeny Janos Feiedelmnek kellett volt adni”⁴ Ebből megtudni azt, amit egyébként Tótfalusi Kis Miklós is említ, hogy a *Váradi Bibliát* Szenci Kertész 1 500 példányban nyomtatta – nyilván ugyanannyinak kellett (volna) készü-

³ V. ECSÉDY Judit, *Egy erdélyi könyvnyomtatóműhely 1667-ben, Szenci Kertész Ábrahám tipográfiaja hagyatéki leltára tükrében = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*, szerk. Deé Nagy Anikó, Sebestyén-Spielmann Mihály, Vakarcs Szilárd, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány–Mentor Kiadó, 2002, 394–395.

⁴ Ennek dátuma „anno 1667. die ult. Majj”, azaz május 31. V. ECSÉDY Judit, MONOK István, *Szenci Kertész Ábrahám hagyatéki leltára, 1667 = Uo.*, 378–379. A hagyatéki leltár újraközlése: *Erdélyi könyvesházak V. 1541–1782, Vegyes források*. S. a. r. Biró Gyöngyi, Monok István, Verók Attila, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ, 2018, 12–19.

nie az éppen csak nyomtatni kezdett *Apokrifek*ből is. Másrészt arról is értesülünk, hogy a Bibliákból valamennyi Kolozsvárott is maradt, (hiszen a nyomtatást ott fejezte be Szenci Kertész), azok, amelyeket Kemény János fejedelemnek kellett (volna?) adni azért az ezer tallérért, amellyel az akkori fejedelem, Barcsay Ákos kiváltotta Ali Pasától a tipográfiát és a könyveket. Ez a megjegyzés arra az emlékezetes esetre utal, amikor Várad ostroma idején a Barcsay Ákos fejedelem és Ali pasa közötti megállapodás értelmében kimenekíthették az ostromlott várból a nyomdát és a félkész bibliákat. Barcsay Ákos utódja a fejedelemségben 1661. január 1-től Kemény János volt. Ismeretes Szalárdi János krónikájából, hogy a megszállt Váradról milyen nehézségek árán lehetett a kész, kinyomtatott íveket elszállítani Kolozsvárra, ahol Szenci Kertész a munkát folytatta és 1661-ben be is fejezte. Ugyanakkor az *Újtestamentum* addigra már készen volt, az még teljes egészében Váradon készült el, 1660-ban.

A könyvtörténet eddig is számontartotta, hogy a *Váradai Bibliából* még 1665-ben is voltak raktáron példányok, mert ezekért a tiszántúli egyházkerület küldöttséget indított Erdélybe, sőt 1668-ban is hoztak belőlük Debrecenbe, amelyeket azután a debreceni tanácsban osztottak szét. Tótfalusi Kis Miklós említi, hogy a *Váradai Biblia* példányait 10–12 forinton árulták, sőt még többet is adtak érte (bizonyára a bekötött példányokért).⁵

„Szenci Kertész Ábrahám Nagyszebenben bizonyos tekintetben elzártan élhetett természetes vásárló közegetől, a kálvinista magyar lakosságtól”, állapítja meg Monok István a nyomdász könyvkészletének elemzése kapcsán.⁶ Véleményünk szerint ez a helyzet magyarázza a Szebenben raktáron lévő Bibliák nagy számát is. Ugyanakkor látszik, hogy folyamatosan vásároltak is az egyházközségek példányokat. A fent említett, 1665. évi alkalommal, amikor a tiszántúliak jöttek bibliákért, feltételezzük, hogy még Szebenbe mentek, hiszen ez még Szenci Kertész életében történt, szebeni tartózkodása idején. A második alkalommal viszont, 1668-ban feltehetően már Kolozsvárról vitték Debrecenbe a könyveket, hiszen addigra Szenci Kertész egykori nyomdája Apafi rendeletéből Kolozsvárra került.

A címlapvariánsok – kísérlet nyomtatásuk időrendjének megállapítására

Ha a címlapváltozatok készítésének időpontját és sorrendjét szeretnénk megállapítani, ehhez elsődlegesen a variánsokon látható tipográfiai jellemzők segítenek, annak a nyomdai anyagnak meghatározása, amellyel a címlapot nyomtatták. Ugyancsak nyomra vezethetnek a másodlagos jellemzők: a kézírásos possessor-bejegyzések, a korabeli kötések, a papírok vízjele és esetleg az egyes példányok története.

⁵ CSERNÁK Béla, *A református egyház Nagyváradon 1557–1660*, Oradea–Nagyvárad, 1934, 242–243.

⁶ MONOK István, *Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor = Emlékkönyv a Teleki Téka...*, 367.

A variánsokat A betűtől F-ig jelöltük, de betűrendjük nem fejezi ki elkészültük időrendjét, hiszen azt az első kézbevételnél még nem tudtuk megállapítani.

Szükségképpen és értelemszerűen a ma ismert hat variáns közül az egyik az eredeti nyomtatás, és az öt másik később készült, de mindegyik eltérő időpontban. Minden variáns azt mutatja, hogy megvolt a szándék, hogy a pótolta, utólagos címlapok olyanok legyenek, mint az eredeti nyomtatás volt, vagyis minden esetben egy eredeti címlapú példány is volt a nyomdász kezében. Az utólag készített címlapok nem készülhettek akárhol, hanem csak ott, ahol a váradi nyomda tipográfiai anyaga teljes egészében, később pedig legalább részleteiben megvolt, azaz – ismerve a Szenci Kertész Ábrahám által kezelt váradi református egyház nyomdájának viszontagságos sorsát – vagy Szebenben, vagy Kolozsvárott készültek.

Itt röviden vázolnunk kell a váradi nyomda utóéletét. A sajtó alatt lévő, illetve már elkészült bibliák sorsáról, a Várból való kimenekítésükről már volt szó. A tipográfia útja nagyjából egybeesett a Bibliák útjával, azaz a nyomda Szenci Kertésszel az élen előbb 1661-ben Kolozsvárott dolgozott, majd 1662 folyamán átköltözött Szebenbe, ahol könyvek sorát adta ki egészen 1667-ig, a szinte változatlan nyomdakészlettel. Szenci Kertész itt halt meg, hagyatékát 1667 május–július között vették leltárba. Munkáját és a nyomda vezetését a rangidős Udvarhelyi Mihály vette át, vagyis az 1667 során megjelent könyvek egy része már az ő idejében készült.

Amikor Apafi Mihály fejedelem az egykori váradi nyomdát Kolozsvárra rendelte (az ugyancsak Szebenbe menekült gyulafehérvári fejedelmi nyomdával majdnem egy időben), a Kolozsvárott egyesített nyomda vezetésével a fejedelem nem Udvarhelyi Mihályt, hanem Veresegyházi Szentyel Mihályt bízta meg. A teljes, egykori váradi nyomda Kolozsvárra került, és 1668-tól kezdve – a gyulafehérvári felszereléssel együtt – mintegy fejedelmi nyomdaként működött a református egyházközség birtokában, bár tulajdonjoga a kolozsvár–nagyenyedi kollégiumot illette. Bár a két különféle eredetű (váradi és gyulafehérvári) nyomdafelszerelést igyekeztek külön tartani, a keveredés jelei már az 1669-es nyomtatványokon megmutatkoznak. Újabb változás a tipográfiai anyagban akkor történt, amikor Tótfalusi Kis Miklós 1693-ban munkába állt. Ő saját metszésű betűi mellett az elődöktől örökölt, főleg nagyobb fokozatú és kiemelő betűket továbbra is használta, és könyvei díszítésére kizárólag az elődöktől örökölt nyomdai cifrákat, iniciálékat, fametszeteket alkalmazta. Tótfalusi betűhagyatéka olyan alapvető változást hozott a későbbi kolozsvári nyomdák felszerelésében, amely hosszú évtizedekre meghatározta az itt készült kiadványokat, akár a református egyház tipográfiáját (az ún. országos nyomdát), akár a később életre hívott református kollégiumi nyomdát nézzük. Ennek oka, hogy Tótfalusi matricái halála után is a nyomdászok rendelkezésére álltak, és azokból több alkalommal is új nyomdabetűket öntöttek.

E kitekintés után még az alábbi megállapításokat tehetjük a *Váradi Biblia* címlapváltozatairól: míg a *Váradi Biblia* főcímlapjának hat variánsa van, addig az *Újtestamentum* címlapjának nincs változata. Minden megvizsgált kötetben változatlan a tipográfustól, Szenci Kertész Ábrahámtól származó ajánlás, amely

a főcímlapot követi. Továbbá a címlapvariánsokban kisebb helyesírásbeli eltérések vannak (az eredeti címlaphoz és egymáshoz képest is). Minden variánst ugyanaz a nagyméretű fametszet, a koszorús, hattyús iktári Bethlen-címer díszít; a díszes keretet alkotó nyomdai cifrák (körzetek) és ezek elrendezése ugyan váltakozik, de minden variánsban csak olyan cifra-elemek fordulnak elő, amelyek már Szenci Kertész felszerelésében (pontosabban 1661-ben) is megvoltak – és megvoltak később, a kolozsvári korszakban is. Ugyanez nem mondható el a variánsok betűiről, egyes variánsokon olyan betűsorok szerepelnek, amelyek Szenci Kertész felszerelésében nem voltak meg, abban az időben (1661) még nem léteztek.

A *Váradai Biblia* címlapjának jellegzetes eleme a nagyméretű, koszorús, hattyúkat ábrázoló iktári Bethlen-címer. Ennek a fametszetnek sorsával kissé részletesebben foglalkozunk. Minthogy mindegyik változaton szerepel, nyilvánvalóan megvolt – Szenci Kertész felszerelésének többi darabjával együtt – Kolozsvárott is. Ugyanakkor, mivel változatlan formában látható mindegyik utólag nyomtatott címlapon, ezért az egyes címlapváltozatok datálásában nincs segítségünkre. Az a nyomda, amelynek Tótfalusi a vezetője volt, a 18. század folyamán is tovább működött, a század derekán azonban létrejött a református kollégiumi nyomda is, amely ugyancsak a Tótfalusitól származó betűkkel dolgozott. Volt tehát néhány évtized, amikor két református nyomda működött Kolozsvárott.

Valószínű, hogy a fametszetű könyvdíszek – mint a hattyús címer is – a református egyház (konzisztórium) nyomdájában maradtak, és egy darabig nem kerültek át az 1755-től folyamatosan működő kollégiumi nyomdába. Ez utóbbi díszanyaga jóval változatosabb, jobban követi az újabb könyvdíszítési stílusokat, és ismeretes, hogy több itt dolgozó fametsző is gyarapította saját munkáival a kollégiumi nyomda felszerelését. A református egyházi nyomda 18. századi kiadványainak díszítésénél, mai ismereteink szerint, egyszer sem használták fel ezt a metszetet. Nagy mérete miatt akármilyen kiadvány díszítésére nem is volt alkalmas. Feltételezzük tehát, hogy a hattyús címer is a református egyház nyomdájában volt mindvégig – 1784-ig Pataki József gondviselésében – és csak amikor ennek halála után mintegy gazdátlanná vált az egykori műhely, akkor került a maradék felszerelés a lényegesen produktívabb és jobban felszerelt kollégiumhoz. Itt tűnt fel újra egy alkalommal a hattyús dísz, 1793-ban: iktári Bethlen Sámuel és bethleni Bethlen Borbála esküvőjére *Mosolygó tavasz elein* címmel verses köszöntőt írt „e díszes úri párnak egy alázatos Tisztelője”, és kinyomtatatta a kolozsvári református kollégium nyomdájában.⁷ A fólió méretű díszes kiadvány címlapjának hátán egyrészt a koszorúval körülvevett hattyús iktári Bethlen-címer, másrészt a koronás-kígyós bethleni Bethlen-címer látható. Majd megtaláljuk a fametszet lenyomatát a kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában más, Szenci Kertész Ábrahámától származó fametszetű díszek, öntvények lenyomatával együtt.⁸

⁷ A vizsgált példány a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban R 119.643 jelzet alatt lelhető fel, vagyis az egykori kolozsvári református kollégium könyveivel került a gyűjteménybe.

⁸ Kolozsvári Állami Levéltár: *A' Kolozsvári Nemes Reform, Kollégium' Typographyája' Inventariuma, 1805*. Fol. 55., XIII. jelű dísz lenyomata.

Vagyis a nagyméretű, hattyús iktári Bethlen-címer első, 1661-es megjelenése után még csaknem 150 évig nyomon követhető.

Ezek után rátérünk az egyes címlapváltozatok leírására, jelöljük a nyomtatásban használt nagybetűket és a kurziválást. Az egyes változatok a cím és az impresszum helyesírása alapján megkülönböztethetők.

1. „A” címlapváltozat, az eredeti, 1661-ben Kolozsvárott nyomtatott címlap:

SZENT BIBLIA, AZ AZ: ISTENNEK O ES UJ TESTAMENTOMABAN FOGLALTATOTT egész Szent IRÁS. *MAGYAR nyelvre fordítottott CAROLI GASPÁR által.* MOSTAN PEDIG UJOBAN EZ ÖREG formában némely nehezebb, és homályosabb fordítású Sz. Írásbéli Locusoknak értelmes magyarázattal, az Istennek a' Magyar nemzetben lévő Anyaszentegyházának hathatós épületére kibocsáttatott.

VARADON, Kezdettetett nyomtatása a' veszedelem előtt: és el-végeztetett COLOSVARAT, SZENCI K. ABRAHAM által *M. DC. LXI.*

Ez az eredeti nyomtatás. Ezt bizonyítja, hogy tipográfiai jellemzői azonosak a Szenci Kertész Ábrahám által Kolozsvárott 1661-ben (és Váradon 1660-ig) használt nyomdai anyaggal. Erre vallanak a betűk és a díszítőelemek is: a keret alkotó nyomdai cifrák és az iktári Bethlen-család fametszetű hattyús címere is. Másik jellemzője, hogy a nyomdász saját nevét *Szenci* alakban írja, ahogyan azt váradi és később szebeni kiadványaiban is szinte kivétel nélkül tette. A fennmaradt példányok legnagyobb része ebből az eredeti változathoz való.⁹ Az RMNY 1982 címlapfotója nem az A, hanem a D változathoz készült, minthogy csak később figyeltünk fel a különbözőségekre.

2. „B” címlapváltozat

SZENT BIBLIA, AZ-AZ: ISTENNEK O ES UJ TESTAMENTOMABAN FOGLALTATOTT EGESZ SZENT IRÁS. *MAGYAR nyelvre fordítottott KAROLI GASPÁR által.* Mostan

⁹ Ilyen az Országos Széchényi Könyvtár RMK I. 970 /1., 2., 4. és 5. példánya; a Teleki-Bolyai Könyvtár BF-1599 jelzetű (eredetileg a második gyulafehérvári kollégium, majd a marosvásárhelyi református kollégium) példánya, ahol a sérült helyeken tollal egészítették ki a keret alkotó nyomdai cifrákat. Továbbá: Szeben, Brukenthal; Debrecen, Református Kollégium Nagykönyvtárának egyik példánya; Debreceni Egyetemi Könyvtár két példánya; Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár; Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Könyvtárának mindhárom példánya; Sárospatak, Református Kollégium Nagykönyvtárának két példánya; Evangélikus Országos Könyvtár két példánya; Miskolc, II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár; Kecskemét, Református Gyülekezet Könyvtárában egy teljes és egy sérült címlapú példány; Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának mind a négy példánya; Ráday Gyűjtemény mindkét címlapos példánya; Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár öt példányából három; Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár nyolc példányából négy; Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum; Gyulafehérvár, Batthyaneum; Székesfehérvár, Püspöki Könyvtár – Ezt közölte Szántó Tibor *A szép magyar könyv* c. munkájában (Budapest 1974).

pedig újobban ez öreg formában némely nehezebb, és homályosabb fordítású Szent Írásbéli *Locus*oknak értelmes magyarázatival, az Istennek a Magyar Nemzetben lévő Anyaszentegyházának hathatós épülésére ki-botsáttatott.

VÁRADON, Kezdettetett nyomtatása a veszedelem előtt: el-végeztetett KOLOSVARATT, SZENTZI K. ÁBRAHÁM által M. DC. LXI.

Ennek a változatnak legfőbb jellemzője, hogy megjelennek benne Tótfalusi Kis Miklós saját készítésű betűi. Tótfalusi saját metszésű betűinek egyik jellegzetessége az azonos betűtetre öntött sz betű, amely itt több szóban is megjelenik. Címlapkerete pontosan követi elemeiben és elrendezésében is az eredetit. Helyesírása azonos a Tótfalusi által gyakorolt és megfogalmazott elvekkkel.¹⁰ Szenci Kertész nevét *Szentzi* formában írja az impresszumban, és ugyanígy használta *Mentségében* is, nyolc alkalomból hétben.¹¹ Az eredetiben szereplő helymegjelölést az impresszumban *Colosvarat* helyett *Kolosváratt* formában látni (úgy, ahogyan egyéb nyomtatványain is). Mindezek alapján nagyon valószínű, hogy ez a címlapvariáns Tótfalusi nyomtatványa és kolozsvári működése alapján 1693 és 1703 közé datálható.

Ebből a változathoz három példányt ismerünk. Ilyen az Országos Széchényi Könyvtár RMK I. 970/3. példánya.¹² Kötése díszes, aranyozott, erdélyi barokk kötés, amely 1720 körül készülhetett, kolozsvári munka.¹³ Feltételezésünk szerint a kötés mintegy húsz évvel későbbi, mint a címlap nyomtatása. A másik példány a kolozsvári Akadémiai Könyvtár R 556. jelzetű példánya (amely a kolozsvári református kollégium gyűjteményével került a kolozsvári Akadémiai Könyvtárba).¹⁴ A harmadik a prágai Národní knihovna¹⁵ Bibliája, amely a fent említett kettőtől abban különbözik, hogy a főcímlapra is és az Újtestamentum

¹⁰ L. *Apologia Bibliorum*. – *A magyar helyesírásért, Szemelvények az Apologia Bibliorumból, 1697.* [Vál. Tordai Zádor, ford. Kis Géza] = *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1974, 122–146.

¹¹ tz-vel az *Apologia Bibliorum* az A2a, aC2b, C5b, E8b (4x) lapokon, cz-vel egyszer, a D2b lapon.

¹² Gróf Teleki Domokos (1880–1955), geryeszegi földbirtokos tulajdonából került az OSZK-ba 1941-ben.

¹³ A kötés analógiája a Kolozsvár-Belvárosi Református Egyházközség által ma is őrzött *Váradai Bibliáé*, melyet felirata szerint Bánffy György 1722-ben adományozott az eklézsiának (ennek címlapja azonban az eredeti, A-variáns). Mindkét kötésre lásd: ROMHÁNYI Károly, *A magyar könyvkötés művészete a XVIII–XIX. században, 47 képpel*, Bp., 1937, 173–175. – Itt köszönjük meg Rozsondai Marianne szakszerű segítségét, melyet ennél és a többi kötés vizsgálatánál is igénybe bevettünk.

¹⁴ Előző tulajdonosai: *Antonius B. Martinus Györffi*; *Ill. Coll. Ref. Claud.*; *A Kolozsvári Ref. Kollégiumi könyvtára* (pecsét). A kolozsvári Akadémiai Könyvtárban lévő példányokra lásd *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményének katalógusa*, Szerk., bevezető tanulmányokat írta Sipos Gábor, a katalógust összeáll. Kovács Mária et al., Kolozsvár, Scientia Kiadó–Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, 2004.

¹⁵ 66 A 36 jelzetten. Széll Farkas tulajdonából. Kötése vaknyomásos bőrkötés, 1720 és 1730

címlapjára is, a címer köré négy nagybetűt nyomtattak: *V: G: és Cs: B:* betűket. A betűket, amelyek kissé ferdén helyezkednek el, bizonyára utólag nyomtatták rá a két címlapra, és az egykori (ismeretlen) tulajdonosok névbetűi lehetnek.

3. „C” címlapváltozat:

SZENT BIBLIA, AZ-AZ: ISTENNEK O ES UJ TESTAMENTOMABAN FOGLALTATOTT EGESZ SZENT IRAS. *MAGYAR Nyelvre fordítottatott CAROLI GASPARI által.* MOSTAN PEDIG UJABBAN EZ ÖREG formában, némely nehezebb és homályosabb fordítású Sz. Írásbéli *Locus*oknak értelmes magyarázattal, az Istennek a' Magyar Nemzetben lévő Anyaszentegyházának hathatós épülésére ki-botsáttatott.

VÁRADON Kezdettetett nyomtatása a' veszedelem előtt: és el-végeztetett KOLOSVÁRATT, SZENCI K. ÁBRAHÁM által. *M. DC. LXI.*

A *Caroli Gaspar* nevében szereplő *G* betűje kalligrafikus nagy *G*.

Ezen a címlapvariáns on is szerepelnek Tótfalusi Kis Miklós jellegzetes betűtípusai, a cím helyesírása azonban nem azonos az általunk Tótfalusinak tulajdonított *B*-variáns helyesírásával, hanem inkább az eredeti, *A* változatot követi. Az eredeti változatot követi a nyomdász nevének írásában is: *Szenci K. Ábrahám* formában. Tótfalusi betűin kívül azonban más, régebbi betűk is előfordulnak a címlapon, amelyek jellemzően a kolozsvári református egyház nyomdájában 1735–1736-ban voltak használatban.¹⁶ Az utólagos címlap nyomtatását tehát az 1735–1736. évekre tehetjük. A nyomdai cífrákból álló díszes keret eltér az eredetitől, néhány más motívum is van benne, de ezek is egyaránt megtalálhatók Szenci Kertész Ábrahám egykori nyomdájában, és a 18. század folyamán a református egyház nyomdájában.

Lelőhelye a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár Thf–3 jelzetű példánya, gróf Teleki Sámuelné Bethlen Zsuzsanna könyvtárából. A restaurált címlapon, a címlapkeret alatt tulajdonosi bejegyzés: „G. Rhédei Susánna.”¹⁷ Kötése 18. századi bőrkötés, rajta aranyozva az 1764-es évszám. Tehát a kötés dátuma nem datálja az utólag nyomtatott címlevelet, mert a kötés mintegy 30 évvel későbbi. Ebből a változathoz ez az egyetlen példány ismert.

---

közötti időből, későbbi veretekkel (Rozsondai Marianne megállapítása). A Biblia előzéklapjain számos bejegyzés van, a legkorábbi, tulajdonosra utaló bejegyzés 1740-ből való.

¹⁶ A legnagyobb fokozatú szövegbetű, amelyből itt a cím 5 sorát szedték, nem Tótfalusi metszése, nem is gyulafehérvári vagy váradi eredetű. Korábban nem fordul elő. Viszont a K 144-es Szenci-féle kurzív később nem fordul elő, jellegzetes a távol, majdnem a betű előtt álló ékezet az *á* betűben. Továbbá csak egy 1736-os halotti orációban fordul elő a *Biblia* szó nagy, 18 mm-es *B* betűje.

¹⁷ Wesselényi Ferencné Rhédei Zsuzsanna 1716–1771, Bethlen Zsuzsanna nagyanyja.

4. „D” címlapváltozat:

SZENT BIBLIA, AZ AZ: ISTENNEK O ES UJTESTAMENTOMABAN FOGLALTATOTT egész Szent Írás. *MAGYAR nyelvre fordított* CAROLI GASPAR által. MOSTAN PEDIG UJOBBAN EZ ÖREG formában némely nehezebb, és homályosabb fordítású Sz. Írásbéli *Locus*oknak értelmes magyarázattal, az Istennek a’ Magyar nemzetben lévő Anyaszentegyházának hathatós épülésére kibócsáttatott.

VARADON, Kezdettetett nyomtatása a’ veszedelem előtt: és el-végeztetett COLOSVARAT, SZENCZI K. ABRAHAM által. *M. DC. LXI.*

A *Caroli Gaspar* nevében kalligrafikus nagy *G.*

A D-címlapvariáns jellemzője, hogy még nem fordulnak elő benne Tótfalusi Kis Miklós betűi, vagyis teljes egészében Szenci Kertész Ábrahám eredeti felszerelését tükrözi. Szedése és részben helyesírása azonban különbözik az eredeti, A-változattól. Más formában szerepel a nyomdász neve, itt *Szenczi* formában, ami arra utal, hogy nem a saját nyomtatása, minthogy ő nem ilyen helyesírással írta nevét. Feltételezzük, hogy valamivel Szenci Kertész halála után, de még Szembenben nyomtatta utóda, Udvarhelyi Mihály.

Ebből a változathoz két példányt ismerünk, a Nagyvárad-Újvárosi Református Gyülekezet példányát és a Debreceni Református Kollégiumi Nagykönyvtár RMK 233c jelzetű példányát.¹⁸ Megjegyzendő, hogy a Nagyvárad-Újvárosi példányról készült a 2002-ben megjelent hasonmás-kiadás,¹⁹ de minthogy annak címlap-kerete alul kissé sérült, a hasonmásban kiegészítették más példányok nyomdai cifra-keretével, amely így ép, egységes képet mutat.

5. „E” címlapváltozat, ezen belül E1 és E2 változat:

SZENT BIBLIA, AZ AZ: ISTENNEK O ES UJ TESTAMENTOMABAN FOGLALTATOTT egész Szent ÍRAS. *MAGYAR nyelvre fordított* CAROLI GASPAR által. MOSTAN PEDIG UJOBBAN EZ ÖREG formában némely nehezebb, és homályosabb fordítású Sz. Írásbéli *Locus*oknak értelmes magyarázattal, az Istennek a’ Magyar nemzetben lévő Anyaszentegyházának hathatós épülésére kibotsáttatott.

VÁRADON, Kezdettetett nyomtatattása a’ veszedelem előtt: és el-végezte-tett COLOSVARAT, SZENCZI K. ÁBRAHÁM által. *M. DC. LXI.*

¹⁸ 1767 óta a könyvtár tulajdonában.

¹⁹ *Szent Biblia, az az Istennek O és Uj Testamentoma... fordított* Caroli Gaspar által, Hasonmás kiadás, A kísérőtanulmányokat írta Petrőczy Éva, Szabó András, a szöveget gondozta Kőszeghy Péter, Bp., Balassi, MTA Irod tud. Int., OSZK, 2002 (Bibliotheca Hungarica antiqua, 36).

A címlapváltozaton Tótfalusi betűi láthatók, tehát 1693 után kellett készülnie. Helyesírása azonban nem azonos a Tótfalusi által követett helyesírással. A Teleki–Bolyai Könyvtárban Tf–4 b jelzettel, Teleki Sámuel és Bethlen Zsuzsanna gyűjteményéből való példányban *G. Bethlen Susanna* tulajdonosi bejegyzése olvasható. Az előzéklapokon a vízjel a kígyós bethleni Bethlen-címer, a kötet végén lévő két előzéklevelel szintén, egyiken viszont a *GBK* monogramú vízjel. A címlapváltozat datálása a vízjelek alapján volt lehetséges. A hévízi (oltbogáti) papírmalmot Teleki Józsefné Bethlen Kata 1743-ban létesítette, és 1833-ig működött. Vízjele a család címere volt. Valószínűleg közelebről datálja a *GBK* monogram, amelyet viszont a papírmalom 1755-ben használt.²⁰ Ez a címlapváltozat tehát 1755 körül készülhetett. Meglehet, hogy ez a példány, illetve ez a címlap-utánnymás összefüggésbe hozható a könyvgyűjtő Bethlen Katával (1700–1759).

Ennek a példánynak jellegzetessége, – ezért E1 változatnak nevezzük – hogy a 466. lapon van egy „Psalmusoc” sor, amely egyetlen más változat más példányában sem szerepel.

A másik, E2-ként megkülönböztetett változatban ilyen sor nincs, a címlapváltozatok viszont azonosak. Ilyen példány a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban került elő C 120 jelzettel, eredetileg a kolozsvári római katolikus gimnázium (Lyceum-könyvtár) tulajdonából.²¹

6. „F” címlapváltozat:

SZENT BIBLIA AZ AZ ISTENNEK O ES UJ TESTAMENTOMABAN FOGLALTATOTT egész Szent Iras. *MAGYAR nyelvre fordittatott CAROLI GASPAR által*. MOSTAN PEDIG UJOBBAN EZ ÖREG formában némely nehezebb, és homályosabb fordításu Sz. Írásbéli *Locus*oknak értelmes magyarázattal, az Istennek a’ Magyar nemzetben lévő Anyaszentegyházának hathatós épülésére kibocsáttatott.

VARADON, Kezdettetett nyomtatása a’ veszedelem előtt és el-végeztetett COLOSVARAT, SZENCI K. ABRAHAM által. *M. DC. LXI.*

Az F-címlapvariáns jellemzője, hogy még nem fordulnak elő benne Tótfalusi Kis Miklós betűi, vagyis teljes egészében Szenci Kertész Ábrahám eredeti felszerelését tükrözi. Ennek a szedése és helyesírása áll legközelebb az eredetihez, a nyom-

²⁰ BOGDÁN István, *A magyar papíripar története, 1530–1900*, Bp., Akadémiai, 1963. (A magyar könyv) 77, 178–179, az itt megjelenő keskenyebb, hosszúkás kígyós címerrel szélesebb változatot közli. Itt köszönjük meg Pelbárt Jenőnek a Telekiek papírmalmaival kapcsolatban nyújtott értékes segítségét.

²¹ A címlapon szereplő bejegyzés szerint (*Bibliotheca Sch. Piar. Claudiopol.*) az iskola piarista korszakában már itt volt. Barna, préselt, aranyozott bőrkötésben, aranyozott metszéssel, elől-hátul *Jesus* feliratos középminával, *Sz. P. M. 1796* feliratú supralibrossal. Az Újtestamentum címlapján: *Szentkirály Agh Balás 1692.*

dász neve is abban a formában fordul elő, ahogy maga Szenci Kertész használta. Valószínűleg még ő maga nyomtatta utólag, szebeni évei alatt, 1665 körül.

Ma három példányban ismerjük: ilyen a zilahi református gyülekezet, a Nagybánya-Óvárosi gyülekezet és a nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár példánya.²²

Összegezve: 5 variáns címlapot ismerünk 11 példányból – az eredeti címlapon kívül.

A variáns-címlapok csoportjai

A felhasznált betűk alapján első megközelítésre a hat variáns alapvetően két csoportra oszlik:

Az egyik csoporthoz tartozó variáncímlapokon (A, D, F) csak olyan betűk fordulnak elő, amelyek megvoltak 1661-ben és megvoltak a továbbiakban is, előbb 1667-ig Szebenben, majd ezt követően, ahogy a nyomdát Apafi fejedelem Kolozsvárra átvitette, ott is. (Ilyen az F variáns.) Közülük az A-t tekintjük az eredeti nyomtatásnak, az F változat van ehhez időben legközelebb, valószínűleg még Szenci Kertész által készítve – névalakja ugyanis azonos azzal, ahogyan a váradai mester írta saját nevét. Ilyen a hat variáns között (az eredeti nyomáson kívül) csak ebben, az F variánsban található. Valamivel később készülhetett a D változat, feltehetően még szintén Szebenben. Azért tartjuk Szebent valószínűnek, mert az 1668-tól Kolozsvárra költöztetett nyomda anyaga szinte azonnal keveredni kezdett az ugyancsak odaszállított gyulafehérvári fejedelmi nyomda anyagával.

Ennek a háromnak a nyomtatási sorrendje jelenleg nagyjából így állítható fel:

A-változat: 1661, Kolozsvár

F-változat: 1665? Szeben

D-változat: 1667? Szeben vagy 1668, Kolozsvár

A másik csoportba (B, C, E) azok a címlapok tartoznak, amelyekben már jelen vannak Tótfalusi Kis Miklós jellegzetes metszésű betű is, vagyis 1693 után kellett készülniük. A datálást megnehezíti, hogy nyomdászunk betűi még vagy száz évig, egészen a 19. század első évtizedeiig használatban voltak Kolozsvárott; egy esetben azonban a papír vízjele is segítségünkre volt. Mindezek alapján e három címlapváltozat időrendje meggyőződésünk szerint így alakult:

B-változat: 1700 körül, Kolozsvár

C-változat: 1735/1736, Kolozsvár

E-változat: 1755 körül, Kolozsvár

²² Ez utóbbi Hung. 2 jelzeten, tulajdonosai: Magyar F. Istváné ab anno D(omini) 1727; Groff Teleki Lajos Ur; A N. ENYEDI REF. TANODA KÖNYVTÁRA (pecsét); BETHLEN-FŐISKOLA könyvtára (pecsét).

Témánkkal kapcsolatban két alapvető kérdés merül fel: hogyan lehet, hogy ennyi címlapváltozat készült a *Váradai Bibliához*, és vajon hány példányban készülhettek ezek a pótlólagos címlapok? Jelenleg tizenegy, az eredetitől különböző címlapot ismerünk, öt változatban.

Az egyik ok valószínűleg az volt, hogy a többszöri költözés, szállítás során a bekötetlen bibliáknak elsősorban a címlapja károsodott. Több adat bizonyítja, hogy hosszú ideig voltak raktáron példányok, és az egyházak Erdélybe jöttek a példányokért. Talán ilyen alkalmakkal készítették 1665-ben az utólag nyomtatott F-változatú címlapot – ez jutott el pl. Zilahra és Nagybányára, valamint 1667-ben a D-változatot, hiszen 1668-ban a debreceniek jöttek Bibliáikért (ilyen variáns van ma a Debreceni Református Kollégiumi Nagykönyvtárban és Váradon.) Úgy tűnik, a variáns címlapok terjedési köre nem lépte túl az akkori erdélyi és tiszántúli református egyházkerületek határait.

A másik természetes ok az elhasználódás lehetett, amely a sokat forgatott könyveknél máskor is előfordul, csak emiatt még nem szoktak új címlapot nyomtatni. Más volt a helyzet a *Váradai Bibliával*, amelynek kitüntetett szerepe és helye volt az istentiszteleteken is. Több korabeli adat bizonyítja, hogy a *Váradai Biblia* napi használatban volt a gyülekezetekben (még a 19. század folyamán is). Bizonyára nemcsak a kolozsvári²³ két református templom szószerkén volt kint állandóan egy példánya, hanem más templomokban is. Vagyis nemcsak amiatt pótolhatták utólagos nyomtatással az eredeti címlapot, mert a bekötetlen, raktáron lévő példányok címlapja elrongálódott, hanem a folyamatos használat miatt is szükség lehetett pótlásra. Azt is látjuk, hogy bevett gyakorlat volt – nyilván egy rendelkezésre álló teljes példány alapján – a címlap kézírással való pótlása.²⁴ A tanulmányozott 42 erdélyi és partiumi gyülekezeti példányból 17 A-címlapos példányt, 20 címlaptalant, 4 kézírással pótolta címlapot és 3 darab variáns-címlapot találtunk.

BÁNYAI, RÉKA – V. ECESEDY, JUDIT

The title-page variants of *Váradai Biblia* (*Várad Bible*)

Recently the authors, Réka Bányai (Marosvásárhely/Târgu Mureş, Teleki–Bolyai Könyvtár) and Judit V. Ecsedy (National Széchényi Library, Budapest) have noticed that of the numerous extant copies of the Calvinist *Váradai Biblia* there are some which bear a title-page other than the original. The printing of the *Váradai Biblia* was started by Ábrahám Szenci Kertész in Várad 1660 and finished in 1661 Kolozsvár, because of the Osman occupation of Várad. In the majority of the

²³ Sipos Gábor, *A külső templom bibliája = Korunk*, 2010, 10, 40–43.

²⁴ Uő, 42. Jelenleg kilenc kézírásos címlappal ellátott példányt ismerünk (Debrecen, Egyetemi Könyvtár 2 példány; Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet 2 példány; Teleki-Bolyai Könyvtár egy példánya, valamint a kolozsvár-alsóvárosi, kóbori, nyárádselyei és pusztakamarási református egyházközségek példányai), némelyikük kalligrafikus díszcímlap, követve az eredeti nyomtatást és díszítést.

copies checked the original title-page can be found, however the authors could identify five variant title-pages preserved in different, mostly in East-Hungarian or Transylvanian libraries.

Each of these title-page variants try to copy the original, however, a more thorough investigation reveals that neither their orthography nor their typographical characteristics are the same – each are different, differing also from one another. According to the authors the place of printing is Nagyszeben in two cases and Kolozsvár in three cases, but the printing workshop is always that of Ábrahám Szenci Kertész, or its successor the Typography of the Calvinist Church in Kolozsvár in the course of the 18th century. According to their typographical characteristics they are ranging between 1665 and 1755 – some of the title-pages are printed with the types cut by Miklós Tótfalusi Kis which were present in Kolozsvár from 1693 on. The question arises why this great number of title-page variants were printed posteriorly.

Keywords: 17th century, Várad Biblia, Tótfalusi Kis Miklós, Szenci Kertész Ábrahám, printing, Várad (Oradea, Románia), Kolozsvár (Cluj-Napoca, Románia).

KÖZLEMÉNYEK

Két középkori magyarországi kottás pszaltériumtöredékről.* A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában őrzött középkori kódextöredékek közül kettő történetének újabb részleteire derült fény.

A T 14 jelzetű töredék egy pergamenre írt hajdani pszaltérium 297×245 mm méretű, kvadrát notációs fóliója a pénteki vesperás végével és a szombati elejével. A Szendrei Janka katalógusából¹ ismert fragmentumról kiderült, hogy az Országos Széchényi Könyvtár Cod. lat. 366 jelzetű, 14–15. századi erdélyi ferences pszaltériumának egyik hiányzó lapja.² A méret, a betű- és kottairás, valamint a könyvszerkesztési megoldások egyezése mellett a tartalmi vizsgálat is erre vezetett. A kódex gépi számozás szerinti fol. 121 verzóján a pénteki vesperás 141. zsolttára megszakad az 5. vers elején („... absconderunt laqueum mihi. Con-”), ezt folytatja a töredék rektójának első sora („siderabam ad dexteram...”). A töredék verzójának utolsó sora a 143. zsoltár 8. verséig jut („Emitte manum tuam de alto, eripe me”), a folytatás a kódex fol. 122 rektóján található („et libera me de aquis multis...”). A pszaltérium rektó oldalain a gépi mellett egy kézzel írt lapszámozás is fut. Az utóbbi hiányát pótolja töredékünk: a gépi számozás szerinti 121. fóliót eredetileg c19, a töredéket c20, míg a kódex 122. fólióját c21 jelzéssel látta el a rektó felső részén az egykori használó. A töredék verzóján középpüzt csak intonációval jegyzett *Benedictus Dominus* antifóna teljes terjedelmében a kódex fol. 122 rektóján olvasható. A fol. 121 verzójára felül egy magyar nyelvű bejegyzés (levélrészlet?) került, a töredék verzóján ugyanott egy hasonló – bár más kéztől származó – utólagos magyar beírás található.

A T 285 jelzetű töredék Knauz Nándor hagyatékából került az MTA Könyvtár gyűjteményébe.³ A 336×484 mm méretű bifólió ugyancsak pszaltériumtöredék. Egyetlen kottás részletének (*Te lucis ante terminum* himnusz) könnyeden ívelt metzigót neumái Szendrei Janka szerint nagyon közel állnak a 15. századi pozsonyi antifonálék hangjelzéséhez.⁴ Sajnos a himnusz dallama önmagában se nem erősíti, se nem cáfolja e feltételezést, mivel a fennmaradt középkori magyar forrásokban másutt nem szerepel. A fol. 1^r felső részén olvasható „Protocol[lum] Farkasianu[m]” felirat ugyanakkor a töredék pozsonyi vonatkozását jelzi. Az e néven számon tartott káptalani jegyzőkönyve(ke)t

---

* A közlemény az MTA BTK Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztályán futó NKFIH 120 643 számú kutatási pályázat támogatásával készült. A töredékek leírása és fotói rövidesen megtekinthetők az osztály www.fragmenta.zti.hu honlapján.

¹ SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1981 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, I), F 52.

² Ld. RADÓ, Polycarpus OSB, *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*, rev. Ladislaus Mezey, Bp., Akadémiai, 1973, 256–259 (Nr. 59); SZENDREI 1981, i. m., C 31.

³ SZENDREI 1981, i. m., F 41.

⁴ Szendrei Janka kiadatlan jegyzetei alapján.

ugyanis Döbrentei Gábor 1836-ban kelt beszámolója alapján Kaszay József pozsonyi káptalani jegyző egy időben saját lakásán őrizte.⁵ Töredékünk talán e dokumentumhoz szolgált borító gyanánt, vagy legalább hozzá tartozott. Mindez persze továbbra sem teszi szükségyszerűvé, hogy a rajta olvasható anyag középkori pozsonyi emlék legyen. A pontosabb eredet-meghatározást a pszaltérium további lapjainak azonosítása tette lehetővé. A T 285 hajdan egy kódexbe tartozott négy, jelenleg Pozsonyban őrzött kódextöredékkel (PrAnt A, B és C, valamint Var. 1).⁶ Az írástükör és a sorközök lényegében azonos mérete, a betűk és a kottakép teljesen megegyező stílusa árulta el összetartozásukat. Vélhetően egyszerre készítették belőlük mappát is, hiszen a bórszalagok kiképzése és a címlap leragasztása is egyforma: a PrAnt B és C előoldalán látható nagyméretű címkéhez hasonló takarhatta valaha a T 285 1. lapjának rektóját is. Mára ezt eltávolították ugyan, a ragasztó nyoma mégis jól kivehető, és az egykori címke helyén világosabb maradt a pergamen.

A PrAnt B zenei bejegyzéseinek dallamtörténeti vizsgálatával sikerült pontosítani az egykori pszaltérium szűkebb hagyományát. A szóban forgó emléken két olyan himnusz részlete szerepel, amelyek sajátos dallamváltozataikkal a pozsonyi-felvidéki variánskört jelölik ki: a *Deus Creator omnium* hangról hangra azonos a pozsonyi referenciaforrások dallamaival, míg az *O Pater sancte* kisebb eltéréseket mutat, de az igazán jellemző pontokon szintén a pozsonyi változatokkal tart. A Var. 1 *Christe sanctorum* himnuszáról is az utóbbi mondható el. Összehasonlításként a pozsonyi Balázs kanonok 1419 előtti pszaltériumának⁷ és a Szent Márton-társaskáptalan 1601-re datált processzionáléjának⁸ himnuszai szolgáltak.

Mindezek alapján a jelenleg öt különálló töredékből ismert 15. századi pszaltériumkódexet – összhangban Szendrei Jankának a budapesti töredék (T 285) notációja alapján tett feltételezésével – pozsonyi eredetűnek tarthatjuk.

Végül néhány adalék a T 285 anyagához. Elsőként a *Te lucis ante terminum* himnusz egyedi dallamát a töredékcsoport összetartozása alapján szintén a pozsonyi hagyományhoz sorolhatjuk. Másodsorban a fol. 1^v alján kivágott iniciálé a kompletórium capitulumát (*Tu autem in nobis es Domine*) emelte ki. Eszerint a hajdani szkriptor előbb közölte a kompletórium himnuszát (*Te lucis*, fol. 1^r), majd a laudes állandó zoltárhármasát (Ps 148–150, fol. 1^{r-v}), és ezt követően írta le a kompletórium rövid olvasmányát. E szokatlan szerkesztés indoka ismeretlen. Valószínűleg a fol. 1^v után következő, mára elveszett bifólió elején megszakítás nélkül folytatódott a kompletórium további anyaga.

SZOLIVA GÁBRIEL OFM

⁵ *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei 1834–1836, III. kötet*, Budán, A Magyar Királyi Egyetem betűivel, 1838, 124.

⁶ Az előbbi három töredék: Pozsony/Bratislava, Slovenský narodný archív, Capitulum Posoniensis, Locus credibilis Protocolla Antiqua A, B, C borítói. Ld. erről Eva VESELOVSKÁ, *Catalogus Fragmentorum cum notis musicis mediæ ævi – Archivum Nationale Slovacum, Tomus III*, Bratislava, Institut für Musikwissenschaft der Slovakischen Akademie der Wissenschaften, 2014, 102–105 (nr. 60–62). Vö. <http://cantus.sk/source/13905>; <http://cantus.sk/source/13906>; <http://cantus.sk/source/13907> (Letöltve: 2019. 04. 10.). A negyedik töredék: Pozsony/Bratislava, Archív mesta, Var 1. Formularia Capituli Posoniensis borítója. Ld. erről СОРКО, Július, *Stredoveké kódexy slovenskej proveniencie III. Kódexy a neúplne zachované rukopisy v slovenských knižniciach*, Martin, Matica Slovenská, 1986, 34 (nr. 425); VESELOVSKÁ, Eva, *Mittelalterliche liturgische Kodizes mit Notation in den Archivbeständen von Bratislava*, Bratislava, Slovenské národné múzeum – Hudobné múzeum, 2002, 72–73 (nr. 22).

⁷ Budapest, OSZK, Cod. lat. 128, fol. 116^v, 107^r, 127^v.

⁸ Pozsony/Bratislava, Slovenské národné múzeum, Hudobné múzeum, MUS I 92, fol. 11^r, 82^r, 99^r. A forrást digitalizált formában ld. <http://cantus.sk/source/22967> (Letöltve: 2019. 04. 10.).

SZEMLE

Petronela Križanová, Příbeh zabudnutého kníhkupectva [Egy elfeledett könyvkereskedés története], Anton Löwe (1770–1799?), Bratislava, Detail, 2017. 186 p.

Petronela Križanová pozsonyi kutató (korábbi publikációit I. Petronela Bulková néven) értékes monográfiát jelentetett meg Anton Löwéről, a felvilágosodáskori pozsonyi könyvkereskedelem jeles képviselőjéről. Műve megírására az ösztönözte, hogy Löwe jelentőségét a szlovák szakirodalom eddig még nem ismerte fel. Križanová a kötet bevezető részeiben átfogó pályaképet ad Löwéről, de a legnagyobb terjedelmű fejezeteket a kiadói programnak, a könyvkereskedői szortiment, a magyarországi és Magyarországon kívüli kereskedelmi kapcsolatok hálózata feltárásának és a vásárlóközönség vizsgálatának szenteli. Az életrajzhoz kikutatta Anton Löwe születési dátumát és ulmi családját. Löwe 1770-es kérvényére csak 1771-ben kapta meg a működési engedélyt, az 1771-es lipcei őszi vásárra kinyomtatott üzleti körlevele kitűnő forrás a könyvüzlet megalapításához. Az új pozsonyi könyvesbolt a Mihály utcában volt, nyomdáját pedig 1783 áprilisára a Klarissza utcában rendezte be. Megismerjük, hogy 1784-ben, ill. 1789/1790-ben hol volt még bérlő – ez talán a családalapítás utáni lakása lehetett, amely már különvált az üzlet helyétől. 1781-es esküvőjét egy bambergi nyomtatvány is köszöntötte. Anton Löwe életéről, városi pozícióba való meghívásáról (1784-től a külső tanács tagja volt) még számos érdekes adatot tudhatunk meg. Figyelemre méltó, hogy az 1770-es években személyes kapcsolatokat ápolt a bécsi színházi élet jeles képviselőivel, ami jó adalék a Bécsben bemutatott színdarabok (*Neue Schauspiele* 12 kötetben) kiadványsorozatához. 1798-ban már bécsi hitelezők léptek fel ellene, végső soron ez vezetett Löwe könyvüzletének eladásához; nyomdájától már korábban megvált.

A pozsonyi könyvkereskedő-nyomdásztól összesen 160 kiadvány ismert. Križanová szerint Löwe produktuma nem volt nagy a többi pozsonyi nyomdához képest, de hangsúlyozza, hogy 1783–1790 között, amikor már nyomdával is rendelkezett, kiadványainak több mint a felét jelentette meg. Másrészt Löwe kiadói tevékenységét nem a nyomdászokhoz, hanem a többi pozsonyi könyvkereskedőhöz célszerű mérni, így nagyobb aktivitása rögtön szembetűnik. Kiadói programja változatosnak mondható: színművek, tankönyvek, tudományos-ismeretterjesztő művek, folyóirat, regények, versgyűjtemények, brosúrák titkolt nyomdahellyel, protestáns kiadványok (katolikusok számára inkább csak nyomtatott). A pozsonyi műhelyek közül legtöbbször Patzkót foglalkoztatta, Bécsben Kaliwoda és Kurzböck nyomdájában volt megrendelő; a lipcei együttműködést valamilyen tipográfiával inkább csak feltételezni lehet, dokumentálni nem. Löwe számos nyomtatványa impresszumában elhallgatta a nevét, de az adott tételek szerepeltek a Helytartótanácsnak havonta benyújtott jelentéseiben. Leggyakoribb szerzője a pozsonyi tudós tanácsos Karl Gottlieb Windisch, a Löwe által kiadott *Ungrisches Magazin* szerkesztője volt. Termékeny munkásságának szemléletes bemutatása ma már a Levelezés nélkül elképzelhetetlen (*Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch*, hrsg. von Andrea Seidler, Bp., 2008). A *Geographie des Königreichs Ungarn* című művére Löwe 1779-ben kizárólagos privilégiumot szerzett; hasonló kezdeményezése a József-korszakban

evangélikus ima- és énekeskönyv kiadására már nem járt sikerrel. A kiadói program leírásához csatlakozik még Löwe könyvkereskedői szortimentjének bemutatása.

Újsághirdetéseknél, előfizetési felhívásoknak a könyvpiac szempontjából nagy jelentőségük volt: Löwe gyakran hirdetett a *Pressburger Zeitung*ban, az *Ungarisches Magazin*ban és a *Slovenské Noviny*ban. A monográfia kitűnő összeállítást közöl a Löwe-kiadványokat recenzáló magyarországi és külföldi folyóiratokról. Az előfizetéseknél megvalósulatlan tervekre is kitér, ilyen volt például az 1773-ban meghirdetett *Hungarische vermischte Nachrichten von Staats und gelehrten Neuigkeiten* című újság.

A monográfia egyik legfontosabb része az impresszum nélküli vagy hamis impresszumú nyomtatványok számbavétele. Windisch közvetítette az első ilyen Löwének 1783-ban: Pray György kéziratát, amikor a történész Gideon Szolga álnéven Sulzer ellen folytatott polémiát. Ebbe a kategóriába tartozott Johann Friedel igen keresett műve: Löwe jelentette meg a *Fünzig Briefe aus Wien* második kiadását „Leipzig und Berlin 1784” impresszummal, de már az első kiadást is ő gondozta, miután a bécsi cenzúra a mű kinyomtatását nem engedélyezte. Más Friedel-mű is kikerült Löwe sajtója alól, kinyomtatva továbbá a *Verbesserungsanstalten für das Königreich Hungarn* című iratot 1785-ben, vagy 1787-ben Tállyai Dániel megrendelésére *Baro Trenck életének historiáját*. Löwe kiadása volt Heinrich Wolfgang von Behrisch *Schreiben eines Wienerns an seinen Freund in Regensburg* (1785), vagy Joseph Richter műve magyar fordításban: *Terézia tsászárné... e felső világra lett vissza-fordulása* (1788). Az eddigi irodalom hamis impresszumúnak tartotta nyilván, de Križanová ezt joggal kétségbe vonta: Behrisch 1784-es, *Der neue Demokrit* című művének impresszuma „Leipzig – Pressburg, Benediktische Buchhandlung” volt, tehát a pozsonyi Benedikt-cég Lipcseben is forgalmazott kiadványáról van szó. Meggondolandó viszont a *Voltaire's Denkwürdigkeiten der Natur* című, franciából németre fordított mű leírása 1786-ból. Ezt Križanová először a „Berlin – Leipzig, in der Diepoldischen Buchhandlung” impresszummal említi Löwe nyomtatványai között, mivel a mű 1786 áprilisában szerepel a Helytartótanácsnak küldött jegyzékben. Ezután közli, hogy van még ugyanebből az évből a műnek egy másik kiadása is a lipcei őszi vásárra; címlap-metszete azonos, de impresszuma más: „Berlin und Leipzig, bei Benedikt und Söhne”. Leírása alapján ez nem tűnik másik kiadásnak. A lipcei vásárkatalógusok ugyanis rendszeresen emlékeztették a könyvkereskedőket arra, hogy új kiadványaik címét minden vásár előtt legkésőbb négy héttel küldjék be (vö. pl. az *Allgemeines Verzeichniß der Bücher... Ostermesse des 1785. Jahres...* végén, de ezt a négy hetes határidőt már 1776-ban bevezették). Ha a *Denkwürdigkeiten* Löwe 1786 áprilisában nyomtatta ki, a lipcei húsvéti vásárra már elkésztett vele, a tétel tehát csak az őszi vásárkatalógusban kaphatott helyet. Pozsonyban nyomtatták, vagyis a pozsonyi „Benedikt és Fiai”-cég kezdeményezhette a kiadást – Michael Benedikt viszont szoros kapcsolatban állt a budai Diepold-céggel. Benedikt és Floridus Diepold együtt alapítottak Budán 1778-ban egy új könyvüzletet, amelyet Diepold néhány év múlva átvett. A két kiadás valójában egy lehet, két kiadó társulásával jöhetett létre az anyagi terhek vagy a kiadás egyéb kockázatainak megosztása céljából (Križanová itt utal is az aggályokat megfogalmazó cenzori véleményre).

Nem egyszerű egyébként, Löwe nevével összefüggésbe hozható lipcei kiadás kérdése sem. J. D. T. Bienville *Nymphomanie oder Abhandlung von der Mutterwuth* című művét 1782-ben a bécsi Sebastian Hartl adta ki: ezt Wilhelm Heinsius *Allgemeines Bücher-Lexikon*ában 1783 Pressburg, Löwe alatt tüntette fel. Križanová ugyanakkor felhívja rá a figyelmet, hogy Löwe katalógusában csak a Hartl-féle 1782-es kiadás szerepel. Hasonló tételek még: Anton von Geissau *Chronologische Lebensbeschreibung der Päpste...* 1782 Wien, Hartl-kiadás, Heinsiusnál 1783 Löwe. Továbbá Leopold Alois Hoffmann álnéven írott *Teufeleyn, Mönchereyen und Miscellanen aus Wien* című műve: Hartl-kiadás 1783, amelyet a *Bibliotheca Germanorum Erotica et Curiosa* 1784-es Löwe-kiadásnak írt le. A német nemzeti bibliográfiának a 18–19. század fordulóján alkotott nagy műveiről (Johann Samuel Ersch *Allgemeines Repertorium*a vagy Heinsius említett műve) azonban tudni kell, hogy

leggazdagabb forrásanyaguk a lipcsei vásárkatalógusok voltak. Ezért a felsorolt három műnél csak annyit tudhatunk bizonyosan, hogy Löwe ezeket a Hartl-féle bécsi kiadás évét követő évben kivitte a lipcsei vásárra. Ennek két oka is lehetett: vagy maga nyomtatta ki ezeket, vagy ettől függetlenül megállapodott Hartllal a lipcsei terjesztésről. A könyvpiac működését ismerve tehát lehet, hogy a felsorolt tételeknél nem kettő, hanem csak egy kiadást kell feltételeznünk. A *Verbesserungsanstalten* esetében viszont a kiadást pontosabban is le lehet írni: Križanová német/osztrák tanulmány alapján szerzőként Joseph Grossingot, kiadóként pedig a bécsi Sebastian Hartlt feltételezi. De a *Verbesserungsanstalten* József császár nevében a tíz új magyarországi kerület királyi biztosai számára összeállított hivatalos irat volt (I. a császárnak a vármegyerendszert felszámoló közigazgatási reformját), amelynek példányait a bécsi magyar kancellária levéltárában őrizték. Joseph Grossing, a kancellária egyik napidíjas alkalmazottja hozzáfért egy példányhoz, titokban lemásolta és Löwével Pozsonyban kinyomatta. (A botrányról és az azt követő megtorlásról I. Ballagi Géza *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., 1888, 234–235.) A hivatkozott bécsi Wucherer-aktákban megtalálható a bécsi könyvkereskedőtől elkobzott könyvek jegyzéke is. A *Verbesserungsanstalten* tekintetében ez azonban másodlagos cenzúraitat, ahol a szerzőt pontatlanul, feltételezés alapján is megnevezhették. Grossing csak a botrány kirobbantója volt, és könnyen lehet, hogy Hartl volt az a személy, aki Löwétől nagy mennyiségben vett át példányokat bécsi terjesztésre.

Križanová monográfiájában nagy figyelmet szentel a tiltott könyvek kereskedelmének is, amelyre például a hallei Gebauer Kiadóval vagy a svájci Sociéte Typographique Neuchâtellet folytatott üzleti levelezésből és hivatalos dokumentumokból derül fény. A József-korszakban már csak elvétve fordultak elő tiltott kiadványok Löwe szortiment-katalógusaiban, inkább csak akkor, ha az adott művet szinte a katalógus megjelenésével egy időben tiltották be. De 1795-ben, a szigorodó cenzúra idején a hatóságok három pozsonyi könyvkereskedőnél és egy olvasókabinetben már háromszáz tiltott könyvet találtak. A cenzúraadatok alapos elemzése a szerző munkáján túl elsősorban Ivona Kollárová pozsonyi történész ez irányú, gazdag eredményeket hozó kutatásait dicséri.

A korabeli magyarországi kereskedelmi hálózatok vizsgálatra részben az *Ungrisches Magazin* terjesztői hálózata alapján történt, ill. a szerző más hazai könyvkereskedők katalógusaiban is nyomon követte Löwe kiadványait. A külföldi terjesztésnél Lipcse áll a középpontban. Anton Löwe több évtizeden keresztül gyümölcsöző üzleti kapcsolatot tudott fenntartani Sigfried Leberecht Crusius ottani könyvkereskedővel, 1795-től pedig August Gottlieb Liebeskinddel állt összeköttetésben. Az ismertett lipcsei levelek mellett Križanová alaposan tárgyalja a hallei Gebauer Kiadóval való kapcsolatot, Löwe üzleti leveleiből ugyanis itt található a legnagyobb gyűjtemény; ezen kívül érint még néhány más németországi kiadót is. Végül a vásárlók körét (könyvkereskedők, magánszemélyek, intézmények) vizsgálja, nem is elsősorban az állandó kapcsolatot Windischsel és Michal Institoris-Mošovsky pozsonyi evangélikus lelkésszel, hanem a két neves könyvgyűjtő, Ráday Gedeon és gróf Erdődy Nepomuk János kamaraelnök könyvvásárlásait. Végül a monográfia szerves részét képezik a Löwe kiadványokról-nyomatványokról, a kutatás levéltári és kézirat forrásairól, a korabeli újságokról és a felhasználott gazdag (német, osztrák, szlovák, magyar és egyéb) szakirodalomról összeállított jegyzékek is.

A modern kutatás minden eszközével élve Križanová olyan mélységig jut el a téma feltárásában, amely példaként állítható a könyvtörténet kutatói elé. Kutatási céljait (rejtett összefüggéseknek, a könyvpiac mindennapi működési mechanizmusának a feltárása, a német környezet hatása a magyarországi könyvpiacra, a szerző és kiadó kapcsolatának és a vásárlók körének vizsgálata) sikeresen megvalósítja, de hangsúlyozza, hogy számos kérdőjel maradt még. A sok száz jól kiértékelt adat mellett igen ritka, hogy valamilyen tévedés csússzon be. „Rangemelés” Ráday Gedeon esetében, aki abban az időben, amikor vásárlásait tárgyalja, nem volt gróf, de még csak báró sem; Leopold Alois Hoffmann sem volt még akkor bécsi egyetemi tanár, őt 1784 őszén a pesti egyetemen létrehozandó német nyelvi katedrára nevezték ki, bécsi egyetemi tanárságot pedig csak évekkel

később politikai érdemeiért kapott. Megjegyzésre érdemes viszont, hogy ismert az 1799-es dátum, amikor Löwe megvált könyvesboltjától: 1799. július 2-án már az új tulajdonos, Karl Gottlob Lippert hirdetett a *Pressburger Zeitung* melléklapjában, az *Intelligenzblatt für Ungarn*ban (vö. a recensens cikkével: *Zeitungen als Kommunikationsmedium des Buchhandels am Ende des 18. Jahrhunderts = Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation*, hrsg. von Norbert Bachleitner, Andrea Seidler, Wien, 2007, 49–96).

Anton Löwe halálának időpontja, mivel nem szerepel a pozsonyi német evangélikus gyülekezet halotti anyakönyvében, továbbra sem ismert. Križanovának a 19. század elejéről, az 1804, 1811, 1814-es évekből feltárt, ingatlan-átruházással kapcsolatos adatai szerint Löwe 1814-ben, 70 éves korában még élt. Számomra az az Anton Löw/Löwe, akit az iratok Pozsonyváralján Hauernek, vincellérnek tüntettek fel, inkább csak névrokonnak tűnik. A kor viszonyai között furcsa, hogy egy 1798-ban még bizonyosan „Wahlbürger”, a külső tanács tagja rangot viselő személynél az iratok ezt később nem említik – akkor is, ha már visszavonult volna. A fenti adatok egyéb városi iratokból még megerősítésre szorulnak: lehetséges, hogy az általában Szent György napján tartott pozsonyi tisztújítások adatai segíthetnek ebben. A vonatkozó forrásokhoz jó eligazítást nyújt Tóth Árpád tanulmánya: „A polgárok józanabb része...” Pozsony evangélikus választott polgárai, 1800–1848. (*Archentológia és prozopográfia = Fons*, XI(2004), 235–276; főleg a tanulmány 239–241. és 244–246. lapjain). Ezek használatával talán még fény derülhet Löwe esetleges visszavonulásának vagy halálának időpontjára.

Az izléses kiállítású kötet szemléltető anyagai: táblázatai, képei megkönnyítik az olvasást, a sok érdekes adat pedig közelebb hozza az olvasókhöz a vizsgált korszakot. Ezt az igen gazdag adatfeltárást egyes részletekkel valószínűleg még ki lehet egészíteni, de a most felrajzolt kép önmagában is teljesnek mondható. A szerző további kutatási lehetőséget a külföldi kapcsolatok vizsgálatában lát: erre példája a berlini kiadó Friedrich Nicolainak a berlini Staatsbibliothekban őrzött és jelenleg digitalizálás alatt álló jelentős irathagyatéka.

PAVERCSIK ILONA

Libraries and Renaissance Humanism, the *De bibliothecis* of Justus Lipsius, by Thomas Hendrickson, Leiden–Boston, Brill, 2017 (Brill’s studies in intellectual history, 265. – Brill’s texts and sources in intellectual history, 20.) XIV, 336 p.

Az értelmiségieknek a történelemben mindig voltak illúzióik. Szép dolog ez, és ráadásul a munkához való ilyen hozzáállás mindig termékenyen hatott az alkotási folyamatra. A 15. század végén sokan gondolták, hogy egy-egy ókori szöveget, vagy az egyházatyák műveit, és persze legfőképpen a Biblia szövegét nyomtatásban kiadva elkerülik a másoló írnokok hibáit, de nem kellett száz év, amikor már mindenki tudta, időről időre újra kell foglalkozni minden olyan szöveggel, amelyet eleink ránk hagytak. Új szövegvariánsok kerültek elő, így a szöveg maga is változott, és kiderült a nyomdász és a filológus éppen olyan halandó, és hibázik, mint a középkori írnokok. Arról nem is beszélve, hogy a szövegeket elkísérő jegyzetek, magyarázatok jelentősen változtak aszerint, hogy az adott korban ki, miért, mit tartott aktuálisnak, vagy éppen csak történetileg, vagy filológiaiailag kiemelendőnek az éppen munkába vett szövegből. A szövegekkel való folytonos foglalkozás, a mindig aktuális problémákra való válaszkérésben a legtávolabbi ismert múltba való visszatekintés jelentette az eszmei Európát, a nyugati keresztény Európát, és jelenthetné ma is, ha programszerűen – ki diktálja ezt a programot? – nem mondanánk le róla. Thomas Hendrickson, amikor könyvének bevezetőjében Lipsius munkájának a jelentőségéről ír, nem a fenti szavakkal, sőt talán ilyen összefüggésben a *de bibliothecis* szövegére nem gondolva, de elmondja, hogy a leuveni humanista munkája paradigmaváltást jelentett a korában, és lényegében az első olyan könyvtártörténet, amely együtt kezeli a teljes ókori hagyományt (mezopotámiai emlékektől, a zsidóság könyvtárain át az

ókori görög és a római gyűjteményekig). Ezt az áttekintést pedig az itáliai humanizmus könyv-, és szöveg szemléletének (Francesco Petrarchtól Fulvio Orsiniig) ismeretében írta meg.

Hendrickson azt is megindokolja, miért kell 25. alkalommal is kiadni ezt a művet. Kritikai kiadásban, és új angol fordításban. Azért, mert az eddigi kiadásokat félreértették – a 18. századtól kezdve a fordítások sora bizonyítja ezt. A fordítás egy értelmezés. Hendrickson szerint azonban John Cotton Dana 1907-ben megjelent angol fordítása nem értelmezés, hanem a fordító nem tudott jól latinul, és olyan nemzeti nyelvű fordítások szemléletében fordított, amelyek nem egyeznek Lipsius üzenetének természetével. Alapozott például Gabriel Peignot francia fordítására (1800), amely, Hendrickson szerint, az új francia köztársasági könyvtárügy megalapozására készült, vagyis szándékosan elferdíti a Lipsius-mű mondanóját. Nevezetesen azt, hogy Lipsius ezt a művet az államelméleti művei sorában írta, az állam vezetőjét (a fejedelmet – ajánlása Charles de Croÿnak (1560–1612) szól a „belga Lucullus”-nak) arra akarja inspirálni, hogy alapítson egy olyan könyvtárat, amely a teljes alárendelt közösséget szolgálja, egy, a felekezettől független, mai szóval azt mondanánk, általános gyűjtőkörű tudományos könyvtárat. Ehhez hoz ókori példákat (Egyiptom, „Ázsia”, görögök, rómaiak). A francia fordítás az uralkodó (a monarcha) szerepét természetesen kihagyja a folyamatból. Így Dana angol fordítása is (1907) inkább a francia forradalmár szemléletűvé alakított Lipsiust adja vissza.

Hendrickson azonban további érveket is felsorol, miért kellett most, a 21. század elején újra kiadni, újra értelmezni Lipsius *De bibliothecis* (1602) című munkáját. Lipsius műve nem egyszerűen a 17. század könyvtárról való gondolkodását befolyásolta. A könyvtárat ugyanis társadalmasította, vagyis a társadalom különféle csoportjai számára különböző módokon fontos intézményként írja le (ezért volt hallatlan népszerű a 18. századi nyilvános könyvtár alapítási hullám alatt is). Lipsius könyvtár-filozófiát alkot, amikor könyvtártörténelmet ír, míg az őt követő Gabriel Naudé, Mazarin bíboros könyvtárosa, könyvtártant (*Advis pour dresser une bibliothèque*, 1627). Naudé attól kezdve érdekes és meghatározó, ahogyan a könyvek valahol ládában állnak, de már megvannak, a tulajdonos birtokolja azokat. Onnantól kezdve elmondja, milyen épület kell, hogyan kell elrendezni a könyveket, milyen szimbolikus üzenetekkel kell azokat körülvenni, milyen katalógus kell róluk. Lipsius azzal kezd: mi értelme van a könyveket összegyűjteni. *Ad absurdum* leegyszerűsítve (anyanyira, hogy már nem is igaz) – ma, a 21. század elejéről nézve – azt is mondhatnánk, hogy Lipsius európai volt, míg Naudé pragmatikus (ilyen értelemben nem görög, hanem római, nem európai, hanem amerikai).

Lipsius azonban *classicus philologus* is volt. Nem véletlenül alapoz rá a Pauly-Wissowa *Realencyclopädie* is, mint az ókori könyvtárakról szóló alapmű megírójára. A mostani kiadás egyik nagy erénye, hogy Hendrickson maga is egy ókori könyvtártörténelmet írt. Azzal, hogy a Lipsius által említett ókori könyvgyűjteményekre vonatkozó mai, 21. századi ismereteket is beillesztette a Lipsius-féle szöveg helyeihez fűzött jegyzetekbe. Kérdés persze – és itt visszautalnék a könyvismertetés első mondatára –, mennyire gondolja Hendrickson, hogy a munka elvégeztetett, a továbbiakban nem kell újra kiadni Lipsiust. Mert ha ezt gondolná – ezt nem hiszem –, akkor tévedne, hiszen bármikor bővíthetnek az antikvitásra vonatkozó ismereteink. Abban azonban biztos vagyok, hogy az angol szövegfordítás a latin szöveg teljes értelmének ismeretében készült. Remélem, a további nemzeti nyelvekre fordítások azonban nem az angoltól készülnek. Használniuk kell Hendrickson kiváló, és részletes jegyzeteit, azonban a latinból kell majd fordítani.

Nem tudom, hogy Thomas Hendrickson hány évet dolgozott ezen a kiadáson. Ami a könyvben megtalálható, azt jelzi, hogy áttekintette a könyvtárakról szóló szövegelemleket az ókortól a 16. század végéig. Ilyen értelemben a könyvtárakról való gondolkodás története a könyv. Kiemelten elemzi azokat a műveket, amelyek hathattak, akár csak úgy, hogy vitatkozik velük, Lipsiusra. Sevillai Izidortól Michael Neanderen át Melchior Guilandinusig. Emellett Lipsius könyvének hatásáról is rengeteg történetet ismerünk meg. A Lipsius-mű kiadástörténete (24 kiadás) mellett például olyat,

hogy miként hatott a németalföldi humanista műve a *Bibliotheca Vaticana* freskóinak kiegészítésére 1610–1611-ben (Giovann Battista Ricci da Novara festményén egy egyiptomi és egy pergamoni könyvtár ábrázolásával).

Hendrickson könyve azonban számomra a jegyzetelés technikáját látva lenyűgöző. Valóban, minden, Lipsius által említett könyvtár történetét összefoglalja röviden, a Lipsius által még nem ismert részleteket különválasztva közli velünk. Emellett számos olyan utalást tesz, amelyen keresztül bemutatja az illető könyvtár utótörténetét, hatását valamelyik, a Lipsius korát megelőző időszakban létezett könyvtárra. A jegyzeteket jól áttekinthető alaprajzok, illetve látványtervek egészítik ki az egyes könyvtárakról.

Thomas Hendrickson munkája tehát Lipsius *De bibliothecis* című művének kritikai kiadása, angol fordítása, egy ókori könyvtártörténet, illetve egy könyvtártan-történet egyben.

MONOK ISTVÁN

Vestigia II, Magyar források Itáliából, szerk. Domokos György, Kuffart Hajnalka, Szóvák Márton, Piliscsaba, Vestigia Kutatócsoport, 2018. 262 p.

A 2018 végén jelent meg a 2010-ben indult, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen működő Vestigia Kutatócsoport második tanulmánykötete, mely a kutatócsoport profiljába illeszkedve, valamint az előző kötet (*Vestigia*, Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban, szerk. Domokos György, Mátyus Norbert, Armando Nuzzo, Piliscsaba, 2015, [<http://vestigia.hu/vestigia.pdf>]) hagyományát folytatva az olasz–magyar kapcsolatok történetének újabb részleteibe vezet be az olvasót. A kötet a 2018 áprilisában Piliscsabán és Esztergomban rendezett kétnapos nemzetközi konferencia előadásainak tanulmányá élelt változatait tartalmazza.

A kötet szerzői között a hazai tudományos élet prominens képviselőin túl nemcsak neves külföldi levéltáros kutatókkal, hanem frissen végzett, illetve végzés előtt álló hallgatókkal is találkozhatunk. Ebből jól látszik, hogy a Kutatócsoport nem csak külföldi kapcsolatainak építését és ápolását, hanem a doktoranduszok és hallgatók kutatásba való bevonását is fontos feladatának tekinti és segíti szakmai előmenetelüket azzal, hogy publikációs felületet biztosít számukra.

A kötet tanulmányait a szerkesztők az első kötethez hasonlóan három részegységre tagolták: Fondok, Források és Perspektívák címmel. Ezen túl a megjelent írásokat tematikájuk szerint ugyancsak három fő csoportra lehet osztani. Az első három olaszországi levéltáros szerzők munkája, melyben felhívják a figyelmet az egyes olasz levéltárakban őrzött, máig feldolgozatlan magyar vonatkozású anyagok sokszínűségére. A második tematikus egység a 2018. évhez kapcsolódóan Mátyás király uralkodása idejére kalauzolja az olvasót (ide sorolható a következő hat tanulmány). A harmadik részbe pedig azon közlemények tartoznak, melyek a török kor – főként a tizenöt éves háború – idején zajló eseményekhez szolgálnak fontos adalékként (öt tanulmány).

Az első tematikus egységben található írások jól szemléltetik, hogy még bőven akad tennivaló az itáliai hungarika kutatás terén. Patrizia Cremonini a Modenai Állami Levéltár igazgatója három fontos forráscsoportra hívja fel a figyelmet: a II. András és Estei Beatrix házasságát igazoló dokumentumra, a II. Estei Alfonz herceg 1566. évi Magyarországi törökellenes hadjáratban való részvételéhez kapcsolódó iratokra, továbbá a 19. században *Delle popolazioni che abitano l'Ungheria e la Transilvania* címmel írt műre. A második ebbe a csoportba tartozó tanulmány szerzője Federico Gallo a Bibliotheca Ambrosiana rövid történetének bemutatása után az ott őrzött magyar vonatkozású kéziratokra és nyomtatványokra, továbbá azok kutatási lehetőségére és nehézségeire hívja fel a magyarországi kutatók figyelmét. Daniela Ferrari a Mantovai Állami Levéltárban őrzött Gonzaga levéltárában található – főként diplomáciai jellegű – iratokat ismerteti vázlatosan, melyek a 14–17. század közötti olasz–magyar kapcsolatokra vonatkozó fontos információkat tartalmaznak.

A második tematikus egységbe tartozó hat közlemény Hunyadi Mátyás uralkodásának idejére tartalmaz adalékokat. Közös vonásuk, hogy egy kivételével mind függelék formában az elemzett források közlését is tartalmazzák. Az első tanulmány Nyújtódi Székely Miklós 1472. évi követjárását nem csak bemutatja, hanem rövid magyar nyelvű regesztával közli Nyújtódi követutasítását, mely a római Biblioteca Angelica gyűjteményében található (Kalous). Neumann Tibor Pozsony városának számadáskönyveit feldolgozva számos itáliai követségen túl Beatrix királyné itáliai rokonaira vonatkozó adatokat is talált, akik átutazóként fordultak meg a szabad királyi városban. A vonatkozó számadáskönyvi helyek eredeti német nyelvű kiadását, s ezek magyarátatát rövid közleményében végzi el a szerző.

A kötet talán legérdekesebb eredménnyel járó tanulmánya Patrizia Cremonini Andriolo „*Fortis*”-ról szóló közleménye, melynek jelentősége abban áll, hogy rámutat: a korábban ilyen néven számontartott személy sohasem létezett, a *fortis* ugyanis ebben az esetben nem több, mint egy üres szó, melynek célja a titkosírással írt levelekben az volt, hogy megtévesszék az olvasókat. Az eset fő érdekessége abban áll, hogy a megtévesztés olyan jól sikerült, hogy évszázadokig félrevezette az azt olvasó kutatókat is...

Kriston Dorottya Anna tanulmánya újabb társadalomtörténeti adalékkal gazdagítja a Mátyás-korról alkotott képünket. Augusto Bencio, Estei Hippolit érsek orvosa részletesen elemzett – s a függelékben kiadott – fennmaradt levelezésének köszönhetően nyerünk betekintést az itáliai orvos életének problémáiba, mindennapi történéseibe. A következő tanulmány szintén az érseki udvartartás mindennapjaiba enged betekintést. Donato Aretino érseki helynök Modenában megtalált levelei – melyek a Hunyadi Mátyás uralkodását követő évekből származnak – olyan hétköznapi részletekről szolgálnak információkkal, melyeket a magyarországi levéltárakban hiába keresnénk. Ez – a főként a források közlésére hangsúlyt helyező tanulmány – újabb ékes bizonyítéka az itáliai levéltárak magyarokra vonatkozó rendkívüli adatgazdagságának (Domokos, Schrödl-Libárdi). Az utolsó, tematikáját tekintve Hunyadi Mátyás uralkodása idejéhez köthető mű, Beatrix királyné és unokahúga, Isabella d’Este levelezését mutatja be, rávilágítva a két asszony közötti kölcsönös szeretetteljes viszonyra, továbbá elemezve azok nyelvvezetét (Vetrugno).

A bemutatott kötet utolsó tematikus egysége 16–17. századi török háborúk korába nyújt betekintést. A tanulmányok nagyobb része a tizenötéves háború idejére és Esztergom városának történetére vonatkozóan tartalmaznak új adatokat. Ebből a tematikából leginkább az első különül el, mivel egy, az 1543-as magyarországi török hadjáratról szóló követjelentés bemutatását és elemzését tartalmazza – így nem a tizenötéves háború valamely eseményéről számol be (Demjén). A második tanulmány Kanizsa 1601. évi ostromát egy újonnan előkerült itáliai forrás tükrében mutatja be (Huszthy, Kanász, Szovák). Mindkét esetben függelékben olvashatóak az olasz nyelvű elemzett források is.

A következő két közlemény (Lupoli, Molnár) szervesen kapcsolódik egymáshoz, ugyanis mindkettő Esztergom városának újonnan előkerülő képi ábrázolásait ismerteti (modenai Este-levéltár, spezzanói vár, Modenai Állami Levéltár). A tanulmányok mellett természetesen az elemzett képek is kiadásra kerültek a kötet függelékében. Rosa Lupoli inkább művészettörténeti-történeti megközelítéssel mutatja be a képek lehetséges készítőit, a képek megrendelőjét, s a képek elkészülési körülményeit. Molnár Ádám a régész szemével vizsgálja a képi forrásokat összevetve azokat a 20. század és a közelmúlt régészeti eredményeivel. E két tanulmánynak köszönhetően a kötet már nem csak a történészek, hanem a művészettörténészek és régészek érdeklődésére is számot tarthat.

A záró tanulmány (Szovák) Bernardino Zambotti *Diario ferrarese* című munkájának magyar vonatkozású adatait ismerteti. A Ferrara mindennapjait bemutató városi krónika követjárásokra, Aragóniai Beatrixra és rokonaira, valamint a ferrarai egyetemet látogató diákokra egyaránt tartalmaz eddig ismeretlen információkat.

A kötetben egyaránt olvashatók hosszú, nagyobb forráscsoportot részletesen elemző tanulmányok, valamint egy-egy rövid forrásközlést, s annak kommentárját tartalmazó rövid közlemények is. Mindkét csoport közös, fontos, elengedhetetlen eleme a források közlése. Itt tartom szükségesnek megjegyezni, hogy a későbbiekben talán hasznos lehet majd az olasz nyelvű források fordításának kiadása – akár önálló, kiegészítő kötetben –, hogy az olasz nyelvet nem ismerő, ám a középkori magyar történelem kutatásával foglalkozó kutatók számára is könnyen feldolgozhatóvá váljanak. Erre már csak azért is szükség lenne, mert a kötet eddig ismeretlen, máshol nyomtatásban el nem érhető forrásokat tartalmaz, melyek kiemelkedő fontosságúak a magyar medievisztika számára.

A kötet színvonalasan tárja az olvasó elé a kutatócsoport profiljába illő főbb kutatások jelenlegi állását. Több helyen kerülnek elő a további kutatás lehetséges irányvonalai, melyek mentén a Kutatócsoport tagjai a jövőben mindenen biztonnal haladnak majd. Külön kiemelendő a nagy számú külföldi szerző tanulmánya, mely ékes bizonyítéka a Vestigia Kutatócsoport élénk külföldi szakmai összeköttetésének. A tudományos kapcsolatok másik kötetbeli példája az olasz szerzők gyakori magyar szakirodalomra való hivatkozása, mely szintén a színvonalas tudományos párbeszéd bizonyítéka. A tanulmányokból ugyanakkor az is látszik, hogy a munka még koránt sem ért véget, az itáliai levéltárak igazi kincsebányák a magyar történészek számára, melyek anyagainak felderítése és feldolgozása a jövőbeli kutatás feladata lesz.

BADIK-SZABÓ TERÉZIA

Anglo-Saxon Kingdoms, Art, Word, War, ed. by Claire Breay and Joanna Story, London, The British Library, 2018* (Kiállítás a British Library-ben 2018. október 19. és 2019. február 19. között. Kurátor: Claire Breay)

A British Library hosszú éveken át előkészített, pompás nagykiállítása Nagy-Britannia történetének különleges korszakát mutatta be, azt a hozzávetőlegesen hétszáz esztendő, amelyet angolszász korszaknak nevez a történettudomány (<https://www.bl.uk/anglo-saxons>). A három angolszász törzs, az anglik, a szászok és a jütökök a Kr. u. 5. század folyamán vándoroltak be a brit szigetekre, és alapvetően formálták át a szigetek népességének későrómai-kelta jellegű kultúráját. Az angolszász világ legfontosabb öröksége az óangol nyelv, amely az említett törzsekkel érkezett, és nekik köszönhetően vált uralkodóvá a térségben. A korszakot Hódító Vilmos 1066-os győzelme és trónra lépése zárja, amely gyökeresen új korszakot nyitott a szigetország kultúrájában, természetes módon teret engedve a francia befolyásnak.

A kiállítás 180 eredeti műtárgy – egytől-egyig kimagasló darab és számos újdonság – segítségével próbálta meg rekonstruálni ezt a roppant időszakot folyamatosan fókuszálva az írásbeliségben megfogható kultúra mibenlétére és változásaira. A kiegészítő jelleggel elhelyezett tárgyak – szobrok, ékszerek, pénzek, fegyverek – mellett a főszereplők természetesen a kéziratok voltak. Közük számos olyan „első” és „legkorábbi” darabbal találkozhatott a látogató, amelyek nem csupán a modern Anglia kulturális gyökerei, hanem az európai kultúra egésze szempontjából is kiemelt jelentőséggel bírnak. Ilyen volt például Szent Benedek regulájának legkorábbi fennmaradt kézírata, amely Merciában vagy Dél-Angliában keletkezett 700 körül (Oxford, Bodleian Library, MS Hatton 48; Kat. 21). De a kiállítás igazi szenzációja volt az angolszász Anglia egyik legnagyobb kincse, a Codex Amiatinus, a legkorábbi teljes latin nyelvű Biblia, amely Firenzéből, a Biblioteca Laurenzianából ezerháromszáz év után most először tért haza angol(szász) földre. Ez utóbbi kódex látványában is impozáns: rendkívül vastag, több mint ezer levélből álló kötetről van szó, amelyet különlegesen kialakított, mély tárlóban mutattak be. A Bibliáról csupán a 19. század végén derült ki

---

* Az ismertető az MTA-OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport Fragmenta Codicum Műhelyének, valamint a K 120495 számú NKFIH-program támogatásával készült.

az angolszász eredet, miután olvashatóvá vált benne Ceolfrith apát később kitörölt neve. Ceolfrith utolsó római útjára vitte magával a kötetet 716-ban, Szent Péter ereklyéjének szánta ajándéknak, ám útközben meghalt. A kódex így maradt Itáliában, a Monte Amiata keleti lábánál található San Salvatore-apátságban, amely a korabeli fontos zarándokút, a Via Francigena mentén feküdt.

A Paccard Gallery enteriőre sötétszürke tónusaival e korai századok egyszerűségét, egyben robusztus pompáját kívánta érzékeltetni. A látogatót a kezdetek-kezdetén – az első terembe lépve – a roppant brit erdőségeket ábrázoló poszterek fogadták. A tematikus egységeket bevezető feliratok világos, nyers fatáblákra kerültek. Gazdagság, ragyogás csupán néhány ékszeren – mint például a Sutton Hoo-i és staffordshire-i ásatásokból előkerült leleteken – volt látható, amelyek egyfelől mutatták az aktuálisan felemelkedő királyság hatalmát és gazdagságát, másfelől pedig ékesszólóan tanúsították a díszítőmotívumok szabad vándorlását az egyes hordozóműfajok (kódex, fegyver, ékszer) között.

A termekben végigsétálva az idő hullámzását élhette át a látogató. A 7. század elejétől kezdődően az angolszász törzsek palettáján királyságok emelkedtek föl, és hanyatlottak le – erős uralkodók adták át egymásnak a stafétabotot. Uralmuk rendszerint magával hozott egyfajta kulturális prosperitást is, mindig voltak olyan központok – főként monostorok –, amelyek éberen őrködtek a szellem vívmányai fölött. E királyságok műveltségét alapvetően határozta meg a kereszténységre való áttérés, a kontinensről, valamint az ír területekről érkező keresztény irodalom hatása. Ennek köszönhetően sajátították el az írás tudományát is. Az első könyvek főként evangéliumok, Bibliák, zsoltároskönyvek, kalendáriumok voltak. Az Európával, sőt a teljes Mediterráneummal való intenzív kulturális kölcsönhatás a virágzó időszakokban mindvégig megfigyelhető volt. Mindazonáltal a kiállítás plasztikusan megmutatta, hogy a fejlődés nem volt lineáris, egy-egy korszak erőfeszítései nem biztosították a jövő sikerét. Kulturális csúcspontokat olyan hullámvölgyek követhettek, melyek során az írástudás ismét csaknem kihalt. Alfred király a 10. század végén panaszosan úgy fogalmazott, hogy míg korábban ők küldtek tudósokat a világnak, addig manapság ők szorulnak idegenek támogatására.

A 7. század első felében Délkelet-Britanniáé a vezető szerep, Æthelberht király, Kent uralkodója fémjelzi ezt a korszakot, Canterbury ekkor válik fontos hatalmi bázissá. Nagy Szent Gergely pápa megbízásából misszionáriusok érkeznek Rómából Ágoston apát vezetésével. Egy, valószínűleg általa hozott, 6. század végi evangéliumos könyv fennmaradt, és tanúsítja, hogy milyen kódexek jelentették az első modelleket az angliai scriptoriumok számára (Cambridge, Corpus Christi College, MS 286; Kat. 8). A kódexben Krisztus életéből vett jelenetek ábrázolásai is megtalálhatók valószínűleg Nagy Szent Gergely azon rendelete jegyében, miszerint az olvasni nem tudók számára képek segítségével kell közvetíteni az evangéliumok tartalmát.

A 7. század második felében, 660-tól az északon elterülő Northumbria emelkedik fel. Az angolszász világ ragyogó periódusa ez. Írországgal és Rómával szorosak a kapcsolatok, mindkét helyről keresztény misszionáriusok érkeznek. Fontos kiindulópont volt az írországi Iona monostor, a Lindisfarne szigetén alapított új monostor (635) hozzá kapcsolódik. Ekkor alapítják Wearmouth-Jarrow-t is, amely monostor igazi szellemi központtá válik, könyvtára az egyik leghatalmasabb a korabeli Európában. A Wearmouth-Jarrow-val összefüggésbe hozható kéziratok érdekes tükröi e komplex kapcsolatrendszernek. Kiemelkedik közülük a mediterrán és ír elemeket egyaránt felmutató Lindisfarne-evangelistarium, az angolszász világ egyik legkülönlegesebb kézirata, amely ráadásul óangol interlineáris fordításokat is tartalmaz (British Library, Cotton MS Nero D IV; Kat. 30). Diszítése közös jegyeket mutat a szintén itt készített Codex Amiatinusszal. De meg kell említenünk a Szent Cuthbert-evangelistariumot is mint az első olyan európai könyvet, amely sértetlen eredeti kötésben maradt fenn (British Library, Additional MS 89000; Kat. 32). A kódex 1104-ben került napvilágra, amikor a Durham-katedrálisban felnyitották a 687-ben elhunyt Szent Cuthbert koporsóját, aki Lindisfarne püspöke volt. (Egyébként ennek a kódexnek a 2012-ben történő meg-

vásárlása adta a jelen kiállítás ötletét.) Wearmouth-Jarrow-ban élt Beda Venerabilis (672/673–735). A korszak története szempontjából kulcsfontosságú művének, a *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*nak legkorábbi példánya is valószínűleg innen származik. Az inzuláris minuszcula írásal másolt, latin nyelvű kódex a kiállítás különleges darabja volt (Cambridge, University Library, MS K.k.5.16; Kat. 9). A Mediterráneumhoz fűződő korabeli szálak megdöbbentő tanúbizonysága egy 4. század végi, Észak-Afrikában keletkezett kézirat Szent Ciprián (†258) karthágói püspök leveleivel, melynek csupán töredékei maradtak fenn. A kódex talán a 8. században került angolszász földre, ám az sem kizárt, hogy a 669-ben Canterbury-be érkező, afrikai származású Hadrianus apát hozta magával (British Library, Additional MS 40165 A; Kat. 17).

A 8. század elején a közép-britanniai Mercia a soros a hatalmi láncban. Uralkodóját, Æthelboldot egy 736-ban született oklevél „Britannia királyá”-nak nevezi. Unokája, az erőskezü Offa (uralk. 757–796) Mercia uralmát kiterjesztette a szigetország teljes délkeleti részére. Mivel Canterbury érseke nem akarta fiát felkenni törvényes uralkodóvá, ezért Offa új – bár rövid életű – érsekséget hozott létre Mercia közepén Lichfield központtal, amely szintén fontos kulturális centrummá vált. A valóban kiterjedt és sokrétű nemzetközi kapcsolatok bizonyítékeként fennmaradt Offa idejéből egy különleges aranydinár, melynek előképe Offa kortársának, al-Mansur abbászida kalifának egy pénzérméje volt. A pénzverő – aki nyilvánvalóan nem tudott arabul – lemásolta az előkép kibocsátásának évét is, valamint a rajta található arab feliratot, melynek jelentése: „Egy az Isten, Allah” (British Museum, CM 1913.1213.1; Kat. 45). A kutatás szerint ennek semmi hitbéli jelentősége nincs – Offa keresztény volt –, sokkal inkább az aranydinár fontosságát mutatja a nemzetközi kereskedelemben: a Mediterráneumban ez idő tájt ez az érme volt a vezető pénznem. A korszak végének különleges és ugyancsak kiterjedt nemzetközi összeköttetésekről árulkodó dokumentuma Alcuin Nagy Károlyhoz szóló leveleinek gyűjteménye, melyek némelyikében Alcuin angolszász egyházi személyek utazását segíti, s a császár figyelmébe ajánlja őket (London, Lamberth Palace Library, MS 218; Kat. 48).

A 9. és 10. században a nyugati szászok kezébe kerül a vezető szerep. Nagykirályuk, Alfred (c. 871–899) elsősorban azért jelentős, mert a művészetek és a tudomány általános támogatása mellett nagyban ösztönözte az óangol írásbeliséget is. Ha valóban hozzá köthető, akkor emblematikus emléke szellemi törekvéseinek az ún. „Alfred-ékszer”, egy aranyból készült, zománcterakásos, cseppalakú tárgy, amely egy olvasáshoz használt sorkövető pálca végét díszíthette (Oxford, Ashmolean Museum, AN1836; Kat. 63). Az állatfejben végződő ékszeren körben felirat olvasható óangolul: „Alfred készíttetett engem”. Alfred unokája, Æthelstan (c. 924–939) az első, aki már mindazon területek felett uralkodik, amelyek ma Angliát és Délkelet-Skóciát alkotják, s akit elkezdene az „angolok királyának” nevezni. Alfred ükunokája, a szintén erőskezü Edgar (959–975) már egy konszolidált királyság ura. Ő az, aki az egyházat egyértelműen hatalma szolgálatába állítja. Nevéhez köthető a monasztikus reform is, melynek következtében a 10. század második felében a bencés regula határozott terjesztése kezdődik bizonyos monostorokban, és megjelenik a kontinentális zenei notáció. A viking betörések nem voltak ismeretlenek a nyugati szász dinasztia uralmának kezdetén sem, ám Alfred király 880-ban megnyugtató békét kötött Guthrummal, a kelet-angliai dánok vezetőjével. A 10. század végén ezek a támadások azonban újragezsdődtek, és 1016-ban Cnut győzelmével végződtek. Anglia most egy olyan birodalom részévé vált, amely magába foglalta Dániát, Norvégiát és Svédországot egy részét. A korszakot Hódító Vilmos már említett érkezése zárja, aki a gyermektelen Hitvalló Edward (1042–1066) halála okozta trónöröklési bizonytalanságot fordította a maga előnyére. Emblematikus záródarabja az angolszász Angliának a Domesday Book, a Hódító Vilmos parancsára, nagy akribiával készített fölmérés, amely tükrözi azt a prosperáló világot, amely az angolszász kor végén a szigetország volt (The National Archives, E 31/2/2; Kat. 161). A benne szereplő települések többsége ma is létezik.

A szóban forgó tárlat valójában két kiállítás. Egyfelől valóban az angolszász világ műveltségének bemutatása a fent vázolt gondolatmenet alapján, másfelől azonban kétségtelenül egyfajta óangol-nyelvemlékkiállítás is. Miként szó volt róla, az óangol írásbeliség kibontakozása Alfred király (c. 871–899) uralkodásához köthető, aki nagy hangsúlyt fektetett a műveltség támogatására, azon belül is a vernakuláris írásbeliség előmozdítására. Ekkor válik az óangol rendszeres formában irodalmi nyelvvé, egyanrangúvá a latinnal. Ezen a ponton érezhető volt egy határozott váltás a kiállítás gondolatmenetében: mint amikor egy patak váratlanul tóvá szélesedik. A kronológia jegyében előrehaladó, a történeti és kulturális jellegzetességeket egyenletes ütemben bemutató ábrázolásmódot hirtelen felváltotta az óangol nyelvemlékek seregszemléje, méghozzá tematikus csoportosításban, kiegészítve a latin nyelvű irodalom termékeivel is. Az óangol szál persze szükségszerűen már az elejétől végigkíserte a kiállítást, méghozzá koránt sem csupán latin betűs változatban – hiszen a latin írás csupán a 7. században, a kereszténységre való áttéréssel jelenik meg ismét a brit szigeteken –, hanem rúnairással is. Az óangol legkorábbi emléke egy rúnairással írt rövid szöveg az 5. század második feléből, amely egy halotti urnán található (British Museum, BEP 1963,1001.14; Kat. 2). A rúnairást folyamatosan használták egészen a 9. századig, elsősorban tárgyakon, rövidebb feliratok számára. A latin írás és a rúnairás találkozásának érdekes példája a Ruthwell Cross, egy monumentális kőkereszt Dumfriesshire-ben (Kat. 88). A keresztet a 8. századra vagy a 9. század elejére datálják. Egyik oldala evangéliumi jeleneteket ábrázol Krisztus alakjával a középpontban, másik oldalának sivatagi vonatkozásai – köztük Remete Szent Antal és Szent Pál találkozása – az aszketikus életre utalnak. A rúnairás néhány soros óangol költeményt ad, amely szoros kapcsolatban áll a *Szent Kereszt Alma* (*The Dream of the Rood*) című verses művel; összefüggéseikből az óangol orális költészet létezésére lehet következtetni. A *Szent Kereszt Alma* – benne a Kereszt agóniájával Krisztus megfeszítésekor – megtalálható egy másik kiemelkedően fontos óangol nyelvemlékben, a Vercelli Bookban is a 10. század második feléből, amely kódex egyébként homiletikai jellegű prózai műveket, köztük pedig hat verset tartalmaz (Vercelli, Biblioteca Capitolare, MS CXVII; Kat. 87). A kötet a 12. század elején egy zarándokut alkalmával kerülhetett az észak-itáliai Vercellibe, a kiállítás volt az első alkalom, hogy hazalátogatott. Mellette állították ki az angolszász időkorszak legjelentősebb irodalmi emlékének, a *Beowulf* című epikus műnek egyetlen, 10. század végi kéziratát (British Library, Cotton MS Vitellius A XV, Kat. 86). A szövegbe a látogatók ó- és modern angol nyelven is behallgathattak. A *Beowulf* egyébiránt igen érdekes, ám a korszak irodalmára fölöttébb jellemző kontextusban található a kódexben, egy, a távoli kelet csodáiról szóló mű, a bibliai Judit könyvének verses változata, Szent Kristóf mártíromsága – ebben a szent kutyafejű óriás – és Nagy Sándor Arisztotelészhez szóló levele társaságában, amelyben a makedón uralkodó szintén Afrika és India furcsa kreatúráiról számol be. Az óangol nyelvemlékek között a költemények mellett (Vercelli Book, Junius Manuscript, Exeter Book) glossariumok, evangélium- és zoltárfordítások, bibliai könyvek és antik szerzők – például Boethius – fordításai kaptak még helyet, de megemlíthető Ælfric latin grammatikája és orvosi könyvek is. Az óangol fordítások a korszakban nagyon sokszor interlineáris formában jelentkeznek latin nyelvű szövegek fölött, a dolog jellegéből fakadóan gyakran nem is a teljesség igényével. A legkorábbi fennmaradt angol nyelvű levél 920 körülre datálható. Valamivel később Edgar király földet ajándékoz Æthelwold püspöknek, mert lefordította Szent Benedek reguláit latinról angolra.

A kultúra folytonosságát mindazonáltal a normann hódítás sem szakította meg. Három pompás zoltároskönyv tanúsítja ezt, amelyet a kiállítás záró szakaszában helyeztek el: az Utrecht, a Harley és az Edwin Psalter. A két utóbbi az első derivátuma speciális változtatásokkal. Az Utrecht Psalter Reimsben készült 825 körül (Utrecht, Universitätsbibliothek, MS 32; Kat. 137). Különlegessége, hogy gyökeresen új illusztrációs technikával él, rendkívül részletesen ábrázolja a tartalmat, egyfajta vizuális kommentárt ad a zoltárokhoz sorról-sorra, s mindezt színezetlen tollrajzokkal teszi. A Harley Psalter Canterbury-ben keletkezett kétszáz évvel később, a 11. század első felében – az

Utrecht Psalter nyilvánvaló hatása alatt (British Library, Harley MS 603; Kat. 138). Átveszi annak szövegtagolását (háromhasábos), illusztrációs módszerét, a narratív bemutatást és a vonalas tollrajz alkalmazását. (Ez esetben azonban azt színekkel is élénkíti.) Modern elemnek számít, hogy az Utrecht Psalter kapitálisai helyett ebben a kódexben minuszcula írást használtak, valamint előző Gallicanum-változata helyett Szent Jeromos zsoltafordításai közül a Romanumot használták, ami Angliában elterjedtebb volt. Az Utrecht Psalter második másolata az Edwin Psalter, amely Canterburyben készült újabb száz év múlva, 1150 körül (Cambridge, Trinity College, MS R.17.1; Kat. 139). A kódex jóval komplexebb alkotás, mint a két előző, ugyanis Jeromos mindhárom zsoltafordítását tartalmazza, valamint interlineáris glosszákat anglo-normann franciául és óangolul. Utóbbiak tanúsítják, hogy az óangol a normann hódítás után is használatban volt.

Végül meg kell említenünk a történeti forrásokat is, amelyek szintén helyet kaptak a kiállítás gondolatmenetében a megfelelő pontokon. A korszak alapvető forrása Beda Venerabilis történeti műve, valamint az angolszász krónika. A politikátörténetet az említett királyok uralkodását végigkísérő hivatalos oklevelek, egyezmények, levelek is dokumentálják, de fontos források a fennmaradt törvénygyűjtemények is.

A tárlat természetesen kiállítástechnikai kérdéseket is felvet. A modernitás állandó problémája a szövegek ideális mennyisége. A „túl sok” szöveg ma már nem szívesen látott jelenség, hiszen – úgymond – nem látogatóbarát. Minden gyűjtemény, múzeum és kiállítóhely a maga módján próbál megfelelni ennek a valójában negatív elvárásnak. A British Library kiállításában – a fentieknek megfelelően – meglepően rövid összegző feliratokat láthattunk. Az egyes tematikus csoportokat pár sornyi szövegek vezették be. Ez valóban nagyon kényelmes volt. Ám így a fő narratíva azon részleteit, amelyek klasszikus formában ugyancsak az összegző táblókban szoktak helyet kapni, a tárgyfeliratokban kellett „elrejteni”. Utóbbiak tulajdonképpen csakis ezt tartalmazták: szigorúan véve olyan információkat csupán, amelyek az adott kéziratban/tárgyban a gondolatmenet fő sodrába tartoztak. Más, a tárgyra vonatkozó adatokat nem. Ez az eljárás mód első pillantásra nagyon tetszetős, valóban gazdaságosabbnak tűnik, ám ugyanakkor azt eredményezi, hogy – amennyiben részleteket is meg kíván tudni a fő narratíváról – a látogató valóban kénytelen az összes feliratot elolvasni, nem suhanhat át fölöttük csupán az összegző táblák elolvasására hagyatkozva. Ez utóbbi kiállításlátogatási módot ugyancsak nehezítette, hogy a tárgyfeliratokban ezúttal nem nevezték meg pontosan a tárgyat, a kéziratok esetében nem adták meg a pontos címet. Ehelyett mottószerű megfogalmazások álltak a tárgyfeliratok élén, amelyek ismételtlen a fő gondolatmenetet emelték ki, abba illeszkedtek. Következésképpen a látogató megint csak kénytelen volt elolvasni a teljes feliratot, hogy megtudja, mi is van az adott kéziratban. Az adatszerűség kerülését szolgálta továbbá, hogy az őrzőhely, a keletkezési hely és idő apró betűkkel foglalt helyet a tárgyfeliratok alatt. A látogatónak ismételtlen nehezített dolga volt, ha az adott kéziratot gyorsan el akarta helyezni térben és időben. Mindez természetesen érthető, ám végső soron sokkal több munkára kényszeríti azokat, akik nem csupán foszlányszerű benyomásokat szeretnének szerezni egy kiállításon. A címek hiánya, a dátumok és helyek elrejtése pedig homályossá teszi az alapvetően jól tagolt és logikus felépítésű mondanivalót. Az olvasás nehézségeit kétségtelenül kiválóan ellensúlyozták a képernyők, amelyeken az adott terület szakértői mondták el a legalapvetőbb tudnivalókat egy-egy téma kezdetén. A belehallgatás (zene, versek) lehetőségei pedig tovább színesítették az élményt, amelyet a kódexkészítésről, valamint a Domesday Bookról készített kisfilm is kiegészített.

A kiállítás katalógusában összegző tanulmányok, valamint részletes kódex- és tárgyleírások találhatóak. Érdekes, hogy a szerkesztők egy átmeneti formát választottak, a tanulmányokat egyáltalán nem kísérik lábjegyzetek és bibliográfiai hivatkozások, csupán a tételleírások mellett vannak bibliográfiai tételek. A szerzők rendszeresen felhívják a figyelmet az attribúciós nehézségekre, amelyek ennek az idő által olyannyira megrostált emlékműnek minden szegmensét érintik: amennyiben egy-egy kézirat nem hordoz magán konkrét támpontokat (hely, évszám, személynevek), minden

besorolási kísérlet vagy hatásmechanizmus-felvázolás rendkívül problematikus. Nehezíti az attríbutiót például az ír emlékanyaghoz való nagyfokú hasonlóság. (A tisztán látást ezen a téren egykor akadályozták az angol-ír politikai ellentétek is, amelyek lecsapódtak e régi anyag vizsgálatában.) Különleges szegmense a témának az inzuláris írás fejlődése, amelynek finomhangolását ugyanezek a körülmények nehezítik. A katalógus szerzői mindenestre folyamatosan hangsúlyozzák, hogy az angolszász műveltséget messzemenően formálták az Írországgal, az európai kontinenssel – különösen Rómával – fennálló kapcsolatok.

ZSUPÁN EDINA

Bobory Dóra, Batthyány Boldizsár titkos tudománya, Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon, L'Harmattan Kiadó, 2018 (Mikrotörténelem, 7). 340 p.

Batthyány Boldizsár a 16. századi magyar művelődéstörténet egyik legizgalmasabb figurája. Kora egyik legműveltebb arisztokratája volt, aki mecenatúrája révén több szempontból is a kor európai kultúrájának legjavát hozta el Magyarországra, németújvári és szalónaki udvarába, gyakorlatilag háborús körülmények közepette. Jelentőségéhez képest viszonylag kevesen kutatták a 20. században, inkább csak rövid összefoglalók jelentek meg életéről és udvari kultúrájáról, annak csak egy-egy vonatkozását (pl. Carolus Clusius-szal való kapcsolata, könyves kultúra) kezdték mélyebben feltárni. Bobory Dóra monográfiája az eddigi legrészletesebb összefoglalást nyújtja Batthyány életéről és a természetfilozófia azon ágairól, melyeket a leginkább művelt a főúr és környezete. A könyv előzménye a szerző disszertációján alapuló angol nyelvű monográfia, *The Sword and the Crucible* (Newcastle upon Tyne, 2009): ezt nem egyszerűen magyarra fordította Bobory, hanem új levelek és levelezés-kiadások (elsősorban *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575*, szerk. Terbe Erika, Bp., 2010), illetve friss nemzetközi szakirodalom bevonásával fejlesztette tovább és bővítette terjedelmileg is. A *Mikrotörténelem* sorozat 7. darabja a monográfia, és a Prologus egyrészt e módszertan, a mikrotörténet-írás előnyeit taglalja: Batthyánynak valóban több olyan „életvilágát” fel lehet tárni, melyekben jól tükröződik a magyar és európai művelődéstörténet számos átfogóbb jelensége. Az az elsődleges forráscsoport pedig, melyre a szerző „kizárólag” támaszkodott, Batthyány sok történelmi viszontagságon keresztülment, de még mindig kiterjedt és soknyelvű magánlevelezése (elsősorban itt: MNL OL P 1314). Megjegyzendő, hogy azért tapasztalataim szerint más, a Batthyány-udvartartáshoz kötődő dokumentumokból is (pl. P1313 több dokumentuma) nyerhetők témánkba vágó adatok.

Az I., életrajzi fejezetnek mind a címe – „Egy élet lenyomatai” –, mind első bekezdése hangsúlyozza, hogy Batthyány élete a fenti forrásproblémák miatt csak mozaikosan ismerhető meg, óhatatlanul számos kérdés és fehér folt marad az életrajzban. Ehhez képest viszonylag színes és részletes történetet nyújt a fejezetnek legalábbis az első, nagyobbik fele, mely Batthyánynak nagybirtokossá válása (1570) előtti gyermek- és ifjúkorát tekinti át. Ami a tanulóéveket illeti, a főleg nagy-nagybátyja, Ferenc bán németújvári udvarában nevelkedő Boldizsár mellé több, különböző nemzetiségű tanítót fogadtak; Bécsben is tanult, a legmeghatározóbb és a magyar főúri világ viszonylatában is egyedi élménye viszont franciaországi útja volt (1559–1561), ahol megtapasztalta a francia udvar, a Párizsban tartózkodó soknemzetiségű értelmiség és az elmégesedő vallásháborúk miliójét. Az életrajz fehér foltjait harmonikusan egészíti ki több kisebb kitérő, mely Batthyány korát, környezetét mutatja be, például Jean Aubry könyvkereskedő izlésformáló tevékenységét, vagy a korabeli főúri öltözködést. Van azért néhány olyan adat vagy feltételezés, melyet nem támaszt alá hivatkozás (pl. az, hogy valószínűleg a bécsi udvarban szolgált Franciaország után [55].); nagyobb probléma, hogy valójában mind Boldizsár 1542-es „valószínű” születési éve, mind pedig fia, a későbbi II. Ferenc 1573-as születése erősen kérdéses azoknak a figyelembe nem vett adatoknak a tükrében, melyeket Koltay András gyűjtött össze genealógiájában (*Batthyány Ádám...*, Győr, 2012,

518–519). Az életrajzi fejezet kisebbik része már nem kronológiai rendben halad, hanem a Batthyány felnőtt életének főbb aspektusait tekinti át: megismerhetjük reformáció iránti vonzalmának jeleit, tartózkodó, ellentmondásos viszonyát az udvarhoz, katonai szerepvállalását a török ellen. Más aspektusokról – pl. földbirtokosi működéséről, külföldi (főleg osztrák!) arisztokráciával való kapcsolatairól – csak nagyon kis részben esik szó, bár ilyen vonatkozású levelekből is rengeteg maradt fent. Természetesen nem tárgyalható minden nem kulturális életrajzi aspektus egyetlen fejezetben, és mindez rengeteg plusz kutatást is igényelne, de szükség lett volna annak jelzésére, hogy a felnőtt Batthyány életének még több más területét fel kell és fel lehet tárnia a kutatásnak. Összességében az életrajzi fejezet számos ponton kiegészítette az eddigi ismereteket (főleg az ifjúkorra vonatkozóan), s az erőteljes vázlat több szempontból is (Batthyány nyelvtudása, külföldi kapcsolatai stb.) hasznos háttérrel nyújt a következő, kulturális vonatkozású fejezetekhez.

A II. fejezet témája Batthyány könyvtára, különös tekintettel ismert természetfilozófiai könyveire (melyeket a Függelék tételesen is felsorol). A szerző a magyarországi (sőt, részben a nemzetközi) könyves kultúra kontextusába helyezi Batthyány könyvgyűjtő tevékenységét, kitér a tekintélyes méretű és széles spektrumú könyvtár létrehozásának körülményeire, a könyvek használatára, a lehetséges kéziratokra, a könyvtár későbbi sorsára. A sokoldalú összefoglalásban kissé problematikus a könyvek osztályozása: a „klasszikus szerzők” mellett, azokkal átfedésben valójában sok a humanisták által írt vagy kiadott grammatikai vagy retorikai mű; a *gallica* nagy aránya valóban feltűnő, a külön kiemelt teológia valóban a legjelentősebb; a kozmográfia, földrajz nem kerül említésre, bár legalább olyan fontos, mint a csillagászat/asztrológia (melyhez amúgy nemigen sorolható az itt „horoszkópnak” nevezett filozofikus tanköltemény, a *Zodiacus vitae*). Az orvoslással (is) összefüggő alkímia sokféle ágának és azok könyvtárbeli jelenlétének bemutatása impozáns; nem egyszerűen a könyvek csoportjainak áttekintését kapjuk, hanem kis körképet a korabeli európai alkímia-áról és könyves kultúrájáról. Ugyanez vonatkozik a külön, kiemelten tárgyalt paracelzianizmusra: informatív és nagy szakirodalomra támaszkodó összefoglalást olvashatunk Paracelsusról, a figura magyarországi vonatkozásairól, művei terjedéséről; nagyon fontos megfigyelés, hogy nemcsak a paracelsusi irányzat, hanem az ellenzői is szinte ugyanannyira képviseltetnek a könyvtárban. Kulturális keresztmetszetet nyújtó szerepe miatt az egész könyvtár-téma rendkívül fontos, és további kutatásokat igényel (az *Adalékok Batthyány [III.] Boldizsár könyvtárához, Könyvszámlák, könyvszerző humanisták, újonnan azonosított művek* című tanulmányom – *Magyar Könyvszemle* 134[2018], 253–282 – a címben jelzett szempontokból gazdagítja tovább ismereteinket, és a könyvtárnak még több kisebb témacsoportjára hívja fel a figyelmet).

Az alkímia és orvoslás tényleges gyakorlata áll a III. fejezet fókuszában. E téren Batthyány több humanistával/természettudóssal működött együtt, elsősorban Elias Corvinus költő és alkímistával, Felician von Herberstein stájer főúrral, Nicolaus Pistorius és Johannes Homelius orvosokkal. Őket nevezi a szerző egy Batthyány körüli informális kör tagjainak, bár valójában kérdéses, mennyire lehet a bonyolult kapcsolati hálóból egy „kört” kiemelni; Pistorius például kissé külön állt a fentiekől, viszont mások is foglalkoztak alkímiával Batthyány körül, pl. Balthasar Wagner stájer nemes. Ezután a levelezésből vett példák alapján ad színes körképet a szerző több természetfilozófiához kapcsolódó területről: Batthyányék bányatársaságot alapítottak, pénzverőkkel, bányain-tézőkkel, sőt alkímista kalandorokkal volt dolguk; ami az orvoslást illeti, az általános orvoshiány miatt gyakran vagy „távgyógyítás”, vagy laikus tanácsadás révén gyógyítottak mind hagyományos, mind egzotikus vagy újító módszerekkel. Az alkímiai alfejezet inkább csak e Batthyányt rendkívül érdeklő tevékenység körülményeit, feltételeit mutatja be, mint magát a tevékenységet (laboratórium fogalma, segédeszközök, nyersanyagok beszerzése, asszisztensek, említésre kerülő könyvek; a főbb eljárások felsorolása, és két, kontextualizálatlan példa levelekben leírt kísérletekre). A levelezésben számos recept, kísérlet pontos leírása található, sőt, elmélgedések a természetről és

elemeiről. A jövőben érdemes lenne ezt a gazdag alkímiai forrásanyagot mélységében feldolgozni, bár ezt inkább egy kutatócsoport, mint egyetlen szerző végezhetné csak el.

Batthyány az akkori Európa leghíresebb botanikusának, Carolus Clusiusnak is patrónusa volt egy időszakban; együttműködésük nem csak Batthyány kertjeit gazdagította, hanem „Pannonia” növényvilágának, gombáinak vizsgálata úttörő jelentőségű botanikai műveket eredményezett. A IV. fejezet kettejük együttműködésének eddigi szakirodalmát több ponton egészíti ki: néhány új levelet von be a kutatásba, több új adatot és feltételezést közöl (vagy cáfol meg) mind a tudománytörténeti kontextusra, mind Clusius konkrét tevékenységére vonatkozóan; a legfontosabb eredmény talán Batthyány adatolható kerti növényeinek összegyűjtése. Az V. fejezet Batthyány udvari kultúrájának még néhány aspektusát érinti: a főúrnak a halála után született képmásait, barátaival, illetve klienseivel való kapcsolatát, és udvarának főbb jellemzőit. Végül az Epilógus összefoglaló jelleggel világít rá arra, milyen szorosan kapcsolódott Batthyány mint gyűjtő és kísérletező főúr a legújabb közép-európai kulturális trendekhez.

Nem hallgatható el, hogy a latin, német és francia levelek fordítása, nyelvi értelmezése igen problematikus. Az általam szűrőpróbaszerűen ellenőrzött idézetek nagyobbik részében találtam egy vagy több jelentősebb fordítási hibát (itt csak a lábjegyzetek számával hivatkozhatok néhány példára: 347, 654, 724, 734, 760, 811, 926, 931), és a nem szó szerinti, rövid tartalmi összefoglalások is többször félreértésről tanúskodnak (pl. 837, 840, 904, 925, 931). Egy-két esetben e hibák az egész argumentációra hatással vannak: pl. az egyik említett Clusius-levélnél az „ismeretlen festőnek” akiről egy alfejezet szól, nem Batthyány kastélyában kellene a munkát „8-10 nap alatt” elvégeznie, hanem még Bécsben kell ennyit dolgoznia művén (931). (Vannak egyébként rosszul hivatkozott levelek is, pl. 243, 684, de ezek csak elírások.) Éppen az ellenőrizhetőség végett lett volna jó legalább a szó szerinti idézetek mindegyikéhez az eredeti szöveget mellékelni (akkor is, ha meg fog majd jelenni egy külön levelezés-kiadás), így nemcsak a fordítás, hanem egyáltalán az átirás helyessége ellenőrizhető lett volna; ez a könyv terjedelmét sem növelte volna meg jelentősen. Azért kár e hibákért, mert egyébként a monográfia színes és sokoldalú képet nyújt Batthyány Bol-dizsarról és udvari kultúrájának természetfilozófiai vonatkozásairól, számos ponton előrelendíti a kutatást, és külön érdem, hogy a témákat igen nagy mértékben nemzetközi összefüggésbe helyezi. A szerző stílusa is élvezetes, mind szakmabeliek, mind laikus érdeklődők haszonnal forgathatják, a kutatás egész izgalmát hűen közvetíti a mű. A könyv kivitelezése is szép; 18 színes ábra idézi meg e kor és kultúra hangulatát.

ORBÁN ÁRON

Religiös motivierte Migrationen zwischen dem östlichen Europa und dem deutschen Südwesten vom 16. bis zum 19. Jahrhundert, hrsg. von Christine Absmeier, Matthias Asche, Márta Fata, Annemarie Röder, Anton Schindling, Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 2018 (Veröffentlichungen der Kommission für Geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg, Reihe B, Forschungen, Band 219.)

Christophe Didier, a strasbourgi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár (BNU) tudományos vezetője egy alkalommal azt mondta, hogy Közép-Európa, szerinte, Elzásszal kezdődik. Természetesen ha *Franciából* nézve, a *Regiones Ultravosegarum* maga Közép-Európa, akkor igaza is van. Milyen művelődéstörténeti jelenségek azonban azok, amelyek alapján neki ez a benyomása támadhat? A válasz persze összetett, és a most kézben tartott kötet is csak szempontokat ad ahhoz, hogy milyen megfontolások mentén lehet igazat adni neki, és mennyiben nem vethető fel ez a meglátás. „*Deutsche Südwest*”, mondják a címben a kötet szerkesztői, és az előszóban ezt a területet hozzávetőleg a mai Baden-Württemberg területével azonosítják, kiegészítve persze a Rajna és a Vogézek közti síksággal, és a folyót, a forrása irányában követve a – számomra furcsamód – jó *pinot noir*

termő vidékig, vagyis a Churtól északra elterülő szűk folyó völgyig. Ha innen visszaindulunk, választhatjuk a folyót, a Boden-tóig (Lac de Constance), vagy a Zürich irányába futó nagy völgyet, de mindkét irány végül Bázelig vezet. Kolmar/Colmar, Schlettstett/Sétestat, Strassburg/Strasbourg, Hagenau a Rajna bal partján, jobbra a kolostorvidék, Reichenautól csaknem Stuttgartig. De el-mehetünk a Boden-tó mellett, Lindauba (innen több exuláns érkezett Nyugat-Magyarországra a 17. század első évtizedeiben), majd át a hegyen a születő Neckarhoz, és a Dunához. Ha előbbit követjük, Sulzban megemlékezünk a 17. század elején, Borostyánkőn lelkészkedő, itt született Johann Jakob Knausról, majd Tübingen, Heilbronn után elérünk Horneckhez, ahol a 20. század végén az Erdélyből eladott német lakosság írott örökségének egy részét őrzik, és persze a 16–17. század fordulóján a közép-európai értelmiség számára talán legfontosabb egyetemi városba, Heidelbergbe érünk, hogy majd újra találkozzunk a Rajnával. A Dunát követve Ulmhoz, majd a magyar emlékezetben nem dicső Lech mezeje mellett Augsburgba értünk. De ez már bajor terület.

A karlsruhei Baden-Württembergi Nemzeti Levéltár (*Generallandesarchiv*) és a tübingeni Dunai Svábok Története és Helyismerete Kutatóintézet (*Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde*) 2017 őszen *Fließende Räume, Karten des Donaupraums 1650–1800* címmel kiállítást rendezett, és ezt a Duna mentén vándorkiállításá alakították (Magyarországon négy helyszínen mutatták be). A kiállítást megnyitó beszédekben egy furcsa jelenségről egyfajta közös tudatról, a „folyó menti népek öntudatáról” (*conscientia, Bewusstsein*) beszéltek. Többen megemlégtették, hogy érdekesnek látják, hogy – a Dunával ellentétben – Rajna menti „öntudat”-ról nem tudnak. Pedig, a Rajna és a Neckar folyók ölelésében lévő terület művelődéstörténeti közös jegyeiről több könyvtörténeti kiállítás is volt. Megfontolásra, példaként itt csak Felix Heinzer könyvét említem (*Klosterreform und mittelalterliche Buchkultur im deutschen Südwesten*, Leiden, Brill, 2008 [Mittelalterliche Studien und Texte, 39]). Ezzel az utóbbi könyvtörténeti jelenséggel arra szerettem volna utalni, hogy szerintem igenis létezett egy Közép-Rajna menti „öntudat”, akkor, amikor még nem volt kétséges, Európát a kereszténység jelenti, a nyugati kereszténység. A Rajna kötötte össze a németalföldi testvérületi (*confraternitas*) mozgalmakat az elzászi és a Klosterwinckel területekkel, és a Közép-Rajna menti misztikus mozgalmakkal, csakúgy, mint az itteni humanista köröknek aktív kapcsolatuk volt a közép-európai (ezt a területet a most ismertetett könyv „*östliche Europa*”-nak nevezi) királyságokkal. Részben Nürnberg, részben Augsburg, majd a Bécsi Egyetem voltak a fő közvetítők, a szerzetesrendek nemzetközi szervezetein túlmenően, hiszen dacára annak, hogy Georges Duby nem ismeri a Bécstől keletre fekvő területek kolostorait, még az általa szerkesztett térkép szintjén sem, azért több száz rendházzal van szó (*Atlas historique Duby*, Paris, Larousse, 2013). Ne feledjük azt sem, hogy Sankt Paul im Lavanthal bencés közössége is például Sankt Blasiusból, a Reichenauhoz közel fekvő *monasterium*ból érezett, és ezért tudott megőrizni számtalan korai kéziratot a sziget másoló kolostorából, vagy éppen Sankt Gallenből. Vagyis ez a terület egy, már a Római Birodalom idején krisztianizált hagyományokkal, a bensőséges vallássságot (a kegyességet) tudatosan megélhetőnek állító mozgalmakkal (ilyen volt végül is Johann Sturm protestáns Akadémiája is) olyan szellemi klímát, szellemi erőteret alakított ki, amelyben az egyébként kanonizált, és ellenőrzött (inkvizíció) világban is lehetővé tette a valóban európai alapértékekre támaszkodó hagyomány megújítását. A hagyomány változtatása általában egyes csoportok érdekei mentén történik, napjainkban, katasztrófális mértékben, kontroll nélkül. Az értelmiség dolga az ellensúly képzése és az egyház értelmisége mindig maga között tudhatott olyan csoportokat, akik ezt meg is tették. Legfeljebb a nem megtűrték csoportjába kerültek, és végül (*ad absurdum*) el kellett hagyni szülőföldjüket (emigráltak). Ilyenkor olyan helyre mentek, ahol a helyi értelmiségi közeg egyensúlyt tudott teremteni érdek és érték közt. Ez a bizonyos „*deutsche Südwest*” ilyen terület volt sokáig.

A Kohlhammer Kiadó mostani kötetének kiemelendő erénye, hogy nem anakronisztikus. A konferencia, amelynek anyagát 2018-ban közreadták, 2014 őszen volt. Vagyis 2015 előtt. A „migráció”,

a „migráns” kifejezés tartalma azóta sokat változott, és úgy gondolom, a kötet szerkesztői ma már kerülnék ennek a szónak a címbe való szerepeltetését. Az önző, arrogáns gazdasági csoportok, és az őket kiszolgáló politikusok, egy egyre megalkuvóbb európai értelmiséggel – végül is jól élni jó – a hagyományt is, a szavak jelentését is feláldozták kicsinyes gazdagodási szándékaik mentén.

Mert a kötet előszavából (Mark Häberlein), és az Otfried Czaika által írt konklúzióból (*Schlussbetrachtung*) teljesen világos, hogy a kötet „migráció” kifejezés-használata miként értendő. Egyének persze inkább tanulmányi céllal vándorolnak (*peregrinatio academica*), és éppen arra készülnek tanulmányaik során, hogy a saját közösségüket ott szolgálják, ahonnan újukra indultak (a Litván Fejedelemségtől Erdélyig, vagy éppen a Cseh Királyságban, annak is a moráviai részében – lásd a kötetben Szabó András [magyar diákok Strasbourgban], Heltai János [magyar diákok Heidelbergben], Kęstutis Daugirdas [lengyelek és litvánok Bázelen és Zürichben]). Voltak, akik tanulmányaik színhelyén olyan teljesítményt nyújtottak, hogy az itteni közösség, az egyetemi akadémiai közösség, maradásra bírta őket (HOLZ Sabine, *Professoren und Studenten aus den Ländern des östlichen Europas an der Tübingen Universität von 1477 bis 1817*), igaz, olyan eset is ismert, amikor valakinek nem volt tanácsos hazatérni tanulmányai végeztével.

De számbelileg azok voltak többen, akik a – és ez már a 18. század – jobb megélhetés reményében indultak útnak, érdekes módon abban az időben nem keletről nyugatra, hanem nyugatról keletre. Közép-Európa ugyanis két évszázadon keresztül tartotta a frontot keleten, a tatár, az orosz, a kozák, vagy éppen az oszmán török hatalmi törekvésekkel szemben. A középkor folyamán a nyugat-európaival azonos intézményi rendszerét (egyházak, iskolák, nyomdák, könyvtárak) lerombolták, az európai hatalmi szerepüket elveszítették, ahogy megszűntek független királyságnak lenni. A legyengített és kiszípolozott lakosság körében aztán az idegen hadseregeken túl még a járványok is pusztítottak (a 18., de még a 19. században még volt pestis, és tatárjárás is Erdélyben). Az utrechti béke utáni európai rendezésben ez a terület már a nyugati hatalmaknak rendeltetett alá. Erre az új állapotra a helyiek, akkor még, bizakodva tekintettek (mindenképpen jobbnak látták, mint a keleti függést, nem kevésbé azért, mert nyugati keresztények voltak, és maradtak). Telep csoportok (*Siedler*, és nem a mai értelemben vett *Migranten*) nagy számban indultak el tehát Közép-Európa felé (Astrid von Sclacka, Fata Márta, Matthias Asche). A hatalmi átrendeződés a 18. században persze egyes vallási közösségeket is útra kényszerített, vagy a Kaukázus, vagy éppen az Újvilág, Amerika felé. Utóbbi „kitelepülések” nem voltak függetlenek az utópikus elképzelésektől sem Új Jeruzsálem, Isten országa és más elképzelések (Dietmar Neutatz, Annemarie Röder), ahogy a 18. század végi történetfilozófiában is az „örök béke állama”, vagy kissé később már az ideálisnak gondolt kommunisztikus elméletek is megjelentek (Kant, Fournier).

Mark Häberlein az említett előszóban teljesen világos kutatási koncepciót rajzol fel a bemutatott földrajzi terület, az általa „östliche Europa”-nak nevezett Közép-Európa, és az összefoglalóan „Neue Welt”-nek jelzett Európán túli területek vallási szempontokból is befolyásolt (motivált) mozgásairól. A Francia Királyságból érkező hugenották, a Német-Római Birodalom keleti pereméről (Krain, Kärnten, Steiermark – és nem Szlovénia; France Martin Dolinar) és Salzburgból ide települt protestánsok (Eberhard Fritz), továbbá a több helyről jövő zsidók (Carsten Kohlmann). Ezek a letelepülő csoportok mellett nagy számban jöttek nemesek és nem nemes származásúak a terület felsőoktatási intézményeibe (Strassburg, Tübingen, Heidelberg, Bazel, Zürich) a Lengyel, a Cseh, és a Magyar Királyságból, Erdélyből. A szerző a bevezetés végén számba veszi a kutatási fehér foltokat is, ezek közül nekem hiányzik a 17. század elején a *deutsche Südwest*ként megjelölt területekről a Magyar Királyság nyugati részeire érkezett exulánsok története (erről a történetről vannak forrásaink). Hasonlóan szerencsés lett volna egy cseh historikust felkérni arra, hogy a cseh nemesek strassburgi, tübingeni (*Adelschule*) illetve heidelbergi jelenlétének tanulságairól írjon.

Ahogy a konferencia és a kötet koncepcióját tervezők világosan elkülönítették a menekülteket (*Immigration in den deutschen Südwesten*) a tanulmányi céllal érkezőktől, így a kötetben is külön

fejezet foglalkozik ezekkel (*Bildungsgeschichtliche Beiträge*). Az ide menekültek közül a hugenották érkezésének nagy szakirodalma van, ezen a konferencián velük, külön nem foglalkoztak. Az ide érkező protestáns szlovénekről és horvátokról France Marin Dolinar értekezett, ők valóban vallási menekültek, sokan telepedtek le Urach körül (ahogy a legtöbben a Magyar Királyság nyugati területein a protestáns arisztokrácia birtokain találtak új hazát). A württembergi települések története közül az egyik legérdekesebbet mutatja be Renate-Karoline Adler. *Freundenstadt im Schwarzwald* 1599-től épült ki az osztrák területekről érkező németajkú protestánsok számára. A Magyar Királyság egyháztörténetében a protestánsok által „gyászévtized”-nek (*Trauerjahrzehnt*) elnevezett időszak (1671–1681) valóban egyedülálló. Állami támogatással folyó, tervezett rekatolizáció ez időszak előtt és utána, soha nem történt. Jan-Andrea Bernhard tanulmánya az ez időszakban a Svájci Konföderáció területén menedéket talált lelkészek és tanítók ottani életéről ad számot.

A 16. században Bazel és Strasbourg a közép-európai tanult nemesség és protestáns értelmiség kedvelt tanulmányi úti célja volt. A misztikus, kegyességi vallási hagyomány és a legrangosabb humanisták által teremtett hagyomány szimbólumai voltak (ahogy Wittenberg az 1580-as évek ortodox lutheránus fordulatáig). A 16–17. század fordulóján Tübingen és főként Heidelberg vette át ezt a szerepet, bár az előbbi két város is megtartotta vonzerejét. A bázeli városatyák óvatossága a vallási kérdésekben, illetve Strasbourg lutheránus irányba fordulása (Johann Sturm halála után) a kifejezetten vallási okból úton lévőket (nonkonformistákat) Heidelbergbe irányította. A helvét alapállású Heidelberg, és az ágostai Tübingen kétségtelenül a harmincéves háború előtti európai eszmetörténet legkimagaslóbb helyei voltak. Ide sereglettek Angliából, a Németalföldről, a hugenották különféle gondolatiságot képviselő csoportjai a Francia Királyságból, és Genfből, de ide jöttek Itália és a Spanyol Királyság nonkonformistái is, hogy átadják tudásukat a Lengyel, a Cseh és a Magyar Királyságból érkezetteknek. Akik aztán hazatérve egy valóban toleráns, irénikus értelemben toleráns szemlélet alapján (és persze a földrajzi terület politikai és gazdasági adottságai folytán kialakult kényszerből vallási türelmességekben) alakították saját közösségük életét.

Anton Schindling, a kötet egyik szerkesztője, aki maga is sokat foglalkozott a strasbourgi akadémia szellemi környezetével, és nem véletlenül adta ki Friedrich Hermann Schubert monográfiáját Ludwig Camerariusról (*Ludwig Camerarius [1573-1651], Eine Biographie, Die Pfälzische Exilregierung im Dreißigjährigen Krieg – Ein Beitrag zur Geschichte des politischen Protestantismus*, 2. Aufl., mit Beiträgen zu Leben und Werk des Verfassers, Aschendorff, Münster 2013) éppen akkor, amikor a német értelmiség jelentős része rossz tanácsokat adott a politikai vezetőknek a legújabb, manipulált, és Európát lerombolni akaró szándékok mentén szervezett migráció kapcsán. Schubert, a rossz tanácsot adó értelmiség felelősségét nem véletlenül állította 1955-ben (könyvének első kiadásakor, a háború után) kortársai elé. Ideje van a mostani figyelmeztetéseknek. *A Religiös motivierte Migrationen* című tanulmánykötet is egy ilyen figyelmeztetés, amelyet most olvashatunk. Lehet migrációnak nevezni általánosan azt a jelenséget, amikor egyes emberek, vagy csoportok időlegesen, vagy véglegesen másutt akarnak, vagy másutt kénytelenek élni, de a kötet példái pontosan mutatják, hogy akkor működik az együttélés az új lakóhelyen, ha az érkezettek és a befogadók világa (művelődési és köznapi hagyományai) nem térnek el lényegesen egymástól, vagy, valamelyik csoport feladja a saját örökségét. Fontos újra és újra megnézni fontos filmeket. *A Hegedűs a háztetőn* olyan klasszikus, amely sok mindenre örök érvényű figyelmeztetést adott. Rev Tevje pedig azt mondja, hogy a madár megszerethet éppen egy halat, de hogy raknak ezek közösen fészket?

SZÁMUNK SZERZŐI

BADIK-SZABÓ TERÉZIA, PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola,

badikszabo.terezia@gmail.com

BÁNYAI RÉKA, Marosvásárhely Teleki-Bolyai Könyvtár, *telekitekita.ms@gmail.com*

FARKAS GÁBOR FARKAS, Országos Széchényi Könyvtár, *gfarkas@oszk.hu*

JUHÁSZ CSABA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, *ovciar.cs@gmail.com*

KISDI KLÁRA, MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport,

kisdi.klara@gmail.com

LAUF JUDIT, MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport, *lauf@oszk.hu*

MONOK ISTVÁN, Szegedi TE, BTK, Kulturális Örökség

és Humáninformatikátudományi Tanszék, *monok@bibl.u-szeged.hu*

ORBÁN ÁRON, MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Kutatócsoport,

orbanaron@gmail.com

PAPP JÚLIA, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet,

papp.julia@btk.mta.hu

PAVERCSIK ILONA, Országos Széchényi Könyvtár, *paver@t-email.hu*

SZOLIVA GÁBRIEL OFM, Liszt Ferenc Zenetudományi Egyetem Egyházzene Tanszék,

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, *szoliva@gmail.com*

V. ECSÉDY JUDIT, Országos Széchényi Könyvtár, *ecsj@oszk.hu*

ZSUPÁN EDINA, Országos Széchényi Könyvtár, *edina.zsupan@gmail.com*

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

25nka
Nemzeti Kulturális Alap

A kiadásért felel Fodor Pál főigazgató.
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Láng András.
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme.